

N.T.Quliyeva

İqtisad qzrə fəlsəfə doktoru,

“Gömrük və ticarət işi” kafedrasının dosenti

**SİSTEMLİ VALYUTA MÜNASIBƏTLƏRİ VƏ BEYNƏLXALQ
TİCARƏT - İQTİSADI ƏLAQƏLƏR**

DƏRSLİK VƏSAİTİ

BAKI – 2016

MÜNDƏRİCAT

I FƏSİL	Valyuta siyasəti və valyuta münasibətləri	3
§1.	Dövlətin valyuta-pul siyasəti	3
§2.	Müasir dövrdə valyuta münasibətləri və onun mahiyyəti	8
§3.	Valyuta strategiyası	12
§4.	Valyuta sistemi iqtisadi münasibətlərin mühüm tərkib hissəsi kimi	18
§5.	İdarə olunan valyuta siyasəti	23
§6.	Valyuta tənzimlənməsi	33
II FƏSİL	Beynəlxalq bazar sistemi və valyuta məzənnəsi	43
§1.	Beynəlxalq bazar və milli valyutanın daxili və xarici dönərliyi	43
§2.	Milli valyutanın dönərliyinin təmin edilməsi şərtləri və amilləri	49
§3.	Valyuta məzənnəsi və onun formalaşması. Məzənnəyə təsir edən amillər	71
§4.	Xarici ticarətdə valyuta məzənnəsinin qiymətlərin formalaşmasına təsiri	89
§5.	Daxili və dünya qiymətlərinin müəyyən edilməsində mümkün ola biləcək milli valyuta məzənnəsi riskləri	93
III FƏSİL	Beynəlxalq ticarət-iqtisadi əlaqələrin valyuta problemləri	96
§1.	Valyuta münasibətləri və beynəlxalq əlaqələr	96
§2.	Ticarət-iqtisadi əlaqələrin milli və xarici valyuta məsələləri	114
§3.	Xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrinin valyuta-maliyyə mexanizmləri və valyuta bazarı	133
§4.	Daxili bazarlarda qiymətəmələgəlməsinin əsas xüsusiyyətləri	143
§5.	Daxili və xarici ticarət, onların inteqrasiyası məsələləri	147
	Ədəbiyyat siyahısı	152

I FƏSİL. VALYUTA SIYASƏTI VƏ VALYUTA MÜNASIBƏTLƏRI

§1. Dövlətin valyuta-pul siyasəti

Hər hansı bir ölkənin maliyyə-kredit, o cümlədən valyuta siyasəti həm milli iqtisadiyyatın daxili maliyyə, istehsal resursları üzrə imkanlarını, həm də qloballaşmış iqtisadiyyatda baş verən və baş verəcək meyilləri dəqiq nəzərə almağı tələb edir. Bunu nəzərə almamaq böyük risklərlə üz-üzə gəlmək demək olar. Son vaxtlar bəzi iqtisadçılar milli iqtisadiyyatda dolların rolunu əhəmiyyətli dərəcədə heçə endirməyə çalışırlar. Əlbəttə milli iqtisadiyyatın yerli yersiz, həddindən artıq dollarlaşdırılmağını da mütləq halda qəbul etmək düzgün olmazdı. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, hal-hazırda beynəlxalq hesablamalarda dolların xüsusi çəkisi 80%, kredit, depozit və rəsmi ehtiyatlardakı xüsusi çəkisi 60%-dir¹. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, bu və ya digər valyutaya olan bazarın tələbatı (xüsusilə neftin ixracı üzrə) dollarla müəyyən edilir.

Maliyyə-kredit, o cümlədən valyuta siyasətində ən başlıca məsələ iqtisadiyyatın büdcə disfunksiyasına yol verməməkdən ibarətdir. Əks təqdirdə bu hər hansı bir ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında dövlətin maliyyə sisteminin zəifləməsinə səbəb ola bilər. Maliyyə məsələləri üzrə Rusiyanın Maliyyə Nazirliyinin analitik mərkəzinin rəhbəri İ.Y.Varyaş göstərir ki, bu mənfi hal Rusiyada uzunmüddətli bir hal olacaqdır². İ.Varyaş haqlı olaraq göstərir ki, bu düdcə sistemində də mürəkkəb disfunksiyalı meyillər əmələ gətirə bilər. Bu mürəkkəblik çox saylı amillər və göstəricilərin təsiri ilə, o cümlədən büdcə siyasətinin səviyyəsi və dolğunluğu, tənzimləmə, fiskal (büdcəyə vergi və qeyri vergi ödəmələri), təkrar istehsal (iqtisadiyyata sərmayə, investisiya qoyuluşu), müvafiq milli və beynəlxalq proqramlar, büdcənin açıqlığı və şəffaflığı, büdcə proqnozlarının səhihliyi, büdcənin gəlir və xərclər strukturunun uyğunluğu, əhali gəlirinin strukturu, risk amillərinin nəzərə

¹ Банковское дело, 2016, №1, səh.26

² Банковское дело, 2016, №1, səh.28

alınması və onların neytrallaşdırılması, büdcə investisiyalarının icrası və səmərəliliyi, milli və dönərli valyutanın məzənnə səviyyəsi və s. ilə şərtləşir.

Valyuta siyasəti valyuta qanunvericiliyinin və müvafiq müqavilələrin formalaşması və onun reallaşması ilə əlaqədardır. Valyuta qanunvericiliyi valyuta problemləri üzrə ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq sazişləri və bölkə daxili problemləri tənzimləyən hüquqi normativlər sistemidir. Burada valyuta tənzimlənməsi əsas şərtidir. Valyuta tənzimlənməsi – milli, dövlətlərarası və regional səviyyələrdə həyata keçirilən valyuta əməliyyatlarının alqoritmlik qaydada aparılması qaydasının və müvafiq hesablaşmaların dövlət tərəfindən müəyyən olunmasıdır. Valyuta siyasəti həm də valyuta problemləri üzrə qərarların hazırlanmasını, qəbul edilməsini və reallaşdırılmasını əhatə edir.

Valyuta siyasəti adətən aşağıdakı səviyyədə həyata keçirilir:

1) Qeyri dövlət, özəl müəssisələr səviyyəsində. Valyuta siyasəti bu özəl qurumların qanunsuz (spekulyativ) valyuta sövdələşmələrinin aparmasının qarşısını almağa yönəldilir;

2) Milli səviyyədə (milli iqtisadiyyat, dövlət səviyyəsində) maliyyə siyasətini hesablama palatası, maliyyə nazirliyi, mərkəzi banklar, valyuta (maliyyə) nəzarəti və digər orqanlar vasitəsilə;

3) Beynəlxalq səviyyədə. Burada valyuta tənzimlənməsini digər beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının (Dünya Bankının, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının, Avropa İnkişaf və Yenidənqurma Bankının, İslam İnkişaf Bankı) və əsasən Beynəlxalq Valyuta Fondu vasitəsilə həyata keçirilir.

Adətən inkişaf etmiş ölkələrdə valyuta siyasəti strateji məqsədlərindən asılı olaraq struktur və cari valyuta siyasəti istiqamətlərində aparılır. Struktur siyasəti dünya valyuta sistemində uzunmüddətli struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Struktur valyuta siyasəti cari valyuta siyasətinə əhəmiyyətli halda təsir göstərir. Çünki cari valyuta siyasəti-valyuta məzənnələrinin, valyuta əməliyyatlarının, valyuta bazarının və qızıl bazarının fəaliyyətinin gündəlik və operativ qaydada tənzimlənməsinə yönəlmiş tədbirlərdir. Bu səbəbdən cari valyuta siyasəti valyuta sisteminin normal fəaliyyətinin təmin olunmasında çox böyük rol

oynayır. Valyuta siyasəti beynəlxalq maliyyə və valyuta münasibətlərini, beynəlxalq pul dövriyyəsinə və əmtəə-pul münasibətlərini tənzimləyən ən mühüm vasitədir. Bu, qlobal və regional səviyyələrdə iqtisadi əməliyyatlara və proseslərə maliyyə nəzarətini reallaşdıran bir vacib funksiyaların yerinə yetirməsi ilə bağlıdır. Beynəlxalq maliyyə siyasəti müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Beynəlxalq pul axını dünyanın digər ölkələri ilə beynəlxalq maliyyə əlaqələrini daha da genişləndirir, əmtəə və xidmətlərin hərəkəti asanlıqla beynəlxalq həddləri aşır, adamlar daha çox mənfəət, yüksək faiz dərəcəsi və qiymətli kağız əldə etmək üçün pullarını xarici keçirirlər. Əmtəə və xidmət ticarəti kimi pul axını da makrogəlirlərə təsir edir və s. İndi azad kapital axını milli və regional iqtisadi həyatda əsas rol oynayır. İnkişaf etmiş ölkələr beynəlxalq maliyyə və kapital bazarı ilə bağlı maneəvərliyi üçün üzən valyuta məzənnələrindən yaxa qurtarmasına çalışırlar. Valyuta məzənnəsi siyasətinin istiqamətlərinə və funksiyalarına yeni bir aspektdə yanaşmalı olurlar. Valyuta məzənnəsi indi milli iqtisadi siyasətin əsasıdır. Mərkəzi banklar valyuta məzənnələrinin hərəkətini modelləşdirmək üçün daha təkmil işlər görməlidirlər, effektiv modellərə əsaslanmalıdırlar. Bu modellərə açıq faiz pariteti, uzun müddətli tədiyə pariteti, daxili və xarici balans özündə birləşdirən balanslı valyuta məzənnələri, qısa müddətli valyuta məzənnə siyasəti, milli makroiqtisadi modellər (portfel balans modelləri və monetar model), əmtəə qiymətləri ilə bağlı olan modellər, ümumi balanslı makroiqtisadi modeli və sairələrini misal göstərmək olar.

Dövlətin valyuta – pul siyasəti hər hansı bir ölkənin böyük, prioritet problemlərini əhatə edir. Pul-valyuta siyasəti iqtisadiyyata güclü təsir edir. A.Şəkərəliyev və Q.Şəkərəliyev haqlı olaraq göstərirlər ki, qlobal iqtisadi böhran şəraitində uzunmüddətli makroiqtisadi siyasətin aparılması vacibdir¹.

Valyuta-pul siyasəti yalnız inflyasiya, qiymət problemi ilə deyil, həm də iqtisadi artım, büdcə, valyuta məzənnəsi kimi problemlərin həlli ilə əlaqədardır. Valyuta-pul siyasəti iqtisadiyyata uzunmüddətli təsir edə biləcək bir amildir.

¹ Arif Şəkərəliyev, Qoşqar Şəkərəliyev. Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. Bakı, 2016, səh.274

Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, maliyyə-kredit sistemi, iqtisadi artım, qiymətlər sistemi, məşğulluq, tədiyə balansının tarazlığı kimi makroiqtisadi problemlər bir-birilə qarşılıqlı halda əlaqədərdir və onlar bir-birinə təsir edir.

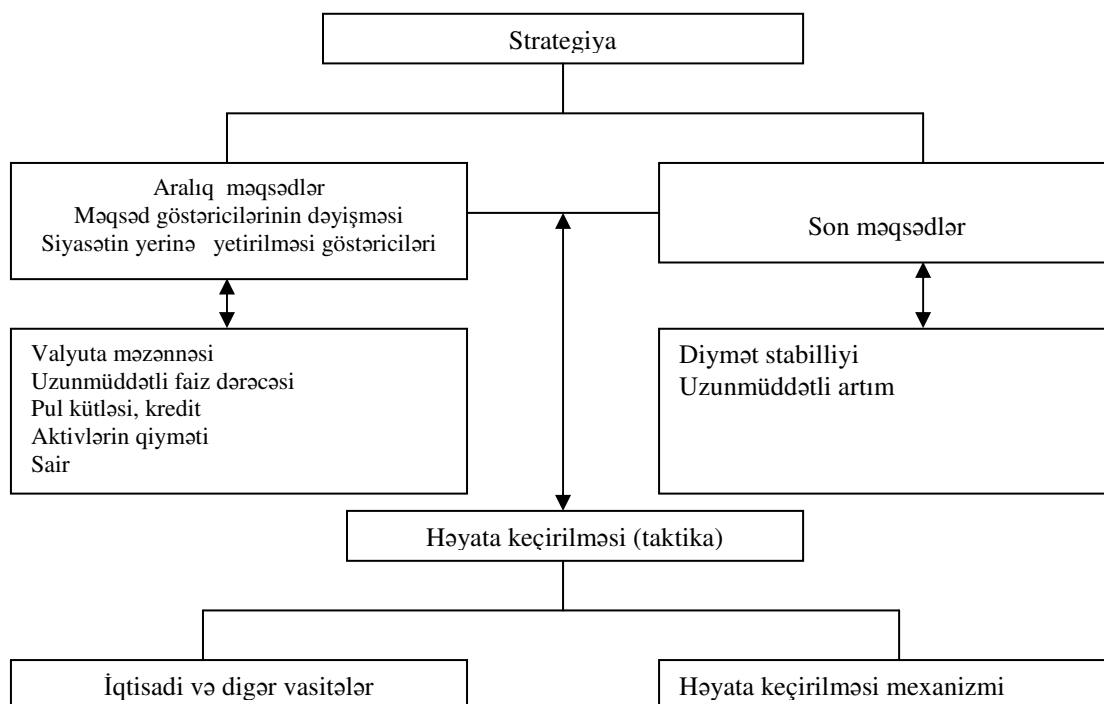
Valyuta-pul siyasəti istehsal prosesinə, real iqtisadiyyata təsir dərəcəsinə görə də önəmlidir. Valyuta pul siyasəti pul-kredit və maliyyə sferasında, aspektində tələb və təklif tarazlığına nail olunmasında tənzimləyici iqtisadi həlqə kimi iştirak edir. Həqiqətən iqtisadiyyatın pula tələbatı pul sferası və istehsal sferası bir-birilə dialektik vəhdətlik təşkil edir. Burada baş verən hər hansı bir dəyişikliklər bir-birinə birbaşa təsir edir.

Pul siyasətində çox mərhələli, pilləli strateji məqsədli yanaşmalar, aralıq məqsədli variantlar ola bilər. Aralıq məqsədli yanaşmalar aşağıdakı istiqamətlər olar bilər: pul kütləsi; faiz dərəcəsi; valyuta məzənnəsi.

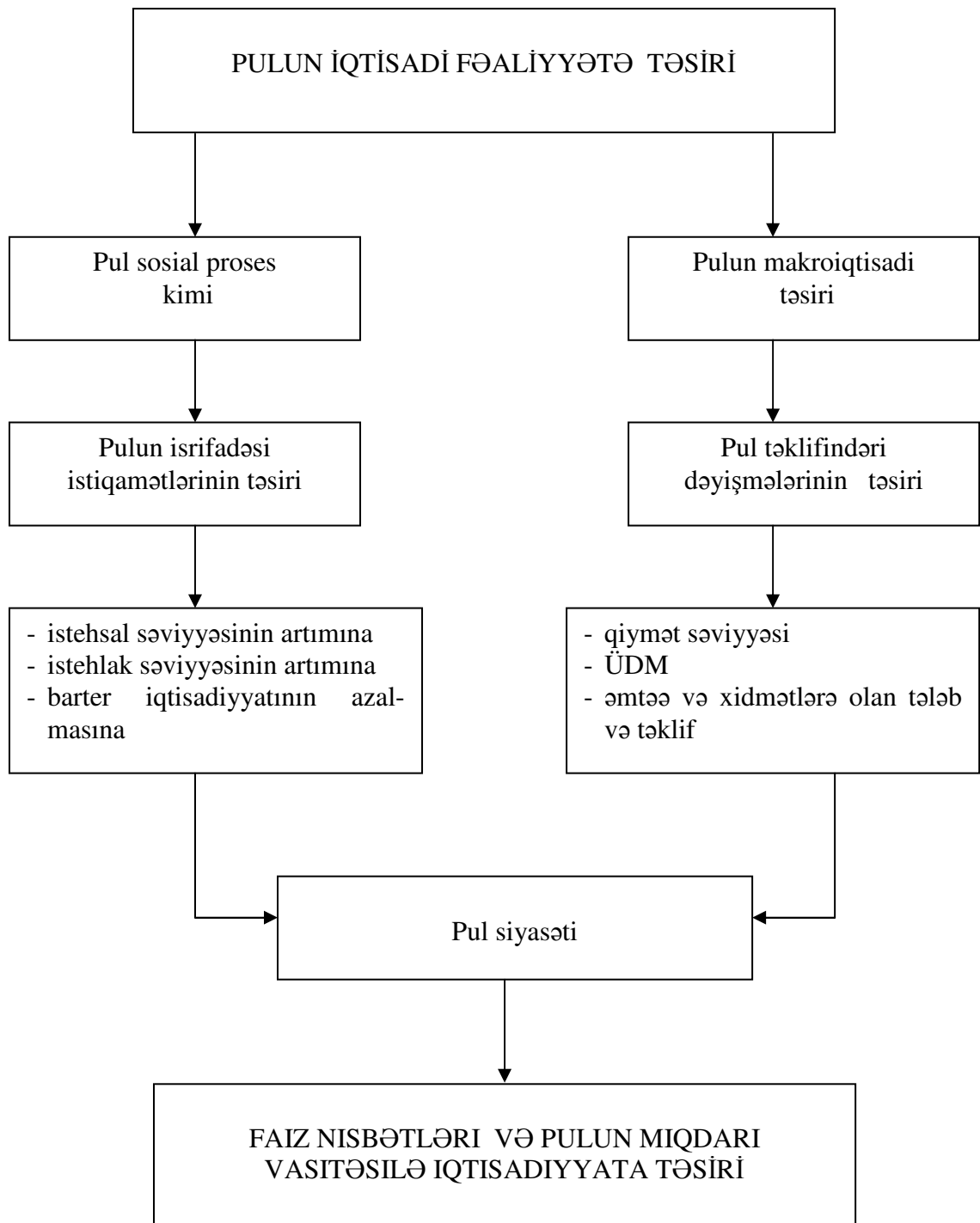
Praktikada, dünya təcrübəsində belə məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı iqtisadi vasitələrdən istifadə olunur:

- 1) kreditləşmənin limiti; faiz dərəcələrinin birbaşa tənzimlənməsi;
- 2) məcburi ehtiyat normalarının dəyişməsi;
- 3) faiz dərəcəsinin (yenidən maliyyələşmə dərəcəsi) dəyişməsi;
- 4) açıq bazar əməliyyatları.

Dünya ölkələri və beynəlxalq şirkətlərin fəaliyyətində həmin problemlərə aşağıdakı strateji istiqamətlərdə yanaşılır:

Bir qayda olaraq pul siyasətinə, pulun iqtisadiyyatda oynadığı rola bir qayda olaraq aşağıdakı istiqamətlər üzrə yanaşılır:

Pul kütləsi üç əsas elementdən – dövriyyədə olan nəğd pul, tələb olunmadək depozitlər və hesablaşmalarda olan vəsaitlərdən ibarətdir. Qiymətlər pul dövriyyəsi ilə sıx əlaqədardır. Pulun dövriyyəsi pulun hərəkəti zamanı dövriyyə vəsaiti,

ödəniş, pul ehtiyatlarının və əmanətin yaradılması kimi funksiyaların yerinə yetirilməsi kimi başa düşülür. Qiymət səviyyəsi yüksəldikcə, alıcılar aldıkları əmtəə və xidmətlər üçün daha çox pul xərcləməli olurlar. Bəzən qiymət səviyyəsinə pulun dəyəri kimi də yanaşmaq olar. Çünki qiymət səviyyəsinin qalxması pulun dəyərinin azalması deməkdir. Qiymət səviyyəsi ilə pulun dəyəri arasında belə əlaqə pulun iqtisadiyyata, sosial həyata necə təsir etdiyini konkret, əyani olaraq göstərir.

§2. Müasir dövrdə sistemli valyuta münasibətləri və onun mahiyyəti

Bir sıra iqtisadçılar, o cümlədən A.Blank, E.Qurviç və A.Ulyukayev milli valyutanın mübadilə məzənnəsi və rublun möhkəmlənməsi məsələlərindən bəhs edərək göstərirlər ki, rublun real mübadilə məzənnəsi iki dəfə aşağı düşmüş və onun (rublun möhkəmlənməsi) isə qeyri bərabər, tərəddüd vəziyyətində qalmışdır. Müəlliflər məzənnə səviyyəsi və rublun möhkəmlənməsinin rusiya məhsullarının ölkə daxilində və xaricdə rəqabət qabiliyyətinə təsirini də təhlil etmişlər. Bununla əlaqədar olaraq bu haqda bəzi ölkələrdən (Çili, Braziliya, Çin) misal gətirilir və bəzi iqtisadçılara (O.Soltsev, P.Kadoçnikov, O.Dınnıqova) istinad edilir. Məqalə müəllifləri və onların yuxarıda istinad etdikləri iqtisadçılar məzənnənin və milli valyutanın real iqtisadi artıma, ixracın çoxalmasına təsirini eyni mənəli halda izah etmirlər. Qərribə də olsa bəziləri tərəfindən hətta devalvasiyanı müsbət hal kimi qiymətləndirilir.¹ Burada daha düzgün, eyni mənəli mövqe tutmaq üçün problemə sistemli və həm də müxtəlif variantlar qaydasında yanaşmaq lazımdır, yəni problemə qarşılıqlı əlaqə və asılılıq, həm də konkret hallar, situasiyalar (onların şərtləndirdiyi variantlar) baxımından yanaşmaq gərəkdir. Bu problemdə konkret hallar aşağıdakı kimi ola bilər: Mərkəzi bankların, digər qurumların valyuta bazarlarına müdaxilə səviyyəsi, xarici və daxili konyuktura, məzənnə siyasəti, onun rejimləri, ixrac məhsulları üzrə dünya qiyməti (məsələn,

¹ Вопросы экономики. 2006, №6, сәh.4-6

xammal nefti üzrə), inflyasiyanın targetləşdirilməsi, milli valyutanın möhkəmləndirilməsi və ya əksinə, ölkənin valyuta bazarlarında iştirakı səviyyəsi, emissiya, pula olan tələbat, büdcə xərclərinin həcmi, bütövlükdə iqtisadiyyatın beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti, istehsal və innovasiya xərclərinin səviyyəsi, idxal məhsullarının yerli məhsullarla əvəz edilməsi, istehsalın modernizasiyası səviyyəsi, ölkənin iqtisadi inkişafı üçün lazım olacaq investisiyaların (daxili və xarici) nisbəti və s. Bütün yuxarıda deyilənlərdən başqa, idxal edilən və ya ediləcək məhsulların (əmtələrin) iqtisadi təyinatı (istehlak səciyyəliyi, investisiya-innovasiya, aralıq-xammal məzmunlu) və onlara olan və ya yaxın gələcəkdə olacaq tələbat (spros), tələbatın həcmi və strukturunu da bilmək vacibdir. Burada ən vacib məsələlərdən biri də idxal edilən və ediləcək məhsulların sahə mənsubiyyətinin (neft hasilatı, neft emalı, maşınqayırma, metallurgiya, yüngül və yeyinti sənaye və s.) nəzərə alınmasıdır. Həmin cəhətin nəzərə alınması mühüm və prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, **birincisi**, gələcəkdə strateji planda idxalı əvəz edəcək tədbirlərin, proqramların (sahələr üzrə) tərtib edilməsi baxımından. **İkincisi**, daxili və xarici bazarların strukturlarının dəqiq müəyyən edilməsi və kombinasiyası baxımından. **Üçüncüsü**, eyni cinsli və müxtəlif adlı hazır idxal məhsullarına, komplektləşdirilmiş məhsullara vahid və ya fərqli qiymətlərin müəyyən edilməsi baxımından. **Dördüncüsü**, hər bir adlı məhsula xərclər səviyyəsinin müəyyən edilməsi baxımından. **Beşincisi**, qeyri qiymət rəqabəti baxımından. **Altıncısı**, beynəlxalq bazarlardakı rəqabət səviyyəsi (həmin məhsulların beynəlxalq bazarlardakı qiymətləri və dönərli valyutaların məzənnələri nəzərindən). Bütün yuxarıda deyilənlərdən başqa nəzərə almaq lazımdır ki, məzənnə, valyuta münasibətləri, idxal-ixrac və digər problemlər heç də birdən bir, qısa bir müddətdə həll edilmir. Həm də idxal və ixrac edilən eyni məhsullar da ayrı-ayrı ölkələrdə eyni qiymətə deyil, fərqli qiymətlər üzrə satılır. Bundan əlavə, A.Blank, E.Qurviç, A.Ulyukayev haqlı olaraq göstərir ki, qeyri təkmil rəqabət

şəraitində idxal əmtəələr xərclər, milli valyutanın real məzənnəsi və digər problemlər baxımından bir sıra zəruri məsələlərin həllini tələb edir.¹

Valyuta münasibətləri bir qayda olaraq pul vəsaitlərinin istifadəsi nəticəsində meydana çıxır. Lakin bir sıra dəyişikliklər, o cümlədən valyuta məzənnəsindəki kəskin dəyişikliklər, beynəlxalq hesablaşmalardakı tarazlığın pozulması, qızılın qiymətinin dəyişməsi, bir ölkədən digər ölkəyə qanundankənar kapital axını, iqtisadi inkişafda sabitliyin pozulması, xarici iqtisadi əlaqələrdəki deformasiya halları valyuta münasibətlərinə ciddi təsir göstərə bilər. Bütün bunlar millətlər, dövlətlər, ölkələrarası yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına səbəb olur. Beynəlxalq, dünya təsərrüfatı sistemində baş verən pul, mübadilə münasibətləri valyuta münasibətlərinin, bütövlükdə iqtisadi münasibətlərin özünəməxsus sferasıdır. Beynəlxalq ticarət, mübadilə proseslərinin spesifikliyi milli və dünya qiymətlərinin funksiyalarına da təsir edir. Lakin valyuta münasibətləri, valyuta sistemi, onun konkret mexanizmləri yalnız iqtisadi münasibətlərdə deyil, hüquqi, siyasi, təşkilati formalarda da təzahür edir. Lakin burada iqtisadi aspekt əsas şərtidir. Bununla belə, valyuta münasibətlərinin təşkilində, tənzimlənməsində milli və beynəlxalq norma və normativlərin də mühüm əhəmiyyəti vardır. Bununla belə, nəzəri baxımdan birinci dərəcəli problem onun – valyutanın, valyuta münasibətlərinin özünün mahiyyətidir, sosial-iqtisadi məzmunudur. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, müasir şəraitdə azad, sərbəst rəqabətin inhisar formalar, inhisarı kapitalla əvəz edilməsi də valyuta münasibətlərinə, valyuta sistemə yeni qaydada yanaşmağı tələb edir. İndi əmtəə dəyəri qiymətlə ziddiyyət təşkil edir, kağız pul öz qızıl məzmununu itirməyə başlayır, istər milli pul, istərsə də beynəlxalq valyuta sistemi qeyri sabit vəziyyət alır. Belə bir şəraitdə ayrı-ayrı beynəlxalq iqtisadi qrupların, aparıcı, super dövlətlərin valyuta münasibətlərinə təsiri valyuta əməliyyatlarını reqlamentləşdirməyə, dünyanın qızıl ehtiyatlarını ələ keçirməyə, tədiyə balansına və valyuta məzənnəsinə həlledici təsir etməyə imkan verir.

¹ Вопросы экономики. 2006, №6, сәh.10,13

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi sistemlərin özü də iqtisadi münasibətlərin xarakteri baxımından ənənəvi iqtisadiyyatdan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Belə şəraitdə həm dövlətin iqtisadi rolu və funksiyası bütövlükdə iqtisadi siyasəti, həm də iqtisadi orqanların, bazar strukturlarının rolu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. İqtisadi proseslərin liberallaşması eyni zamanda obyektiv olaraq maliyyə, valyuta və fond axınlarına nəzarəti gücləndirməyi tələb edir. Burada valyuta və ekspert nəzarəti, valyuta və pul bazarında nəzarətin gücləndirilməsi bu sahədə olan mənfi halların aradan qaldırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etməlidir. Bir sözlə, valyuta münasibətləri, valyuta siyasəti, milli iqtisadi inkişaf, mal və pul dövriyyəsi, istehsal amilləri beynəlxalq iqtisadi əlaqələr aspektində sistemli halda öyrənilməlidir.

Valyuta münasibətləri müasir dövrdə respublikamızın milli iqtisadi suverenliyi, valyutanın möhkəmliyi, dönərliyi səviyyəsi ilə üzvi şəkildə əlaqələndirilməlidir. Burada valyutanın daxili və xarici, qismən, tam dönərliyi problemlərinin və ona təsir edən amillərin qarşılıqlı şəkildə təhlil edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında valyuta münasibətlərinin təkmilləşdirilməsinin, o cümlədən valyuta bazarının formalaşması və onun tənzimlənməsinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Lakin xarici ölkə pullarına Azərbaycan manatının və yaxud manatı əvəz edən hər hansı bir ödəmə vasitələrinin hərtərəfli dönərliyi bir sıra çətinliklərlə rastlaşır. Həm də burada valyuta bazarının digər bazar növlərinə nisbətən formalaşması xüsusiyyətləri və mövcud qanunauyğunluqları da bir sıra problemlər, çətinliklər yaradır.

Devalvasiyanın indiki durumunda Azərbaycanda valyuta dönərliyinin milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafı, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr, milli valyutanın məzənnəsi, daxili və xarici pul dövriyyəsi ilə optimal halda əlaqələndirilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Lakin əmtəə satışında və alışında, ayrı-ayrı əməliyyat növlərində milli valyutanın dönərliyində bir sıra məhdudiyətlər özünü göstərir. Bu isə kapitalın hərəkətinə, milli valyutanın sərbəst dönərliyinə, xüsusi olaraq xarici əlaqələr sferasındakı dönərliyinə mənfi təsir göstərir.

Ona görə də valyutanın dönərliyi modeli gələcəkdə elə qurulmalıdır ki, bu həm milli iqtisadiyyatla, həm ölkə daxili və beynəlxalq qiymətlərlə, valyuta məzənnəsi ilə düzgün əlaqələndirilə bilsin. Bunun üçün obyektiv şərait yaradılmalıdır. Həmin obyektiv şərait və şərtlər içərisində xarici iqtisadi əlaqələr problemi ilə yanaşı əmtəə dönərliyinin təmin edilməsi əsas amildir.

§3. Valyuta strategiyası

«Valyuta strategiyası və onun səmərəlilik» anlayışına və məzmununa dar çərçivədə və geniş miqyasda yanaşmaq olur. Lakin ən önəmli cəhət bu problemə həm makroiqtisadi, həm də sırf valyuta əməliyyatları, valyuta tədavülü baxımından yanaşmadır. Bu problemə geniş yanaşma valyuta siyasətinin, strategiyasının aşağıdakı istiqamətdə qurulmasını zəruri edir: **Birincisi**, burada öncül makroiqtisadi problemlərin, aspektlərin valyuta məzənnəsi rejimi, dövlətin valyuta bazarına təsiri, valyuta münasibətlərinin liberallaşması, müəyyən valyuta məhdudiyyətlərinin qoyulmasıdır. **İkincisi**, valyuta, onun alqı-satqısı ilə bağlı dar çərçivəli, infrastruktur, xidmətedici işlərin təşkilidir. **Üçüncüsü**, valyuta siyasəti ilə bağlı dövlət və onun iqtisadi orqanlarının idarəçilik qərarlarının valyuta ilə bağlı makroiqtisadi parametrlər – iqtisadi artıma, inflyasiyaya, investisiya və innovasiya fəallığına təsiri məsələsidir.

Valyuta strategiyasında ən mühüm məsələlərdən biri onun dövlətin ümumi iqtisadi və sənaye, investisiya siyasəti ilə üzvü şəkildə əlaqələndirilməsidir. Bunun nəticəsində ölkənin valyuta-maliyyə vəziyyətini, pulun möhkəmliyini, emaledici sahələrin ixrac imkanını artırmaq, daxili bazarı yüksək rəqabət qabiliyyətli məhsullarla təmin etmək, istehsal texnologiyasını müasirləşdirmək mümkün olur. Yuxarıdakı problemlərin həlli eyni zamanda valyuta bazarının səmərəli inkişafına, milli pulun valyuta məzənnəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Valyuta strategiyasının işlənilib hazırlanmasında, bu strategiyanın həyata keçirilməsində bazar subyektlərinin mənafeələrinin əlaqələndirilməsi və onların iqtisadi davranış tərzini və məsuliyyətlik dərəcəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin postsovet

dövlətlərinin ilkin təcrübəsi göstərdi ki, valyuta proseslərinin tələm-tələsik liberallaşması heç də bütün hallarda ümummilli mənafeələrə cavab vermirdi. Halbuki, valyuta əməliyyatlarının liberallaşmasının özü milli valyuta siyasətinin strateji məqsədlərinə xidmət etməlidir. Çünki valyuta bazarında tarazlı tələb və təklifi təmin etmədən, milli pulun valyuta məzənnəsini yüksəltmədən ölkənin normal dinamik inkişafına nail olmaq çətinidir. Ona görə də valyuta strategiyasının əsaslandırılması bütün cəhətdən - həm xarici investorların ölkəyə cəlb edilməsi, həm müəssisələrin maliyyə imkanlığının genişləndirilməsi, həm də milli pulun alıcılıq qabiliyyətinin artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Valyuta strategiyasında valyuta ehtiyatlarının yaradılması və xarici borcların ödənilməsi, milli pulun zəruri məzənnə səviyyəsinin saxlanması baxımından da böyük əhəmiyyəti vardır.

Valyuta strategiyasının mühüm sosial nəticələri də vardır. Çünki bu sahədə düzgün strateji tədbirlər görülmədikdə, inflyasiya və devolvasiya halları çoxalar və əhalinin pul yığımları milli pulun məzənnəsinin enməsi hesabına xeyli azala bilər. Bu eyni zamanda bankların işini də böhran vəziyyətinə salar və banklardakı milli pul ifadəsində olan depozitlərin artımı inflyasiya artımından xeyli dərəcədə geri qala bilər və bütün sferalarda sosial gərginliyin çoxalmasına səbəb olar. Valyuta strategiyası maliyyə imkanları və iqtisadi nəticələr baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu, ölkənin tədiyə balansına, pul-kredit sistemə, valyuta bazarına, investisiya və istehlak tələbinə mühüm təsir göstərir. Bütün bunlar düzgün qurulmadıqda nəticə etibarilə ölkənin dünyanın əmtəə və valyuta bazarında mövqeyinin zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. Respublika Prezidenti İ.H.Əliyev son vaxtlar bu sahədə daha ciddi tələblər irəli sürmüşdür.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində də valyuta münasibətlərinin düzgün qurulmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki pul tədavülünün qaydaya salınması, qiymət siyasəti, valyuta məzənnəsi, müxtəlif valyuta əməliyyatlarının aparılması tarazlı iqtisadi inkişafın mühüm şərtlərindən biridir. Bu sahədə baş verə biləcək hər hansı pozuntu halları ölkənin iqtisadi inkişafına, onun iqtisadi təhlükəsizliyinə ciddi zərbə vura bilər. Bu sferada baş verən deformasiyalı

dəyişikliklər obyektiv və subyektiv səbəblərdən ola bilər. Həmin dəyişikliklər əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə və müxtəlif valyuta məzənnəsi rejimlərində özünü göstərə bilər: Məsələn, rəsmi qeyd alınmış valyuta məzənnəsi şəraitində xammalın qiymətinin aşağı düşməsi ixrac edənlərin qazancının aşağı düşməsinə və beləliklə də ticarət balansının aktiv saldosunun azalmasına gətirib çıxara bilər. Bu hal başqa bir formada, yəni kapitalın qanunsuz ixracı halında da baş verə bilər və nəticədə ödəniş balansının qıtlığı və digər pozucu hallara səbəb olar. Beləliklə, istər ixracdan valyuta qazancının azalması və istərsə də ödəniş balansının qıtlığı iqtisadi inkişafa öz mənfi təsirini göstərə bilər, çünki bunlar nəticə etibarilə valyuta gəlirlərinin azalması deməkdir. Əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi bu problemi müəyyən dərəcədə valyuta ehtiyatları vasitəsilə yüngüllətmək olar, lakin valyuta ehtiyatlarının özü də məhdud halda olur. Məsələn, baş verən devalvasiya nəticəsində 2015-ci il və 2016-cı illərdə neft fondundan büdcəyə ayrımlar bu fondun həcmində azalması ilə nəticələnmişdir. Ona görə də əmtəə, pul və fond bazarındakı dəyişikliklər elə tərzdə olmalıdır ki, bu ölkənin iqtisadi, maliyyə itkilərinin çoxalmasına şərait yaratmasın. Hər bir firma və şirkət onun hansı mülkiyyət formasına, iqtisadi sektora (bölməyə) mənsub olmasından asılı olmayaraq, həm də ümumi dövlətçilik prinsipləri və tələblərinə də əməl etməlidirlər. Bəzi müəlliflər haqlı olaraq qeyd edir ki, korporativ mənafehlərdə ölkə daxili və ölkə xarici mənafehlər, ümumimilli mənafehlər də nəzərə alınmalıdır. Respublika Prezidenti İ.H.Əliyevin dediyi kimi sahibkarların da sosial məsuliyyəti olmalıdır. Belə olduqda milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyi, təhlükəsizliyin prioritetliyi təmin edilmiş olur. Başqa bir halı nəzərdən keçirək. Məsələn, valyuta məzənnəsinin rəsmi qaydada qeyd olunması şəraitində kapitalın mobilliyi həddindən artıq məhdudlaşdırıldığı variantda daxili və xarici bazarlarda valyuta-maliyyə axını sahəsində müəyyən dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər, kapitalın yerləşməsində və tədiyə balansında xarici tarazlığı poza bilər. Belə olan halda ölkənin Mərkəzi bankı valyuta bazarında xarici valyutanın təklifini artırmağa məcbur olar. Bu isə valyuta ehtiyatlarının azalmasına gətirib çıxarır. Burada ikincisi və üçüncü variantlar da ola bilər. Məsələn, kapitalın aşağı səviyyəli mobilliyi (çevikliyi) sürüşkən valyuta məzənnəsi rejimi ilə

əlaqədənirildiyi şəraitdə (variantda) mərkəzi bankın valyuta bazarına birbaşa təsir edə bilməməsi səbəbindən xarici tarazlıq, tədiyə balansı zəifləyə bilər, ixracatçı və idxalçıların hərəkətlərində ciddi nöqsanlar meydana çıxma bilər. Bu hal, xüsusi olaraq milli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin aşağı olduğu və valyuta bazarında müxtəlif əyintilərin olduğu şəraitdə daha təhlükəlidir.

Milli pulun funksional valyuta imkanlığı birinci növbədə milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına qovuşma imkanlılığı, onun valyuta məzmunlu meylinin artması, pulun valyutaya çevrilməsi ilə əlaqədardır. Bununla əlaqədar, olaraq Y.A. Konstantinov radikal liberal meyilli iqtisadçıları tənqid edərək göstərir ki, zəif rus rublu müəyyən mənada büdcə gəlirlərinin artmasına stimulyar yaratsa da, (dövlətin ani fiksəl mənafeyi baxımından) perspektiv geosiyasi mənafehlər baxımından güclü, sabit pul daha əlverişlidir.¹ Lakin bunla yanaşı Y.A. Konstantinovun özü də dolayı yolla olsa da zəif milli valyutanın, rublun büdcə gəlirlərinin artmasına müsbət təsir göstərməsini etiraf edir.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda pula müxtəlif qaydada, aspektlərdə tərif verilir. Pul dedikdə, adətən əmtələrin və xidmətlərin mübadiləsi vasitəsi kimi başa düşülür. Bəziləri pul dedikdə ümumi ekvivalent rolunu yerinə yetirən xüsusi növ əmtəəni nəzərdə tuturlar. Digərləri isə insanlar arasında razılaşma vasitəsi, tədavül vasitəsi və dəyərin ölçü meyarı kimi qiymətləndirirlər. Pul həm də mübadilə vasitəsidir. Pul ödəniş funksiyasını da icra edir. Pulun mahiyyəti birinci növbədə onun funksiyaları ilə səciyyələnir. Birinci dəfə olaraq K.Marks pulun mahiyyətini məntiqi-tarixi və funksional baxımından izah etmişdir. Pul probleminə belə yanaşmanın böyük nəzəri-metodoloji əhəmiyyəti vardır. **Birincisi**, pulun təkamülü və onun ümumi ekvivalent rolu səviyyəsinə çatması prosesinin, dialektikasının nəzərdən keçirilməsi baxımından. **İkincisi**, pulun özünün ayrı-ayrı dövrlərdə, əsrlərdə müxtəlif məzmununda, formalarda təzahür etmə xüsusiyyətlərini tədqiq etmə baxımından. **Üçüncüsü**, pulun mahiyyətinin tarixi şərait və müasir dövr, əmtəə-pul forması baxımından

¹ Деньги и кредит. 2001, №10, səh.14

müqayisəli halda öyrənilməsinin əhəmiyyəti nöqtəyi-nəzərindən. Çünki tarixi cəhətdən yanaşdıqda pulun özünün dəyəri və onun müəyyən maddi nemətlər ifadə etmə dərəcəsi xeyli dəyişikliyə uyğundur. Ona görə də əmtəə mübadiləsi baxımından pul yalnız ümumi ekvivalent formasına qədər inkişaf etmir, həm də pul-əmtəə (pul-metal, pul-sikkələr, pul-monetlər), habelə pul nişanələri (monet-nişanələr, kağız-kredit nişanələri, hesablaşma-nişanələri) formasını almış olur. Bununla əlaqədar olaraq, ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif pul nəzəriyyələri meydana çıxmışdır. Lakin bu nəzəriyyələrin müxtəlifliyinə baxmayaraq pulun nəticə etibarilə əmtəə mübadiləsi prosesində meydana gəlməsi, bu və ya digər əmtəələrin dəyərinin bir növ ifadəçisi nümayəndəsi rolunu icra etməsi təsdiqlənmişdir. Həm də pul funksiyalarını dəyər ölçüsü, mübadilə vasitəsi, yığım vasitəsi, tədiyə (ödəniş) vasitəsi və dünya pulu halında yerinə yetirir. Bəzi qərb iqtisadçıları olan S.Fişer, L.Xarris və başqaları pulun dəyərin saxlanması, hesablaşma vahidi funksiyasının olması fikrini irəli sürürlər. Lakin bu heç də Marksın pulu 5 funksiyası konsepsiyasına mühüm yenilik gətirmir. Çünki aydın məsələdir ki, pul öz funksiyalarını, o cümlədən ödəniş və dəyər ölçüsü funksiyasını yerinə yetirərkən konkret hesablaşma və hesablaşmalarda, habelə, ondan irəli gələn, alt, detallaşmış funksiyalarını da icra edir. Həm də bu prosesə müasir pul-kredit münasibətləri sistemində də mühüm təsir göstərir. Məsələn, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə pul kütləsinin strukturundakı mənfi hallarla (bankdan kənar pul kütləsinin xüsusi çəkisi, müxtəlif hesablaşmalar və cari hesablaşmalarda, təcili depozitlər və s.) əlaqədar olaraq pul qıtlığını aradan qaldırmaq, ödəniş problemini həll etmək məqsədilə kredit münasibətləri sistemində dövriyyə sənədləri vasitələrindən, o cümlədən veksəl və çeklərdən geniş istifadə edilir, onlar pul kimi real kapital gücünə malik olur və bir növ pul ticarətini, əmtəə ticarətini sanki əvəz edir. Bu səbəbdən iqtisadi siyasətdə pul siyasətinin daha önəmli olduğunu və burada pulun miqdarının, kredit həcmi-nin, faiz siyasətinin, pul bazarının sistemli, əlaqəli halda tədqiq olunması irəli sürülür. İndi Azərbaycan həm də dünya valyuta əməliyyatlarında dünya iqtisadi münasibətləri sistemində müstəqil iştirak etmə meylindədir. Burada bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsində əmtəə-pul

münasibətlərinin iqtisadi mexanizmləri, vasitələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar olaraq strateji baxımdan xarici iqtisadi əlaqələrin düzgün seçilməsi, onun səmərəliliyi xeyli dərəcədə iqtisadiyyatın özünün ixrac təmayüllü olması və onun daxili bazarla düzgün əlaqələndirilməsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Pul siyasətində istər pulun ümumi kəmiyyət və istərsə də onun strukturu baxımından problemə geniş, sistemli yanaşmanın mühüm əhəmiyyəti vardır. Respublikada məcmu pul kütləsini hesablamaq, nəzərə almaq üçün bütün pul aqreqlərini, yəni yalnız tədavüldəki nəğd pullar deyil, əhalinin əmanət banklarındakı, kommersiya banklarındakı əmanətləri, hesablaşma hesabındakı pul vəsaitlərini və s. nəzərə almaq lazımdır. Lakin bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, əmtəə dövriyyəsi baxımından pul aqreqləri (M_0 , M_1 , M_2 , M_3) irçərisində ən vacibi tədavüldə olan pulun kəmiyyətidir, həcmidir.

Bazar sistemi şəraitində valyuta münasibətlərində bir iqtisadi qanunauyğunluq kimi gələcəkdə pul, maliyyə, kredit və qiymət kimi iqtisadi kateqoriyaların rolu və qarşılıqlı təsir dairəsi getdikcə genişlənir. Aydındır ki, hər bir ölkə dövriyyədə artıq pulun olması ilə maraqlı deyildir. Ona görə də ayrı-ayrı əmtəə və qeyri-əmtəə əməliyyatlarının həyata keçirilməsində nəğd qaydasında hesablaşmalarla yanaşı, nəğdsiz hesablaşmalar (çeklərdən, elektron pullardan, veksellərdən və s.) formasından istifadə edilir. Lakin yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, pul tədavülü dedikdə, buraya mövcud qaydaya görə həm nəğd, həm də nəğdsiz hesablaşmalar daxildir. Pul tədavülünün tənzimlənmədiyi şəraitdə banklardan kənar küllü miqdarda pul kütləsi qala bilər ki, bu da tədiyə böhranının kəskinləşməsinə səbəb ola bilər. Postsovet dövlətlərinin bazar münasibətlərinə keçdikləri ilk illərdə maliyyə resurslarının qıtlığı səbəbindən əmtəə-pul münasibətləri əvəzinə barter üslulundan əhəmiyyətli dərəcədə istifadə edilmişdir.

Valyuta sisteminin səmərəli qurulması aşağıdakı 7 istiqamətlərin vəhdətliyi çərçivəsində mümkün ola bilər:

1. Valyuta bazarının inkişaf etdirilməsi;
2. Valyuta ehtiyatlarının səmərəli idarə edilməsi;
3. Valyuta bazarının liberallaşdırılması və bu prosesə nəzarət;

4. Valyuta ehtiyatlarının mənfəətliliyini təmin etmək;
5. Valyuta ehtiyatlarının likvidliyini təmin etmək;
6. Valyuta ehtiyatlarının təhlükəsizliyini təmin etmək.

Bu prinsiplərin hər biri bütöv, kompleks tədbirləri reallaşdırmağı nəzərdə tutur. İndiki dövrdə respublika iqtisadiyyatının inkişafı xeyli dərəcədə dövlətin fəal iqtisadi siyasətinin üç mühüm ünsürü – struktur, pul-kredit və büdcə vergi ünsürləri arasında sıx qarşılıqlı əlaqədən və uzlaşmadan asılıdır.

§4. Valyuta sistemi iqtisadi münasibətlərin mühüm tərkib hissəsi kimi

Valyuta sistemi hər bir ölkədə formalaşan və davam edən iqtisadi münasibətlərin mühüm tərkib hissəsidir. Valyuta sistemi və onun strukturu, habelə valyuta münasibətlərinin xarakteri bir ölkədə daha çox bazar sistemini, digərində isə üstün olaraq dövlət strukturları və mexanizmini özündə əks etdirir. Lakin keçid dövründə valyuta münasibətlərində bazar tənzimlənməsi prinsipləri özünə daha geniş yol açmışdır. Postsovet dövlətlərinin bazar sistemə keçdiyi ilk illərdə ən yaxşı optimal yol dövlətin təsiri mexanizmi ilə bazar mexanizminin düzgün, optimal və qarşılıqlı əlaqələndirilməsi olardı. Çünki keçid dövrü iqtisadi və qeyri-iqtisadi tənzimlənmənin əlaqələndirilməsini hökmən tələb edirdi. Bu isə, bir tərəfdən həmin dövrdə təşkilatı hazırlıq, institusional tədbirlərin, işlərin görülməsini, digər tərəfdən isə belə bir qarışıq, ziddiyyətli vəziyyətdən istifadə edən spekulativ halların aradan qaldırılması baxımından da vacib idi. Çünki yeni iqtisadi münasibətlər şəraitinə uyğunlaşmaq və belə bir şəraitdə işləmək, ona vərdiş etmək heç də asan bir şey deyildi. Ona görə də belə bir şəraitdə istər iqtisadiyyatda, istərsə də bank sistemində həyata keçirilən tədbirlərin hamısı heç də səmərəli nəticə vermədi, bir-birini tamamlamadı. Hətta bu sahədə ciddi nöqsanlar, korrupsiya halları baş verdi.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, valyuta sisteminin təşkili formaları, valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsi qaydası seçilərkən ilk növbədə iqtisadi inkişafın

konkret xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Postsovet dövlətlərinin, o cümlədən respublikamızın bazar sisteminə keçdiyi ilk illərdə qiymətlərin həddindən artıq yüksək olması, büdcə kəsiri və əmtəə qıtlığı, qiymətin əhəmiyyətli dərəcədə dəyərdən ayrılması, nəticədə pul dövriyyəsinin qeyri-normal vəziyyətə düşməsi, habelə iqtisadi əlaqələrin iflic vəziyyətinə gəlib çıxması bütün daxili problemləri xarici bazar vasitəsilə həll etməyə sövq etdi. Lakin bu sadəcə xarici bazara, idxala olaraq üz tutma deyildir, həm də valyuta münasibətləri məsələlərinin deformatsiyası və bundan irəli gələn valyuta tənzimlənməsi, habelə milli valyutanın, Azərbaycanda isə manatın dönərliyi və digər problemləri ilə bağlı idi.

Belə bir vəziyyət bir tərəfdən iqtisadiyyatın yenidən qurulması, yeni sistemə keçilməsilə bağlı obyektiv ziddiyyətlərdən irəli gəlirdisə, digər tərəfdən isə iqtisadi siyasətin bəzi hallarda qeyri-ardıcıl və qeyri-tarazlı olmasından irəli gəlmişdi. Ümumiləşdirilmiş halda desək, burada ən böyük nöqsan və həmin nöqsandan irəli gələn ciddi sosial-iqtisadi nəticələr – itkilər bazar sisteminin tələblərini qeyri-ciddi başa düşməkdən və bu iqtisadi sistemin imkanlarının düzgün qiymətləndirilməməsindən ibarət olmuşdur. Beləliklə, bazar sisteminin imkanlarına, birinci növbədə tənzimləmə potensialına primitiv yanaşma meyli, birdən-birə xarici iqtisadi əlaqələrin, xarici-iqtisadi hesablaşmaların tamamilə sərbəst, azad aparılmasına və milli valyutaların tam dönərliyə çevrilməsi haqqında əsassız təkliflərin irəli sürülməsinə şərait yaratdı. Əlbəttə, burada müəyyən dərəcədə o vaxtkı dövlət orqanlarının da nöqsanları var idi. Çünki dövlətin müvafiq iqtisadi orqanları bazar sistemə keçidlə əlaqədar olaraq iqtisadi durumu, iqtisadi diaqnozu vaxtlı-vaxtında qiymətləndirə bilməmiş və xarici iqtisadi əlaqələrdə valyuta əməliyyatlarının tənzimlənməsi üzrə operativ tədbirlər görə bilməmişlər. Bundan başqa, valyuta tənzimlənməsinin yenidən qurulması ilə əlaqədar olaraq bütün ödəniş növləri üçün real valyuta məzənnəsinin müəyyən edilməsində də istər nəzəri-metodoloji, istərsə də praktiki, bank, beynəlxalq hesablaşmalar baxımından nöqsanlara yol verilmişdir. Halbuki, məsələnin köklü cəhətlərindən biri bəlkə də real məzənnə anlayışının müəyyən dərəcədə düzgün başa düşülməməsindən irəli gəlmişdir. Çünki bir qayda olaraq valyutanın real məzənnəsi o məzənnəyə deyilir ki, o

həqiqətən ixrac əməliyyat həcmninin əsas hissəsini (70-80) müəyyən edə bilsin. Real məzənnənin müəyyən edilməsi həm də bir sıra böyük həcmdə müvafiq hesablaşmaların aparılmasını, həm də dəqiq aparılmasını tələb edir. Lakin bu həmişə belə olmur. Bundan əlavə, sırf elmi təfəkkür baxımdan yanaşılsa, hesablaşmalarda istifadə olunan daxili bazar qiymətləri bir çox hallarda tədiyə balansını operativ qaydada (həmin vaxtda) özündə əks etdirmirdi. Halbuki, planlı təsərrüfatdan fərqli olaraq bazar sistemi şəraitində bu sferada operativlik əlaməti və onun valyuta məzənnəsinin hesablaşmasını nəzərə almaq daha vacibdir. Çünki alqoritmik iqtisadi model şəraitində bazar iqtisadi sferalarında olduğu kimi hər hansı bir rüb ərzində ciddi konyuktura dəyişikliyinə baş verməsi nəzərdə tutulmur. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, valyuta məzənnəsinə hər hansı bir ölkənin ümumi daxili məhsulunun strukturu və istehsal fazalır, habelə bu ölkənin xarici iqtisadi əlaqədə olduğu ölkələrin iqtisadi durumu, onların pul tədavülü və kredit bazarının vəziyyəti və s. amillər də təsir göstərir. Bundan əlavə, bir çox ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, hətta valyuta məzənnəsindəki dövlətlərarasındakı eyni səviyyəli dəyişiklik də müxtəlif növ əməliyyatlara və ödənişlərə, bütövlükdə isə ölkənin valyuta vəziyyətinə, tədiyə balansına müxtəlif səviyyədə təsir göstərir. Ona görə də burada, yəni valyuta münasibətləri, valyuta məzənnəsi tənzimlənməyə bütün amillər mümkün qədər nəzərə alınmalıdır. Bununla belə, bərabər şərait daxilində hansı amillərə daha prioritet halda üstünlük vermək, hansı cəhətlərə diqqət yetirmək son dərəcə vacibdir. Əsasən, burada ixrac məhsullarının rəqabət qabiliyyətli olması əsas götürülür. Əslində belə də olmalıdır, çünki bu ixrac modelinin əsasını təşkil edir. Lakin istər bütövlükdə valyuta siyasəti müəyyənləşərkən və istərsə də manatın məzənnəsi müəyyən edilərkən həmin məzənnə özlüyündə xarici ödəniş problemini avtomatik qaydada, əhatəli miqyasda həll etmir. Ona görə də yuxarıdakı problemlə yanaşı valyuta rejimlərinin (rəsmi müəyyən edilmiş valyuta məzənnəsi, üzən məzənnə, «sürüşkən», yəni bazar amillərini nəzərə alan rejim və mərkəzi iqtisadi orqanların bəzi düzəlişləri) düzgün seçilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, dövrü olaraq valyuta məzənnəsində müəyyən dəyişiklik edilməsi halını, variantını

müstəqil bir rejim kimi də qəbul etmək olar, eyni zamanda bu variantı bütün rejimlərə sistemli halda aid etmək də olar.

Ən vacib praktiki və elmi-nəzəri problemlərdən biri də valyuta münasibətlərinin, valyuta məzənnəsinin ölkənin istehsal və ixrac sistemləri, sferaları ilə əlaqələndirilməsidir. SSRİ-nin dağılması ərəfəsində bəzi iqtisadçılar ixrac vasitəsilə, ölkənin maşınqayırma sənayesinin rentabelliğini yüksəltməyi məqsədəuyğun hesab edirdilər. Hətta 1990-cı il noyabr ayının 1-dən rublun məzənnəsi dollara nəzərən 1,8 oldu, yəni az qala 1 dollar 2 rubla bərabər tutuldu və hesablamalara görə bu, maşınqayırma məhsulları ixracında rentabelliğin 90 faizə qədər artmasına imkan verməli idi. Sonralar isə istər sovet respublikaları, istərsə də postsovet respublikalarının müstəqilliklərinin ilk illərində qiymətlər daha da artırıldı. Bütün bu və digər cəhətlər onu göstərir ki, məhsulların rəqabət qabiliyyəti həmişə ixrac potensialını reallaşdırmaq üçün milli valyutanın devalivasiyası şəraitində özünü doğrultmur. Bu xüsusi olaraq həm ölkədaxili iqtisadi inkişafa, həm də «sürüşkən», üzən valyuta rejimi şəraitində həmin rejimə uyğun valyuta məzənnəsinə bir neçə gün və yaxud həftə ərzində ayrı-ayrı ölkələrin valyuta məzənnələrindəki, idxal-ixrac əməliyyatlarındakı dəyişikliklərlə əlaqədar özünü daha qabarıq şəkildə göstərə bilər.

Müasir dövrdə valyuta sistemində bazar mexanizminin əsas götürülməsi «sürüşkən», üzən valyuta rejiminə keçməklə bərabər, bir qayda olaraq qızıl standartlardan imtina olunması bir çox sənayecə inkişaf etmiş dövlətləri beynəlxalq valyuta, ixrac hesablaşmalarına dövlətin gündəlik nəzarət etmə qayğısından azad etmiş oldu. Burada müsbət və mənfi cəhətlər də vardır. Eyni zamanda bundan inflyasiya əleyhinə tədbir kimi də istifadə edilir. Ona görə də bir çox ölkələr şərti hesablanmış kompozit mut valyuta vahidinə (KMV) keçmişlər və bunu dünya valyuta sisteminin əsası kimi qəbul etmişlər. Yeni valyuta sisteminin (KMV) tətbiqi ilə valyuta məzənnələri arasındakı fərqdəki dəyişiklik, yəni bir neçə valyutanın bir-birinə nisbətdə qiymətdən düşməsi dərəcəsi nəzərə alınır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu valyuta növü inflyasiyanı tamamilə aradan qaldırmır, onu müəyyən dərəcədə pərdələyir. Bundan başqa, bir ölkənin milli valyuta-

sının digər ölkənin milli valyutası ilə müqayisədə xeyli fərqli olmasını heç də həmişə inflyasiya əlaməti kimi qəbul etmək olmaz. Məsələn, valyuta birjalarının məlumatlarına görə Almaniyanın və Yaponiyanın milli valyutaları müəyyən vaxt kəsiyində bir-birindən fərqlənir, lakin buna baxmayaraq, nə Yaponiyanı, nə də Almaniyanı iqtisadi inflyasiyalı inkişaf edən ölkələr adlandırmaq olmaz.

Bütün bu və ya digər cəhətlərə baxmayaraq sərbəst və qeyri-sərbəst valyuta münasibətlərinin qiymət sistemində, iqtisadiyyatın strukturuna, idxal və ixraca, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarının inkişafına, pul tədaviyinə təsirinin nəzərə alınması heç də valyuta siyasəti baxımından az əhəmiyyətli məsələ deyildir. Məsələn, Azərbaycanın milli valyutası olan manatın məzənnəsi rəsmi şəkildə tənzimlənməsə ərzaq idxal məhsullarının qiymətləri xeyli qalxa bilər, bu isə əhalinin rifahına mənfi təsir göstərə bilər. Əlbəttə, bu hal yalnız ərzaq məhsulları ilə məhdudlaşmır. Belə ki, hazır məhsul istehsalı ilə bağlı Azərbaycanın hər hansı bir xarici ölkədən xammal-material və yarımfabrikat halında aldığı malların da qiyməti qalxa bilər ki, bu da hər hansı bir müvafiq müəssisənin istehsal xərclərini xeyli artırmağa bilər. Manatın 2015-2016-cı illərdəki devalvasiyası və dolların bahalaşması şəraitində belə halları nəzərə almaq daha önəmlidir. Belə olan halda, həmin müəssisənin ixrac potensialı da azalar (əgər ixrac məhsulları istehsal edərsə), daxili bazarla xarici bazar arasında uçurum əmələ gələ bilər. Nəinki postsovet dövlətlərinin ilk müstəqillik illərində, SSRİ respublikalarının mövcudluğu dövründə də bu sahədə ciddi nöqsanlara yol verildi. 1987-ci ildə ayrı-ayrı müəssisələr sərbəst daxili bazar sistemində keçirildi, azad qiymətlər əsas götürüldü. Ədbəttə, daxili bazarın azaldığı istehsal vasitələri sahiblərinin azad olmadığı bir şəraitdə iqtisadi sistemlərinin dağılmasına gətirib çıxara bilərdi. Bunu dərk etməyən SSRİ hökuməti 1988-ci il dekabrın 9-dan etibarən müəssisələrə sərbəst valyuta qazanmaq səlahiyyətini verdi. Bu isə ölkənin xammal bazasının, müəssisədaxili istehsal imkanlarının dağıdılmasına gətirib çıxartdı. Xarici bazara bu cür azad, sərbəst çıxışın nəticələrini gec də olsa dərk edən SSRİ dövləti SSRİ prezidentinin 2 noyabr 1990-cı il qərarı ilə valyuta-hesablama əməliyyatlarında dövlətin valyuta inhisarı rejiminin bərpa edilməsi haqqında fərman verdi.

§5. İdarə olunan valyuta siyasəti

Müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatında baş verən böhranlar (xüsusilə 1997-1998 və 2008-2009-cu illər) nəinki qlobal miqyasda, həm də milli iqtisadi sistemlərə və iqtisadi siyasətə ciddi halda təsir etmişdir. Bu, dünya iqtisadiyyatının tsiklik inkişaf etdiyi son illərdə də öz neqativ təsirini göstərməkdədir. Həmin təsir özünü maliyyə sistemi, pul-kredit, bank sektoru, valyutaların məzənnə sahəsində daha qabarıq halda göstərir. Həmin problemlər və bu sahələrdə baş verən problemlərin həlli üzrə istər dünyanın ayrı-ayrı ölkələri və istərsə də mütəxəssisləri, iqtisadçı alimləri arasında hələ də eyni mənalı fikirlər formalaşmamışdır. Məsələn, Rusiya elmlər akademiyasının vitse-prezidenti akademik A.Nekupolov və M.Qillovnin fikrincə məcmuu tələbin qeyri inflyasiyalı artımının mümkünlüyü nəzəriyyəsi (konsepsiyası) nəticə etibarilə inflyasiyanın aşağı düşməsinə deyil, aktivlərin qiymətlərinin artmasına və maliyyə köpüyünün əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər.¹ Müəlliflərin maliyyə bazarları haqqındakı fikirləri də eyni mənalı deyildir. Bununla belə, müəlliflər haqlı olaraq göstərirlər ki, valyuta məzənnəsinə həm idarə edilən və həm də sərbəst valyuta rejimin variantından istifadə etmək olar. Məsələn, dünyanın 44 ölkəsində idarə edilən, 40 ölkəsində isə sərbəst milli valyuta rejimindən istifadə edilir.

Məlumdur ki, valyuta məzənnələrinin müəyyən edilməsi üzrə Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) istiqamət üzrə təsnifatı mövcuddur (30-32). Lakin BVF-nun həmin təsnifatında da müəyyən ziddiyyətlər vardır. Burada seçim etdikdə elə siyasət yetirmək lazımdır ki, milli valyutaların devalvasiyaları daxili və xarici ticarət nisbətlərinə, iqtisadi sabilliyə, real sektorun inkişafına mənfi təsir etməsin. Burada birinci növbədə valyuta məzənnəsinin volatilliyinin (kəskin dəyişməsinə) güclənməsinə, qeyri-iqtisadi stabilliyə yol verməmək, dünya ticarət əlaqələrindəki zəifləmə hallarına, idxal və ixrac məhsullarındakı böyük fərqə yol verməmək başlıca şərt olmalıdır.

¹ Вопросы экономики, 2010, №1, səh.5

Valyuta tənziplənməsi hər bir ölkənin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsidir. Valyuta siyasəti yalnız sərbəst bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif valyuta əməliyyatlarındakı məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasından ibarət deyildir. Lakin bunu da birdən-birə deyil, tədriclə, milli valyutanın daxili dönərliyi şəraitində həyata keçirmək daha uğurlu olur. Ona görə, valyuta siyasətini həyata keçirməzdən əvvəl valyuta əməliyyatlarını məhdudlaşdıran amillərin, yəni əmtəələrin aşağı rəqabət qabiliyyətliliyinin, sərmayə qoyuluşunun səmərəsizliyinin, dövlətin daxili və xarici borcunun çoxluğunun və digər əks təsir edən amillərin yumşaldılması və yaxud aradan qaldırılmasını təmin etmək lazımdır. Burada kapitalın ölkədən kortəbii olaraq kənara axmasını və ölkəyə lüzumsuz həcmdə xarici kapitalın gətirilməsinin qarşısının alınması da mühüm rol oynayır. Kapital üzərində valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsinin ən vacib istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir. Birincisi, mərkəzi iqtisadi orqanların tənzipləyici təsiri; İkincisi, idxal-ixrac əməliyyatlarında qanun pozuntularının aradan qaldırılması, bank hesablamlarına nəzarət, milli valyutanın daxili dönərliyinə təsir etmək, səmərəli mübadilə məzənnəsinin formalaşmasına, sabit makroiqtisadi mühitin yaradılmasına imkan yaratmaq, düzgün valyuta qanunçuluğunu formalaşdırmaq; Üçüncüsü, dövlətin iqtisadi strategiyası ilə valyuta siyasətinin vəhdətliyinin təmin edilməsi. Təşkilati, maliyyə baxımından isə ən vacib məsələlərdən biri valyuta nəzarətinin sistemliliyinə nail olmaq, valyuta nəzarətini və kapital üzərində nəzarətin səmərəliliyini artırmaq, valyuta nəzarətinin hüquqi və normativ bazasını möhkəmləndirmək, təkmilləşdirmək, nəzarətin informasiya-texniki bazasını formalaşdırmaq, bu sahədə məşğul olan işçiləri onların işgüzarlıq fəaliyyətinə görə seçmək və düzgün qiymətləndirmək, valyuta münasibətləri ilə məşğul olan qurumların, birinci növbədə bankların uçot-analitik funksiyalarını genişləndirməkdən ibarətdir. Bütün bu tədbirlər bütövlükdə səmərəli valyuta rejiminin formalaşması və onun təkmilləşməsinə imkan yaradar. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, valyuta bazarının həddindən artıq liberallaşması xaricə xammal və material ixrac edən bir sıra firma və şirkətlərin ixracdan əldə etdikləri qazancın uzunmüddət orada qalmasına imkan yaradar. Milli valyutanın daxili dönərlik

qabiliyyətinə malik olması və belə valyutaya tələbatın azlığı əldə olan gəlirlərin bir hissəsinin valyuta bazarına çıxarılmasına imkan yaradır. Digər tərəfdən isə dönərli valyuta (dollar) dövlət inhisarında qalarsa, bu zaman dollar qiğliti yaranar və milli valyutanın məzənnəsi xeyli dərəcədə aşağı düşə bilər. Ona görə də valyuta birjalari ilk baxışda vəziyyətdən çıxış rolunu oynayır. Lakin burada başlıca məsələ daxili bazarla xarici bazarın, daxili qiymətlərlə dünya qiymətlərinin düzgün əlaqələndirilməsindən, milli pulun və dönərli valyutanın məzənnəsinin optimal halda müəyyən edilməsindən, yəni bu məzənnələrin nə həddindən artıq, nə də həddindən aşağı olmasına yol verməməkdən, pul, kapital axınının düzgün uçota alınmasından, bu sferada spekulativ halların aradan qaldırılmasından ibarətdir.

Müasir dövrdə bir çox ölkələrdə bazar mexanizmi ilə yanaşı valyuta münasibətlərinin dövlət-inhisarçı tənzimlənməsi sistem idə mövcuddur. Bu əslində problemə iki sistemli yanaşmanın sintezidir, qovuşmasıdır. Lakin 1976-cı ilə Yamay valyuta sisteminin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq valyuta tənzimlənməsində bazar mexanizminin rolu xeyli genişləndirildi. Belə ki, cari valyuta məzənnəsinin səviyyəsi, kapitalın hərəkəti əsasən valyuta bazarındakı vəziyyətə müəyyən edildi, «sürüşkən» valyuta məzənnəsi konsepsiyası özünə geniş yer aldı, likvidlik resurslarının formalaşması mexanizmi nəzarətdən kənar qaldı.

Dövlətin valyuta inhisarçılığı bir tərəfdən bazar sistemi mexanizminə zidd olan bir hal olsa da, daxili bazarın qorunması, ixrac-idxal əməliyyatlarında dövlətin iqtisadi və siyasi mənafeələrinin qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə şəraitdə bütün beynəlxalq valyuta münasibətləri vahid nəzarət altında olduğu tərzdə korrupsiya hallarını aradan qaldırmaq asanlaşır. Əlbətdə, hətta dövlətin valyuta inhisarçılığı şəraitində belə valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsində valyuta məzənnəsində bazar mexanizminin ünsürlərindən də istifadə edilə bilər.

Valyuta siyasəti, valyuta tənzimlənməsi dövlətin iqtisadi siyasətində mühüm yer tutur. Milli valyutanın dönərliyi və onun mübadilə məzənnəsi həm də milli iqtisadiyyatın inkişafı nəticəsidir. Ona görə də iqtisadiyyatın sabitləşməsi tədbirlərini həm də valyuta münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri kimi

qiymətləndirmək olar. Müasir dövrdə iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılması valyuta rejiminin səmərəliliyinin artırılması ilə üzvü şəkildə əlaqədardır. Lakin buna baxmayaraq hələ də valyuta mübadilə əməliyyatlarında, valyuta ehtiyatlarının investisiyalaşması, habelə bu sahədə korrupsiya hallarının yayılması valyuta tənzimlənməsinin daha da təkmilləşməsinə tələb edir. Həm də bu onu göstərir ki, hələ də iqtisadiyyat səmərəli valyutanın təşkilinə, valyuta sistemi isə səmərəli iqtisadiyyata tamamilə uyğunlaşa bilməmişdir. Bundan başqa, milli pulun dönrəliyə çevrilməməsi üzündən nəinki tələbat, valyuta təklifi də xeyli dərəcədə ixracdan və müəyyən dərəcədə xarici kreditdən asılı olur. Ona görə də burada əhali, dövlət, banklar özünəməxsus qaydada problemlərlə üzləşirlər. Bununla bağlı bir sıra faktlara, uzaq və yaxın keçmişə müraciət edək. İkinci Dünya Müharibəsi vaxtı SSRİ küllü miqdarda maliyyə vəsaiti xərcləmiş, dövriyyəyə küllü miqdarda pul daxil olmuşdu, onların içərisində xeyli miqdarda saxta pullar da özünü göstərirdi. Eyni zamanda istehlak mallarının istehsalının azalması səbəbindən həmin malların əhali arasında bölüşdürülməsi məqsədi ilə kartoçka sistemi tətbiq edildi. Eyni zamanda, bazarlarda qiymətlər sürətlə qalxırdı. Belə bir faktı demək kifayətdir ki, 1943-cü ildə fəhlə bazar qiyməti ilə aylıq maaşına yalnız 1 kq. ət və yaxud bir vedrə kartof ala bilərdi. Sənaye məhsullarının qiyməti də çox sürətlə artırdı. Bazarlarda oğurluq məhsulların satışı artırdı, «gizli iqtisadiyyat», məxfi istehsal halları çoxalırdı. Bütün bu və ya digər cəhətlər nəzərə alınaraq dövriyyəyə yeni pullar buraxıldı, köhnə pullar dövriyyədən çıxarıldı və əhalinin sərəncamında olan pul vəsaitləri 10:1 nisbətində, yəni 10 rublun 1 rubla nisbətində dəyişdirildi, əmanət kassalarında olan pullar isə 3:1 nisbətində dəyişdirildi. Həm də əmanət bankında üç min rubla qədər olan pul vəsaiti həmin həcmdə saxlanıldı. Bu həm xırda əmanətçilərə köməklik, həm də əmanət banklarında əhalinin mənafəi baxımından edilirdi. Burada ən maraqlı cəhət ondan ibarət idi ki, müharibə vaxtı əhalinin məcburi qaydada aldığı (müharibə aparən bir ölkəyə yardım üçün) istiqrazların haqqı xeyli güzəştli halda, yəni 3 rublun 1 rubla nisbəti qaydasında yeni istiqraz kimi əhaliyə ödənilirdi. Həm də ən başlıca cəhətlərdən biri ondan ibarət idi ki, pul islahatı zamanı fəhlələrin, qulluqçuların, mühəndis-texniki işçilərin

əmək haqqı, pensiyaçıların, təqaüd olan tələbələrin, müavinət alan adamların pul vəsaitlərinə mənfi təsir etməmişdir, yəni əvvəlki həcmdə onu almışlar. Pul islahatı ilə yanaşı, ərzaq məhsulları və sənaye məhsulları üçün müəyyən edilmiş kartoçka sistemi ləğv edildi. Həmin islahatı o vaxtlar və sonralar şərh edən bəzi iqtisadçılar göstərirdilər ki, bütün bu tədbirlərə baxmayaraq, fəhlə və qulluqçuların orta aylıq əmək haqqı az idi, yəni 414 rubl idi. Lakin bizcə ağır bir müharibədən çıxmış bir ölkənin iqtisadiyyatı baxımından bu heç də o dərəcədə aşağı səviyyəli əmək haqqı deyildir. Məsələn, 1947-ci ilin axırlarında dövlət ticarəti müəssisələrində 1 kq. un 8 rubla, 1 çörək 4,4 rubla, smetan 22 rubla, hollandiya pendiri 58 rubla, kərə yağı 62 rubla, mal əti 30 rubla, qənd 14 rubla, ikra 100 rubla satılırdı.

Rusiyada 1998-ci ildə rublun denominasiyaya uğradılması nəticəsində rublun üzərindən necə deyərlər üç şifrin silinməsi rusiya hökumətini hiperinflasiya ilə üz-üzə qoydu. Xatırlacaq ki, denominasiyaya qədər rəsmi kursu 5000 rubla ekvivalent olan 1 ABŞ dolları, denominasiyadan sonra 1 ayın içərisində 30-32 rubla bərabər oldu. Bu o demək idi ki, Rusiyada inflyasiya az müddətdə 700 faizə çatmışdı. Şimal qonşumuzun o vaxt rastlaşdığı maliyyə böhranı respublikamıza da qismən sirayət etdi. Bu prosesdə ən çox uduzan isə ancaq rubla əməliyyat aparan siravi ruslarla yanaşı, həm də Rusiyaya keçmiş sovet respublikalarından işləməyə gəlmiş vətəndaşlar oldular. Bu islahatdan sonra Azərbaycanda xarici valyutanın sürətlə bahalaşması artıq müşahidə edildi.

Bir neçə kəlmə də Malaziyanın valyuta böhranı haqqında. Malaziya iqtisadi cəhətdən həmişə yüksək sürətlə inkişaf etmişdir. Onun istehsalının orta illik həcmi 8-9%-dən az olmamışdır, əsasən rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etmişdir. Lakin 1997-ci ilin iyun ayından sonra Tayland valyutası olan bat böyük zərbə aldıqdan sonra qısa bir müddətdə həmin valyutada guya mikrobu olması aşkara çıxarıldı. Bu, malaziyaya da təsir etdib. Ona görə də, bəzi mütəxəssislər ölkədə maliyyə və iqtisadiyyatın idarə olunmasının Beynəlxalq Valyuta Fondunun idarəçiliyinə verilməsini irəli sürdülər. Lakin Malaziya hökuməti bu təklifi qəbul etmədi və böhran vəziyyətini aradan qaldırmaq üçün təsirli tədbirlər görməyə başladı.

Valyuta siyasəti hər bir dövlətin iqtisadi siyasətində mühüm yer tutur. Bu siyasət maliyyə-valyuta, pul-kredit siyasəti ilə üzvü şəkildə bağlıdır. Səanyecə inkişaf etmiş ölkələrdə valyuta siyasəti birinci növbədə iqtisadiyyatın və valyuta məzənnəsinin sabitləşməsi, tədiyə balansının yaxşılaşdırılması, xarici ticarət əlaqələri, tədavüldəki, pulun miqdarı ilə vəhdət halında öyrənilir. Bundan başqa, valyuta siyasətinin ölkə daxili və ölkə xaridi problemləri, valyuta qanunvericiliyi, valyuta tənzimlənməsi, valyuta bazarı, valyuta fondu, valyuta ehtiyatları, valyutadan istifadə valyuta siyasətinin siyasi problemləri, dünya maliyyə qurumlarında iştirak etmək, valyuta risqi, valyutanın dönərliyi səviyyəsi, ölkədaxili və ölkəxarici valyuta problemlərinin sistemli təhlili kimi ümdə məsələləri özündə birləşdirir.

Valyuta siyasəti dünya iqtisadi ədəbiyyatlarında ən geniş şərh edilən, öyrənilən problemlərdən biridir. Lakin bəzi hallarda bu anlayış valyuta və pul-kredit siyasətinin sintezi, digər halda isə valyutanın məzənnə rejimi, onun beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdəki rolu kontekstində izah olunur, başa düşülür. Lakin müxtəlif yanaşmalardan asılı olmayaraq, valyuta siyasətini ölkənin iqtisadi strategiyasının mühüm tərkib hissəsi kimi qiymətləndirmək lazımdır. Ona görə də valyuta siyasəti bir tərəfdən iqtisadi artıma stimül yaratmalı, inflyasiya artımının meyllərinin azalmasına kömək etməli, digər tərəfdən isə bərabər şərait daxilində milli iqtisadiyyatın xarici rəqabət qabiliyyətini təmin etməlidir, valyuta sabitsizliyinin aradan qaldırılmasına kömək etməlidir. Burada milli valyutanın nizamsız qaydada məzənnəsinin tez-tez dəyişməsi və kapitalın geniş miqyasda axınının alınması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütövlükdə valyuta siyasətinə ümumi halda yanaşılsa, onun aşağıdakı istiqaməti əhatə etdiyini görmək olar:

1. Valyuta məzənnəsi və rəsmi valyuta intervensiyası; 2. Valyuta nəzarəti və kapital axınının tənzimlənməsi; 3. Rəsmi valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi; 4. Beynəlxalq valyuta-kredit təşkilatlarında düzgün təmsil olunma.

Valyuta siyasətində ən başlıca yeri valyuta məzənnəsi və onun lazım olan səviyyədə saxlanması üçün valyuta rejimi və mexanizmi təşkil edir. Burada milli banklar vasitəsilə valyuta sabitliyinin yaradılması ilə yanaşı valyuta bazarında olan

tələb və təklifin, bir sıra məhdudlaşdırıcı halların da nəzərə alınmasının əhəmiyyəti vardır.

Ayrı-ayrı dünya ölkələrinin təcrübəsində əsasən aşağıdakı üç valyuta siyasəti variantlarına təsadüf edilir. Birincisi, azad valyuta siyasəti. Bu bəzən iqtisadçılar arasında «azad üzən», «sürüşkən» valyuta məzənnəsi adlandırılır. Burada valyuta məzənnəsi və qiymət bazar mühitindən asılı olaraq dəyişilir. Burada valyuta məzənnəsi rəsmi qaydada müəyyən edilmir. İkincisi, tənzimlənən valyuta siyasətidir. Üçüncüsü, daimi qeydiyyatda olan valyuta məzənnəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ dağıldıqdan sonra postsovet dövlətlərində iqtisadi islahatların ilk illərində «azad üzən» valyuta məzənnəsinin həyata keçiriləmsinə böyük əhəmiyyət verilirdi. Lakin, iqtisadiyyatın iflic vəziyyətə düşdüyü keçmiş sovet respublikaları arasında iqtisadi əlaqələrin pozulduğu bir şəraitdə bu valyuta siyasətinin prioritet qaydada əsas götürülməsi və tətbiq ediləmsi özünü doğrulda bilməzdi. Çünki bu valyuta siyasəti variantına yalnız makroiqtisadi sabitlik və inflyasiyanın aşağı səviyyədə olduğu halda üstünlük vermək olar. Valyuta siyasətinin bu variantı şəraitində bu prosesə dövlətin müəyyən səviyyədə müdaxiləsi olmur. Əksinə, bu vəziyyət dövlətin zəruri valyuta ehtiyatının olmasının və iqtisadi situasiyaların elmi cəhətdən araşdırılmasını və strateji proqnozlaşdırılmasını tələb edirdi. Bu həm də həmin problemin maliyyə bazarı ilə optimal şəkildə əlaqələndirilməsini, sistemli qaydada təqlid edilməsini tələb edirdi. Lakin bu variant da postsovet dövlətlərində yüksək səviyyədə həyata keçirilə bilmədi. Ona görə də Rusiyada görkəmli iqtisadçıların «valyuta (koridoru) dəhlizi» adlandırdığı bu valyuta siyasəti variantı da iqtisadi nəzəriyyə baxımından bir sıra tənqidlərə məruz qaldı. Üçüncü variant göstərdiyimiz kimi daimi qeyd olunmuş valyuta məzənnəsidir. Bu valyuta siyasəti variantın bir qayda olaraq ölkədaxili böhran hallarının qalxdığı şəraitdə istifadə edilir. A.Y.Naqovitsinin fikrinə görə yuxarıda göstərilən hər bir variantın özünəməxsus nöqsanlar olduğu səbəbindən «qarışıq variantdan» istifadə etmək məqsədəuyğun olardı.¹ Lakin o, «qarışıq variantın» hansı tərzdə formalaşmasını, bir variant kimi

¹ А.Г.Ноговйтсин. Валютная политика. М., 2000, səh.22

öz ifadəsini tapmasını konkret olaraq göstərə bilmir. Müəllif sadəcə olaraq burada valyuta bazarına təsir edən (dünya və Rusiya valyuta bazarlarına) amillərin nəzərə alınmasını nəzərdə tutur. Həmin amillər sırasında inflyasiya sürəti, tədiyə balansının vəziyyəti, kredit faizi, milli valyuyata etimad və valyuta əməliyyatlarında həyata keçirilən neqativ halların nəzərə alınması əsas götürülür. Bu və digər amillər nəzərə alınmadıqda milli valyutanın xarici dönərli valyuta təsiri aşağı düşür və xarici valyutanın ölkə daxilinə müdaxiləsi sürətlənmiş olur. Bu baxımdan, bir çox iqtisadçılar postsovet dövlətlərində, o cümlədən Rusiyada milli valyutanın xarici deyil, daxili dönərliyinə üstünlük verilməsini mübadilə məntəqələrində, valyuta birjalarında dollarlaşdırma siyasətinin aparılmasını tənqid edir, milli valyutanın sıxışdırılıb aradan çıxarılmasını mənfi bir hal kimi qiymətləndirirlər. A.Q.Naqovitsinin hesablamalarına görə ABŞ-dan kənar ölkələrdə dövriyyədə olan dolların 20 faizi rusiya ərazisindədir.

Dövlətin valyuta siyasətində valyuta nəzarətinin və bu siyasətin nəzəri-metodoloji əsaslarının və praktiki məsələlərinin düzgün əlaqələndirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Valyuta nəzarəti birinci növbədə normativ bazaya, maliyyə-hüquqi tənzimlənməyə əsaslanır, habelə bu xarici ticarət fəaliyyətinin qaydaya salınması, daxili valyuta bazarının sabitləşməsi, ölkədaxili kapitalın qeyri-qanuni xarici ölkəyə axınının qarşısının alınmasında, ixrac nəticəsində xarici ölkələrdən əldə edilmiş gəlirlərin ölkəyə vaxtılı-vaxtında daxil edilərsə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yuxarıda göstərilən hər bir məsələ, hər bir ölkə üçün bir problem xarakteri daşıyır. Ona görə də yuxarıda göstərilən problemlər müvafiq orqanlar, təşkilatlar, iqtisadi nazirliklər, qurumlar, Mərkəzi bank, kommertiya bankları və gömrük orqanları tərəfindən kompleks, sistemli qaydada təhlil edilməli və həll edilməlidir. Həm də burada iqtisadi, hüquqi və inzibati tədbirlər bir-birini tamamlamalıdır. Valyuta nəzarəti birinci növbədə valyuta əməliyyatlarının icrası zamanı valyuta qanunçuluğuna əməl olunmasını tələb edir. Ona görə də valyuta nəzarəti həm hüquqi, həm fiziki şəxslər, bütövlükdə valyuta bazarı iştirakçılarının iqtisadi davranışına eyni qaydalı, eyni tələblərlə yanaşmanı irəli sürür. Həmin problemin həlli makroiqtisadi əhəmiyyət kəsb edir və dövlətin iqtisadi

təhlükəsizliyi baxımından prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də ölkə xaricinə valyuta ehtiyatlarının, strateji əhəmiyyət kəsb edən xammalın aparılması zamanı qanunsuz əldə edilən qazancların azaldılmasında və yaxud bütövlükdə bu halların qarşısının alınmasında xarici ticarət, ixrac əməliyyatları və mexanizmləri, habelə maliyyə, gömrük və digər mexanizmlər vasitəsilə tənzimlənməsi son dərəcə əhəmiyyətlidir. Çünki bu problemlər həll edilmədən, bütövlükdə ölkənin digər iqtisadi problemlərini həll etmək də çətin olar. Burada sahibkarlıq fəaliyyəti, əmtəələrin qloballaşmış miqyasında mübadiləsi, xarici ticarət və habelə bank, gömrük orqanlarının fəaliyyəti haqqında dəqiq informasiya aşkarlığının olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Son vaxtlar valyuta tənzimlənməsində liberallaşdırma meyli üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. Cari valyuta əməliyyatları və kapitalın hərəkətinə nəzarətdə qadağanedici hallar azalmağa başlamışdır. Bununla yanaşı iqtisadiyyatda, valyuta sferasında korrupsiya hallarının çoxalması ilə əlaqədar olaraq, çirkin pulların «yuyulması» üzərində nəzarət gücləndirilmişdir. Bununla belə, burada sərbəst mübadilə məzənnəsi, qeyd olunmuş məzənnə və məhdud səciyyəli başqa valyuta ilə bağlı valyuta qrupları şəraitində belə nəzarətin, bütövlükdə valyuta siyasətinin düzgün aparılmasının da böyük əhəmiyyəti vardır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, müasir dövrdə bir çox ölkələrin milli iqtisadiyyatı, milli maliyyə bazarları spekulyativ kapitala üzvləşməli olurlar. Və onlar milli valyutanın məzənnəsinin aşağı salınmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilirlər. Ona görə də hər bir dövlət valyuta münasibətlərində və valyuta bazarlarında tarazlı vəziyyətin təmin olunmasında maraqlı olmalıdır. Burada valyuta nəzarəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Valyuta tənzimlənməsində, bu sferada sabit tarazlığın təmin edilməsində valyuta əməliyyatlarının şəffaflığı, valyuta bazarı, alqı-satqısı haqqında düzgün informasiyanın olması, kapital hərəkətinin tənzimlənməsi, milli valyuta məzənnəsinə səmərəli təsir edilməsi, bütövlükdə valyuta risqlərinin idarə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Valyuta tənzimlənməsinin mühüm makro və mikroiqtisadi əhəmiyyəti olan aşağıdakı istiqamətləri vardır:

1. İxrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi və valyuta qazancları üzərində nəzarət;
2. İdxal əməliyyatlarının tənzimlənməsi və valyutanın alınması ilə əlaqədar əməliyyatların aparılması qaydası;
3. Dövlət, onun bankı tərəfindən aparılan cari valyuta əməliyyatları üzərində səmərəli nəzarətin təşkili;
4. Bank sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və valyuta tənzimlənməsinin səmərəsinin artırılması;
5. Kapitalın hərəkətinin tənzimlənməsi və onun axınının qarşısının alınması üzrə tədbirlərin görülməsi;
6. Normallaşdırılmış valyuta borclarının dövlət tərəfindən idarə edilməsi və dövlət bankının (Mərkəzi Bankın) qızıl valyuta ehtiyatının artırılması;
7. Düzgün valyuta məzənnəsi siyasətinin aparılması;
8. Əsas qiymətli kağız hesab olunan milli pulun stabilliyini təmin etmək, ona təzyiqi azaltmaq üçün səhm bazarı və dövlət istiqrazlarının tənzimlənməsi.

İxrac əməliyyatlarının tənzimlənməsində ixrac nəzarətinin həyata keçirilməsi və ixrac edən firma və şirkətlərin valyuta əməliyyatlarının idarə olunması, konkret məhsullar üzrə ixrac edənlərin lisenziyalaşdırılması, ixrac lisenziyasının verilməsi, ixracın həcmi stimullaşdırmaq üçün ixrac kreditlərindən istifadə edilməsi, ixrac sövdələşmələrinin hər cür risklərindən qorunması üçün sığortalanması, bütövlükdə ixrac əməliyyatlarında beynəlxalq qaydalara əməl olunması və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Valyuta tənzimlənməsində ixrac əməliyyatlarının müəyyən olunmuş qaydalar və normativlər üzrə aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Postsovet dövlətlərinin demək olar ki, hamısı ixracdan və həm də idxaldan asılı vəziyyətə düşmüşlər. İxracda olduğu kimi, idxal əməliyyatlarında, idxal fəaliyyətində də şəffaflığı təmin etmək vacib məsələdir.

Burada ən başlıca problemlərdən biri də valyuta məzənnəsinin prioritet iqtisadi problemlərlə əlaqələndirməkdən ibarətdir. Burada aşağıdakı problemlər daha önəmlidir: ümumi iqtisadi duruma, real sektora təsir edən amillərin düzgün

olaraq nəzərə alınması; mübadilə məzənnəsi ilə iqtisadi artım problemlərinin əlaqələndirilməsi; valyuta məzənnəsinin büdcə kəsiri, ayrı-ayrı regionların, şirkətlərin, əhalinin kredit borcları, iqtisadiyyatın və əhalinin pula olan tələbatı, ölkənin və şirkətlərin xarici borclarla əlaqələndirilməsi, düzgün monetar siyasətin aparılması. Bu, xüsusi olaraq iqtisadiyyatın dollarlaşdırılması şəraitində daha önəmlidir.

§6. Valyuta tənzimlənməsi

Valyuta tənzimlənməsi sistemli iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir. Valyuta siyasəti sərbəst bazar iqtisadiyyatı şəraitində yalnız müxtəlif valyuta əməliyyatlarındakı məhdudiyyətlərin mütləq qaydada aradan qaldırılmasından ibarət deyildir. Lakin bunu birdən-birə deyil, tədriclə, milli valyutanın daxili və xarici dönərliyi, müvafiq ixrac potensialı şəraitində həyata keçirmək daha uğurlu olur. Ona görə, valyuta siyasəti üzrə tədbirləri həyata keçirməzdən əvvəl valyuta əməliyyatlarını məhdudlaşdıran amillərin, o cümlədən əmtəələrin aşağı rəqabət qabiliyyətliliyinin, sərmayə qoyuluşunun səmərəsizliyinin, dövlətin daxili və xarici borcunun çoxluğunun və digər əks təsir edən amillərin yumşaldılması və yaxud aradan qaldırılmasını təmin etmək lazımdır. Burada kapitalın ölkədən kortəbii olaraq kənara axmasını və ölkəyə lüzumsuz həcmdə xarici kapitalın gətirilməsinin qarşısının alınması da mühüm rol oynayır. Kapital üzərində valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı istiqamətlər diqqət yetirmək lazımdır: **Birincisi**, mərkəzi iqtisadi orqanların tənzimləyici təsiri; **İkincisi**, idxal-ixrac əməliyyatlarında qanun pozuntularının aradan qaldırılması, bank hesablamalarına nəzarət, milli valyutanın daxili dönərliyinə təsir etmək, səmərəli mübadilə məzənnəsinin formalaşmasına, sabit makroiqtisadi mühitin yaradılmasına, sahibkarlığa imkan yaratmaq, düzgün valyuta qanunçuluğunu formalaşdırmaq; **Üçüncüsü**, dövlətin iqtisadi strategiyası ilə valyuta siyasətinin vəhdətliyinin təmin edilməsi. Təşkilati, maliyyə baxımından isə ən vacib məsələlərdən bir valyuta nəzarətinin sistemliliyinə nail olmaq, valyuta nəzarətini və kapital üzərində nəzarətin

səmərəliliyini artırmaq, valyuta nəzarətinin hüquqi və normativ bazasını möhkəmləndirmək, təkmilləşdirmək, nəzarətin informasiya-texniki bazasını formalaşdırmaq, bu sahədə məşğul olan işçiləri onların işgüzarlıq fəaliyyətinə görə seçmək və düzgün qiymətləndirmək, valyuta münasibətləri ilə məşğul olan qurumların, birinci növbədə bankların uçot-analitik funksiyalarını genişləndirməkdən ibarətdir. Bütün bu tədbirlər bütövlükdə səmərəli valyuta rejiminin formalaşması və onun təkmilləşməsinə imkan yarada bilər. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, valyuta bazarının həddindən artıq liberallaşması, xaricə xammal və material ixrac edən bir sıra firma və şirkətlərin ixracdan əldə etdikləri qazancın uzunmüddət orada qalmasına imkan yaradır. Milli valyutanın daxili dönərlilik qabiliyyətinə malik olması və belə valyutaya tələbatın azlığı əldə olan gəlirlərin bir hissəsinin valyuta bazarına çıxarılmasına imkan yaradır. Digər tərəfdən isə dönərli valyuta (dollar) dövlət inhisarında qalarsa, bu zaman dollar qıtlığı yaranar və milli pulun dollara nisbətən məzənnəsi xeyli dərəcədə aşağı düşə bilər. Ona görə də valyuta birjalari ilk baxışda belə vəziyyətdən çıxış rolunu oynayır. Lakin burada başlıca məsələ daxili bazarla xarici bazarın, daxili qiymətlərlə dünya qiymətlərinin düzgün əlaqələndirilməsindən, milli pulun və dönərli valyutanın məzənnəsinin optimal halda müəyyən edilməsindən, yəni bu məzənnələrin nə həddindən artıq, nə də həddindən aşağı olmasına yol verməməkdən, pul, kapital axınının düzgün üçota alınmasından, bu sferada spekulativ halların aradan qaldırılmasından ibarətdir.

Müasir dövrdə bir çox ölkələrdə bazar mexanizmi ilə yanaşı valyuta münasibətlərinin dövlət-inhisarçı tənzimlənməsi sistemi də mövcuddur. Bu əslində iki sistemli yanaşmanın sintezidir, qovuşmasıdır. Lakin 1976-cı ilə Yamay valyuta sisteminin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq valyuta tənzimlənməsində bazar mexanizminin rolu xeyli genişləndirildi. Belə ki, cari valyuta məzənnəsinin səviyyəsi, kapitalın hərəkəti əsasən valyuta bazarındakı vəziyyətlə müəyyən edildi, «sürüşkən» valyuta məzənnəsi konsepsiyası özünə geniş yer aldı, likvidlik resurslarının formalaşması mexanizmi nəzarətdən kənar qaldı.

Dövlətin valyuta inhisarçılığı bir tərəfdən bazar sistemi mexanizminə zidd olan bir hal olsa da, daxili bazarın qorunması, ixrac-idxal əməliyyatlarında dövlət-

tin iqtisadi və siyasi mənafeələrinin qorunması baxımından müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Belə şəraitdə bütün beynəlxalq valyuta münasibətləri vahid nəzarət altında olduqda korrupsiya hallarını aradan qaldırmaq asanlaşır. Əlbətdə, hətta dövlətin valyuta inhisarçılığı şəraitində belə valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsində valyuta məzənnəsində bazar mexanizminin ünsürlərindən də istifadə edilir.

Göründüyü kimi, valyuta siyasəti, valyuta tənzimlənməsi dövlətin iqtisadi siyasətində mühüm yer tutur. Milli valyutanın dönərliyi və onun mübadilə məzənnəsi həm də milli iqtisadiyyatın inkişafı nəticəsidir. Ona görə də iqtisadiyyatın sabitləşməsi tədbirlərini həm də valyuta münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri kimi qiymətləndirmək olar. Müasir dövrdə iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılması valyuta rejiminin səmərəliliyinin artırılması ilə üzvü şəkildə əlaqədardır. Lakin buna baxmayaraq, hələ də valyuta mübadilə əməliyyatlarında, valyuta ehtiyatlarının investisiyalaşması, bu sahədə korrupsiya hallarının yayılması valyuta tənzimlənməsinin daha da təkmilləşməsinə tələb edir. Həm də bu onu göstərir ki, hələ də iqtisadiyyat səmərəli valyutanın təşkilinə, valyuta sistemi ilə səmərəli iqtisadiyyata kifayət qədər uyğunlaşa bilməmişdir. Bundan başqa, milli pulun dönərliyə çevrilməməsi üzündən nəinki tələbat, valyuta təklifi də xeyli dərəcədə ixracdan və müəyyən dərəcədə xarici kreditdən asılı olur. Ona görə də burada əhali, dövlət, banklar özünəməxsus qaydada problemlərlə üzləşir. Bununla bağlı bir sıra faktlara, uzaq və yaxın keçmişə müraciət edək:

İkinci Dünya Müharibəsi vaxtı SSRİ küllü miqdarda maliyyə vəsaiti xərcləmiş, dövriyyəyə küllü miqdarda pul daxil olmuşdu, onların içərisində xeyli miqdarda saxta pullar da özünü göstərirdi. Eyni zamanda istehlak mallarının istehsalının azalması səbəbindən həmin malların əhali arasında bölüşdürülməsi məqsədi ilə kartoçka sistemi tətbiq edildi. Eyni zamanda, bazarlarda qiymətlər sürətlə qalxırdı. Belə bu faktı demək kifayətdir ki, 1943-cü ildə fəhlə bazar qiyməti ilə aylıq maaşına yalnız 1 kq. ət və yaxud bir vedrə kartof ala bilərdi. Sənaye məhsullarının qiyməti də çox sürətlə artırdı. Bazarlarda oğurluq məhsulların satışı artırdı, «gizli iqtisadiyyat», məxfi istehsal halları çoxalardı. Bütün bu və ya digər

cəhətlər nəzərə alınaraq dövriyyəyə yeni pullar buraxıldı, köhnə pullar dövriyyədən çıxarıldı və əhalinin sərəncamında olan pul vəsaitləri 10:1 nisbətində, yəni 10 rublun 1 rubla nisbətində dəyişdirildi, əmanət kassalarında olan pullar isə 3:1 nisbətində dəyişdirildi. Həm də əmanət bankında üç min rubla qədər olan pul vəsaiti həmin həcmdə saxlanıldı. Bu həm xırda əmanətçilərə köməklik, həm də əmanət banklarına əhalinin etimadı baxımından edilirdi. Burada ən maraqlı cəhət ondan ibarət idi ki, müharibə vaxtı əhalinin məcburi qaydada aldığı (müharibə aparən bir ölkəyə yardım üçün) istiqrazların haqqı xeyli güzəştli halda, yəni 3 rublun 1 rubla nisbəti qaydasında yeni istiqraz kimi əhaliyə ödənilirdi. Həm də ən başlıca cəhətlərdən biri ondan ibarət idi ki, pul islahatı zamanı fəhlələrin, qulluqçuların, mühəndis-texniki işçilərin, əmək haqqı, pensiyaçıların, təqaüd alan tələbələrin, müavinət alan adamların pul vəsaitlərinə mənfi təsir etməmişdir, yəni əvvəlki həcmdə onu almışlar. Pul islahatı ilə yanaşı, ərzaq məhsulları və sənaye məhsulları üçün müəyyən edilmiş kartoçka sistemi ləğv edildi. Həmin islahat o vaxtlar və sonralar şərh edən bəzi iqtisadçılar göstərirdilər ki, bütün bu tədbirlərə baxmayaraq, fəhlə və qulluqçuların orta aylıq əmək haqqı az idi, yəni 414 rubl idi. Lakin ağır müharibədən çıxmış bir ölkənin iqtisadiyyatı baxımından bu heç də o dərəcədə aşağı səviyyəli əmək haqqı deyildir. Məsələn, 1947-ci ilin axırlarında dövlət ticarəti müəssisələrində 1 kq. un 8 rubla, 1 çörək 4,4 rubla, smetan 22 rubla, hollandiya pendiri 58 rubla, kərə yağı 62 rubla, mal əti 30 rubla, qənd 14 rubla, ikra 100 rubla satılırdı.

Rusiyada 1998-ci ildə rublun denominasiyaya uğradılması nəticəsində rublun üzərindən necə deyərlər üç sifirinin silinməsi Rusiya hökumətini hiperinflasiya ilə üz-üzə qoydu. Xatırladaq ki, denominasiyaya qədər rəsmi məzənnəsi 5000 rubla ekvivalent olan 1 ABŞ dolları, denominasiyadan sonra 1 ayın içərisində 30-32 rubla bərabər oldu. Bu o demək idi ki, Rusiyada inflasiya az müddətdə 700 faizə çatmışdı. Şimal qonşumuzun o vaxt rastlaşdığı maliyyə böhranı respublikamıza da qismətən sirayət etdi. Bu prosesdə ən çox uduzan isə ancaq rubla əməliyyat aparən siravi ruslarla yanaşı, həm də Rusiyaya keçmiş sovet respublika-

larından işləməyə gəlmiş vətəndaşlar oldular. Bu islahatdan sonra Azərbaycanda xarici valyutanın sürətlə bahalaşması artıq müşahidə edildi.

Bir neçə kəlmə də Malaziyanın valyuta böhranı haqqında. Malaziya iqtisadi cəhətdən həmişə yüksək sürətlə inkişaf etmişdir. Onun istehsalının orta illik həcmi 8-9%-dən az olmamışdır, əsasən rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etmişdir. Lakin 1997-ci ilin iyun ayından sonra Tayland valyutası olan bat böyük zərbə aldıqdan sonra qısa bir müddətdə həmin valyutada guya mikrobu olması aşkara çıxarıldı. Bu, malaziyaya da təsir etdi. Ona görə də, bəzi mütəxəssislər ölkədə maliyyə və iqtisadiyyatın idarə olunmasının Beynəlxalq Valyuta Fondunun idarəçiliyinə verilməsini irəli sürdülər. Lakin Malaziya hökuməti özü bu təklifi qəbul etmədi və böhran vəziyyətini aradan qaldırmaq üçün təsirli tədbirlər görməyə başladı.

Valyuta siyasəti hər bir dövlətin iqtisadi siyasətində mühüm yer tutur. Bu siyasət maliyyə-valyuta, pul-kredit siyasəti ilə üzvü şəkildə bağlıdır. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə valyuta siyasəti birinci növbədə iqtisadiyyatın və valyuta məzənnəsinin sabitləşməsi, tədiyə balansının yaxşılaşdırılması, xarici ticarət əlaqələri, tədavüldəki pulun miqdarı ilə vəhdət halında öyrənilirdi. Bundan başqa, valyuta siyasətinin ölkə daxili və ölkə xarici problemləri, valyuta qanunvericiliyi, valyuta tənzimlənməsi, valyuta bazarı, valyuta fondu, valyuta ehtiyatları, valyutadan istifadə, valyuta siyasətinin siyasi problemləri, dünya maliyyə qurumlarında iştirak etmək, valyuta risqi, valyutanın dönərliyi, ölkədaxili və ölkəxarici valyuta problemlərinin sistemli təhlili kimi ümdə məsələləri özündə birləşdirir.

Valyuta siyasəti dünya iqtisadi ədəbiyyatında ən geniş şərh edilən, öyrənilən problemlərdən biridir. Lakin bəzi hallarda bu anlayış valyuta və pul-kredit siyasətinin sintezi, digər halda isə valyutanın məzənnə rejimi, onun beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdəki rolu kontekstində izah olunur, başa düşülür. Lakin müxtəlif yanaşmalardan asılı olmayaraq, valyuta siyasətini ölkənin iqtisadi strategiyasının mühüm tərkib hissəsi kimi qiymətləndirmək lazımdır. Ona görə də valyuta siyasəti bir tərəfdən iqtisadi artıma stimül yaratmalı, inflyasiya artımının meyllərinin azalmasına kömək etməli, digər tərəfdən isə bərabər şərait daxilində milli iqtisadiy-

yatın xarici rəqabət qabiliyyətini təmin etməlidir, valyuta sabitsizliyinin aradan qaldırılmasına kömək etməlidir. Burada milli valyutanın nizamsız qaydada məzənnəsinin tez-tez dəyişməsi və kapitalın geniş miqyasda axınının qarşısının alınması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütövlükdə valyuta siyasətinə ümumi halda yanaşılrsa, onun aşağıdakı istiqaməti əhatə etdiyini görmək olar:

1. Valyuta məzənnəsi və rəsmi valyuta intervensiyası.
2. Valyuta nəzarəti və kapital axınının tənzimlənməsi.
3. Rəsmi valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi.
4. Beynəlxalq valyuta-kredit təşkilatlarında uğurlu təmsil olunma.

Valyuta siyasətində ən başlıca yeri əvvəllər göstərdiyimiz kimi valyuta məzənnəsi və onun lazım olan səviyyədə saxlanması üçün valyuta rejimi və mexanizmi təşkil edir. Burada Mərkəzi banklar vasitəsilə valyuta sabitliyinin yaradılması ilə yanaşı valyuta bazarında mövcud olan tələb və təklifin, bir sıra məhdudlaşdırıcı halların nəzərə alınmasının da əhəmiyyəti vardır.

Ayrı-ayrı dünya ölkələrinin təcrübəsində əsasən aşağıdakı üç valyuta siyasəti variantlarına təsadüf edilir. **Birincisi**, azad valyuta siyasəti. Bu bəzən iqtisadçılar arasında «azad əriyən», «üzən», «sürüşkən» valyuta məzənnəsi adlandırılır. Burada valyuta məzənnəsi və qiymət bazar mühitindən asılı olaraq dəyişilir. Burada valyuta məzənnəsi rəsmi qaydada müəyyən edilmir. **İkincisi**, tənzimlənən «əriyən» valyuta siyasətidir. **Üçüncüsü**, daimi qeydiyyatda olan valyuta məzənnəsidir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ dağıldıqdan sonra postsovet dövlətlərində iqtisadi islahatların ilk illərində «azad əriyən» valyuta məzənnəsinin həyata keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verilirdi. Halbuki, iqtisadiyyatın iflic vəziyyətə düşdüyü, keçmiş sovet respublikaları arasında iqtisadi əlaqələrin pozulduğu bir şəraitdə bu valyuta siyasətinin prioritet qaydada əsas götürülməsi və tətbiq edilməsi özünü doğrulda bilməzdi. Çünki bu valyuta siyasəti variantına yalnız makroiqtisadi sabitlik və inflyasiyanın aşağı səviyyədə olduğu halda üstünlük vermək olar. Valyuta siyasətinin ikinci variantı şəraitində bu prosesə dövlətin müəyyən səviyyədə müdaxiləsi olmur və dövlətin zəruri valyuta ehtiyatının olmasının və iqtisadi situasiyaların elmi cəhətdən araşdırılmasını və strateji

proqnozlaşdırılmasını tələb edir. Bu həm də həmin problemin maliyyə bazarı ilə optimal şəkildə əlaqələndirilməsini, sistemli qaydada təqlid edilməsini tələb edir. Lakin bu variant da postsovet dövlətlərində yüksək səviyyədə həyata keçirilə bilmədi. Ona görə də Rusiyada görkəmli iqtisadçıların «valyuta (koridoru) dəhlizi» adlandırdığı bu valyuta siyasəti variantı da iqtisadi nəzəriyyə baxımından bir sıra tənqidlərə məruz qaldı. **Üçüncü variant** göstərdiyimiz kimi, daimi qeyd olunmuş valyuta məzənnəsidir. Bu valyuta siyasəti variantı bir qayda olaraq ölkədaxili böhran hallarının qalxdığı şəraitdə istifadə edilir. A.Y.Naqovitsinin fikrinə görə yuxarıda göstərilən hər bir variantın özünəməxsus nöqsanları olduğu səbəbindən «qarışıq variantdan» istifadə etmək məqsədəuyğun olardı.¹ Lakin o, «qarışıq variantın» hansı tərzdə formalaşmasını, bir variant kimi öz ifadəsini tapmasını konkret olaraq göstərə bilmir. Müəllif sadəcə olaraq burada valyuta bazarına təsir edən (dünya və Rusiya valyuta bazarlarına) amillərin nəzərə alınmasını nəzərdə tutur. Həmin amillər sırasında inflyasiya sürəti, tədiyə balansının vəziyyəti, kredit faizi, milli valyutaya etimad və valyuta əməliyyatlarında həyata keçirilən neqativ halların nəzərə alınması əsas götürülür. Bu və digər amillər nəzərə alınmadıqda milli valyutanın xarici dönərliyi aşağı düşür və xarici valyutanın ölkə daxilinə müdaxiləsi sürətlənmiş olur. Bu baxımdan, bir çox iqtisadçılar postsovet dövlətlərində, o cümlədən Rusiyada milli valyutanın xarici deyil, daxili dönərliyinə üstünlük verilməsini, mübadilə məntəqələrində, valyuta birjalarında dollarlaşdırma siyasətinin aparılmasını tənqid edir, milli valyutanın sıxışdırılıb aradan çıxarılmasını mənfi bir hal kimi qiymətləndirirlər. A.Q.Naqovitsinin hesablamalarına görə ABŞ-dan kənar ölkələrdə dövriyyədə olan dolların 20 faizi Rusiya ərazisindədir.

Dövlətin valyuta siyasətində valyuta nəzarətinin və bu siyasətin nəzəri-metodoloji əsaslarının və praktiki məsələlərinin düzgün əlaqələndirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Valyuta nəzarəti birinci növbədə normativ bazalara, maliyyə-hüquqi tənzimlənməyə əsaslanır, xarici ticarət fəaliyyətinin qaydaya salınması, daxili valyuta bazarının sabitləşməsi, ölkədaxili kapitalın qeyri - qanuni

¹ А.Г.Наговитсин. Валютная политика. М.2000, səh.22

xarici ölkəyə axınının qarşısının alınmasında, ixrac nəticəsində xarici ölkələrdən əldə edilmiş gəlirlərin ölkəyə vaxtlı-vaxtında daxil edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yuxarıda göstərilən hər bir məsələ hər bir ölkə üçün doğrudan da problem xarakteri daşıyır. Məsələn, 1994-cü ilə kimi Rusiyaya qaytarılmayan valyuta qazancı onun xaricə ixrac etdiyi məhsul həcmnin 60 faizini təşkil etmişdir.¹ Ona görə də yuxarıda göstərilən problemlər müvafiq orqanlar, təşkilatlar, birinci növbədə iqtisadi nazirliklər, qurumlar, Mərkəzi banklar, kommertiya bankları və gömrük orqanları tərəfindən kompleks, sistemli qaydada təhlil edilməli və həll edilməlidir. Həm də burada iqtisadi, hüquqi və inzibati tədbirlər bir-birini tamamlamalıdır. Valyuta nəzarəti birinci növbədə valyuta əməliyyatlarının icrası zamanı valyuta qanunçuluğuna əməl olunmasını tələb edir. Ona görə də valyuta nəzarəti həm hüquqi, həm fiziki şəxslər, bütövlükdə valyuta bazarı iştirakçılarının iqtisadi davranışına eyni qaydalı, eyni tələblərlə yanaşmanı irəli sürür. Həmin problemin həlli makroiqtisadi əhəmiyyəti kəsb edir və dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də ölkə xaricinə valyuta ehtiyatlarının, strateji əhəmiyyət kəsb edən xammalın aparılması zamanı qanunsuz əldə edilən qazancların, mənfəətin azaldılmasında və yaxud bütövlükdə qarşısının alınmasında xarici ticarət, ixrac əməliyyatlarının maliyyə, gömrük və digər mexanizmlər vasitəsilə tənzimlənməsi son dərəcə əhəmiyyətlidir. Çünki bu problemlər həll edilmədən, bütövlükdə ölkənin digər iqtisadi problemlərini həll etmək də çətin olar. Burada sahibkarlıq fəaliyyəti, əmtələrin qloballaşmış miqyasda mübadiləsi, xarici ticarət və habelə bank, gömrük orqanlarının fəaliyyəti haqqında dəqiq informasiya aşkarlığının olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Göstərdiyimiz kimi, son vaxtlar valyuta tənzimlənməsində liberallaşdırma meyli üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. Cari valyuta əməliyyatları və kapitalın hərəkətinə nəzarətdə qadağanedicilik hallar azalmağa başlamışdır. Bununla yanaşı iqtisadiyyatda, valyuta sferasında korrupsiya hallarının çoxalması ilə əlaqədar olaraq, çirkli pulların «yuyulması» üzərində nəzarət gücləndirilmişdir. Xüsusi olaraq,

¹ Н.М.Ертемов. Валютный контроль. М.2001, сәh.4

burada sərbəst mübadilə məzənnəsi, qeyd olunmuş məzənnə və məhdud səciyyəli başqa valyuta ilə bağlı valyuta qrupları şəraitində belə nəzarətin, bütövlükdə valyuta siyasətinin düzgün aparılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, müasir dövrdə bir çox ölkələrin milli iqtisadiyyatı, milli maliyyə bazarları spekulyativ kapitala üzləşməli olurlar. Və onlar milli valyutanın məzənnəsinin aşağı salınmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilirlər. Ona görə də hər bir dövlət valyuta münasibətlərində və valyuta bazarlarında tarazlı vəziyyətin təmin olunmasında maraqlı olmalıdır. Burada valyuta nəzarəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Valyuta tənzimlənməsində, bu sferada sabit tarazlığın təmin edilməsində valyuta əməliyyatlarının şəffaflığı, valyuta bazarı, alqı-satqısı haqqında düzgün informasiyanın olması, kapital hərəkətinin tənzimlənməsi, milli valyuta məzənnəsinə səmərəli təsir edilməsi, bütövlükdə valyuta risqlərinin idarə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Valyuta tənzimlənməsinin mühüm makrol və mikroiqtsadi əhəmiyyəti olan aşağıdakı istiqamətləri vardır:

1. İxrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi və valyuta qazanclar üzərində ardıcıl nəzarət.
2. İxrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi və valyutanın alınması ilə əlaqədar əməliyyatların aparılması qaydası.
3. Dövlət orqanları tərəfindən aparılan cari valyuta əməliyyatları üzərində səmərəli nəzarətin təşkili.
4. Bank sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və valyuta tənzimlənməsinin səmərəsinin artırılması.
5. Kapital hərəkətinin tənzimlənməsi və onun axının qarşısının alınması üzrə tədbirlərin görülməsi.
6. Normallaşdırılmış valyuta borclarının dövlət tərəfindən idarə edilməsi və dövlət bankının (Mərkəzi Bankın) qızıl valyuta ehtiyatının artırılması.
7. Düzgün valyuta məzənnəsi siyasətinin aparılması.
8. Əsas qiymətli kağız hesab olunan milli pulun stabilliyini təmin etmək, ona təzyiqi azaltmaq üçün səhm bazarı və dövlət istiqrazlarının buraxılışı və yerləşdirilməsinin tənzimlənməsi.

İxrac əməliyyatlarının tənzimlənməsində ixrac nəzarətinin həyata keçirilməsi və ixrac edən firma və şirkətlərin valyuta əməliyyatlarının idarə olunması, konkret məhsullar üzrə ixrac edənlərin lisenziyalaşdırılması, ixrac lisenziyasının verilməsi, ixracın həcmi stimullaşdırmaq üçün ixrac kreditlərindən istifadə edilməsi, ixrac sövdələşmələrinin hər cür risklərindən qorunması üçün sığortalanması, bütövlükdə ixrac əməliyyatlarında beynəlxalq qaydalara əməl olunması və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Valyuta tənzimlənməsində ixrac əməliyyatlarının müəyyən olunmuş qaydara və normativlər üzrə aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Postsovet dövlətlərinin demək olar ki, xeyli hissəsi idxaldan asılı vəziyyətə düşmüşlər. Burada ərzaq idxalı üstünlük təşkil edir. İxracda olduğu kimi, idxal əməliyyatlarında, idxal fəaliyyətində də şəffaflığı təmin etmək vacib məsələdir. Burada da idxalçılar hər hansı əmtəə və yaxud əmtəə qrupunu ölkəyə gətirmək üçün lisenziyaya malik olmalıdır. Elə əmtəələr idxal lazımdır ki, o ölkənin təhlükəsizliyinə zərər vurmasın, korrupsiya hallarına gətirib çıxarmasın. Ona görə burada rüsumların, əlavə rüsumların qoyulması, habelə milli və dönərli valyuta məzənnələrinin qarşılıqlı ölçülməsi və s. vacibdir. İndeksasiya qaydası yalnız gəlirlər, əmək haqqı və banka qoyulan əmanətlər üçün deyil, həm də valyuta hesablarına da aid edilməlidir. Çünki bank hesablarında, xüsusilə xarici banklarda olan valyuta məbləğinin həcmi müəyyən müddətdə müəyyən səbəblər üzündən dəyişilə bilər.

II FƏSİL. BEYNƏLXALQ BAZAAR SISTEMI VƏ VALYUTA MƏZƏNNƏSİ

§1. Beynəlxalq bazar və milli valyutanın daxili və xarici dönərliyi

Son vaxtlar bir sıra ölkələrdə, xüsusilə Rusiyada milli valyuta olan rublun tam, sərbəst dönərliliyi məsələləri iqtisadçı alimlərin diqqət mərkəzindədir. Qəribə də olsa ayrı-ayrı iqtisadçılar tam və yaxud sərbəst dönərlik probleminə və dönərlik şərtlərinə eyni mövqedən yanaşırlar. Məsələn, Rusiyanın keçmiş maliyyə naziri A.Kudrin rublun tam dönərliliyi şərti kimi Rusiyada maliyyə sisteminin liberallaşmasını, o cümlədən kapitalın sərbəst hərəkətinə maelərin aradan qaldırılmasında görür.¹ Bu halda belə bir suallar meydana çıxır: vahid pul-kredit haqqında dövlət siyasəti, valyuta tənzimləməsi və valyuta nəzarəti haqqında qanunlar öz əhəmiyyətini itirmirmi? Maliyyə sisteminin liberallaşması özü-özlüyündə avtomatik olaraq tam dönərliyin təmin edilməsi üçün kifayətdirmi? Milli valyuta olan rublun beynəlx hesablaşmalarda, iqtisadi əlaqələrdə istifadə edilməsi hələ onun tam dönərli olması demək deyildir. Q.Feticov haqlı olaraq göstərir ki, bu indi Rusiyada mümkün deyildir.² O, bunu aşağıdakı müddəalarla əsaslandırır:

1. Rusiyada maliyyə bazarlarının uzun müddət inkişaf etməməsi.
2. Rusiya dövlətinin iqtisadi siyasətinə və rubla etimadın olmaması. Daxili və xarici investorların xarici valyutalara üstünlük vermələri. Qeri rezidentlərin xammal inhisarlarına xarici valyuta ilə kredit vermələri.
3. Rusiyada bank sisteminin zəif inkişaf etməsi. Ən başlıcası – rezidentlərin, kredit təşkilatların xarici ölkələrdə hesablarının açılmasında transmilli bankların müqavimətinə rast gəlmələri, aktivlər və kapitalın həcmi üzrə bir sıra problemlərin mövcudluğu. Q.Fetisov həm də belə hesab edir ki, rubl indinin özündə də xarici iqtisadi sövdələşmələrdə dönərli funksiyanı icra edir və rezident sərbəst qaydada

¹ Вопросы экономики, 2006, №6, səh.25

² Вопросы экономики, 2006, №6, səh.26-27

kapitalı ixrac və idxal edir¹. Lakin müəllif unudur ki, kapitalın digər ölkələrə sərbəst, qeyri şərtsiz axını ciddi fəsadlar da törədə bilər. Həm də xarici ticarətin liberallaşması və cari əməliyyatların tənzimlənməsi konsepsiyaları müəyyən ziddiyyətlər yarada bilər. Burada milli valyutanın tam dönərliyi ölkədaxili bazarlar və gömrük sistemi üçün problemlə ola bilər. Bununla belə bütövlükdə milli valyutanın tam dönərliyinin müsbət cəhətləri çoxdur. Belə ki, tam dönərlik ixrac edənlərin rəqabət qabiliyyətini artırır, beynəlxalq bazarlarda likvidliyə müsbət təsir edir, emitet ölkələrin rezidentlərinin milli valyutalarını əlavə xərc çəkmədən (transaksion xərclər) beynəlxalq hesablaşmalarda sərbəst istifadə etməyə imkan verir. Həm də dönərli valyutası olan ölkələrin müəssisələri əlavə rəqabət üstünlüyü əldə edirlər. Bu baxımdan milli dövlətlərin öz valyutalarının beynəlxalq funksiyasının genişlənməsinə doğru atılan hər bir addımını müsbət bir hal kimi qiymətləndirmək olar. Müasir dövrdə dünya valyuta sistemində fəal qoşulmada, ayrı-ayrı pul vahidlərinin beynəlxalq funksiyalarının icra edilməsində, onların dönərliyindəki məhdudiyyətlərin götürülməsində bankların idxalçılar və ixracçılar arasında vasitəçilik, pul təminatçılığı rolunun artırılması məsələsinə də xüsusi əhəmiyyət verilir.²

Bazar sistemi əsasən milli valyutanın dönərliyini də tələb edir. Çünki, milli valyutanın dönərsizliyi qapalı iqtisadiyyat sistemini qəbul etmir. Lakin, bu o demək deyildir ki, nisbətən qapalı və nisbətən aşıq sistemə əsaslanan iqtisadi inkişaf modelində hər hansı bir ölkə üçün milli valyutanın dönərliyinə cəhd etmək əhəmiyyət kəsb etmir. Ən yaxşı iqtisadi model o model hesab olunur ki, iqtisadi inkişaf qanunauyğunluqları əsasında valyutanın dönərliyi problemi paralel qaydada və həm də səmərəli halda həyata keçirilir. Lakin belə fikirləşmək səhv olardı ki, bazar sistemində keçməklə milli valyutanın dönərliyi avtomatik olaraq həll olunur. Dünyanın elə ölkələri vardır ki, 30-40 ildir ki, bazar sistemində keçməsinə baxmayaraq milli valyutasının dönərliyinə nail ola bilməmişdir. Çünki, bunun üçün birinci növbədə yüksək səmərəli iqtisadiyyatın yaradılmasına nail olmaq tələb edilir. Bu mənada, rəqabət qabiliyyətli milli iqtisadiyyatla milli valyutanın

¹ Yenə orada. səh.26

² Финансы и кредит, 2015, №40, səh.46.

dönərliyi arasında birbaşa səbəb-nəticə əlaqələri vardır. Qismən və ya tam dönərli ölkəni iqtisadi inkişafın bir nəticəsi, onun iqtisadi imkanları və üstünlüklərinin həyata keçirilməsi forması kimim qiymətləndirmək olar. Çünki məhz, belə bir şəraitdə fəal və səmərəli xarici ticarət əlaqələrinə girmək, dünya, beynəlxalq bazarın üstünlüklərindən bəhrələnmək olar. Burada ən mühüm şərtlərdən biri valyuta və əmtəə mübadiləsinin özlərinin birgə, vəhdət halında dönərliyinin təmin edilməsidir. Əgər belə olmazsa, nəinki milli valyutanın dönərliyi baş verməz, həm də bu proses səmərəli olmaz. Burada şübhəsiz ki, beynəlxalq əmək bölgüsü şərtləri və prinsipləri ilə yanaşı, ölkədaxili və ölkəxarici bazar münasibətləri iştirakçılarının iqtisadi müstəqilliyi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu prosesin təşkili yalnız ixrac-idxal əməliyyatlarının özünü tənzimləməsi prinsipinə, mexanizmə deyil, keçid dövründə müəyyən dərəcədə dövlət inhisarı qaydasında da aparıla bilər. Bu o deməkdir ki, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə dövlətin, dövlət şirkətlərinin bir subyekt kimi çıxış etməsi bir sıra hallarda səmərəli nəticələrlə şərtləşir. Bunu bir sıra ölkələrin təcrübəsi bir daha sübut edir. Ona görə də, bizcə burada ən başlıca məsələ yalnız daxili və xarici bazar subyektlərinin iştirakçılarının avtonomluğu, tam müstəqilliyi deyil, həm də burada aparılan xarici və daxili valyuta mübadiləsinin bir-birinə uyğunluğu, ekvivalentliyidir. Əks təqdirdə, xarici valyuta-əmtəə mübadiləsi ölkənin ümummilli mənafeyinə uyğun gələ bilməz. A.A.Belyakov haqlı olaraq göstərir ki, istehsal-iqtisadi amilləri və digər cəhətləri nəzərə almadan bazar iqtisadiyyatına keçiddə olduğu kimi, milli valyutanın dönərliyinə də “şok” qaydasında keçmək düzgün deyildir.¹ Ona görə də iqtisadi-ticarət əlaqələrinə fəal qoşulmanın başlıca meyarı onun səmərəli təşkil olunmasıdır. Əks təqdirdə ölkənin tədiyə, ticarət balansını neqativ iqtisadi meyillərlə şərtləşə bilər. Əgər ölkənin iqtisadi mənafeyi, iqtisadi strukturu bazar sistemində uyğun gəlmirsə və habelə, bu ölkənin maliyyə-pul sabitliyi prinsipinə cavab vermirsə, ən ideal dönərlik variantı belə həmin ölkə üçün sosial-iqtisadi fayda gətirməz.

¹ Экономические науки, 1991, №10, səh.34

Hər hansı bir dövlətin milli valyutasının dönərliyi problemi ilk baxışda çox sadə görünür, hətta buna valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin texniki tərəfi kimi də qiymət vermək olar. Lakin bu ilk baxışda belədir. Əslində isə milli pul vahidinin möhkəmliyi, onun dönərlilik qabilləti ölkənin iqtisadi inkişafı, beynəlxalq iqtisadi, o cümlədən ticarət əlaqələri ilə birbaşa şərtləşir. Burada həm ölkədaxili, həm də xarici amillər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Milli valyutanın dönərliliyi bir qayda olaraq xarici ticarət əlaqələri ilə daha çox bağlılığına görə bəzi müəlliflərdə belə bir səthi təsəvvür əmələ gəlir ki, guya burada həlledici rol daxili deyil, xarici amillərə məxsusdur. Halbuki ölkənin daxili inkişafı, onun ixrac potensialının artırılması imkanlığı, düzgün valyuta siyasətinin həyata keçirilməsi burada mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu heç də xarici amillərin rolunun inkar edilməsi, qiymətləndirilməməsi demək deyildir. Ona görə də birinci növbədə biz manatın daxili pul dövriyyəsi rolunun artırılmasına xüsusi diqqət yetirməliyik. Bu o deməkdir ki, milli valyutaya milli iqtisadiyyatın mühüm bir təsiredici şərti kimi yanaşmış oluruq. Bir sözlə, milli iqtisadi sabitlik və milli valyutanın dönərliliyi bir-birini tamamlamalıdır. Milli valyutanın həyata keçirilməsinin ümdə məsələlərindən biri ölkənin digər ölkə iqtisadiyyatına, digər ölkələrlə inteqrasiya əlaqələrinə girməsi, dünya təsərrüfat sistemində qovuşması ilə bağlıdır. Lakin bu inteqrasiya əsasən dollar, evro və s. vasitəsilə də həyata keçirilə bilər. Belə olan şəraitdə milli valyutanın dönərliliyi səviyyəsi başqa ölkələrin valyuta səviyyəsiindən aşağı düşə bilər. Bu o deməkdir ki, milli valyutanın dönərliliyi ölkənin tədiyə balansını, ixrac-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi ilə bilavasitə şərtləşir.

Postsovet dövlətlərində qiymətlərlə yanaşı xarici ticarət əlaqələrinin liberallaşması, xüsusi olaraq bu işin 1992-ci ilin II yarısından intensiv artırılması ideyası həmin ölkələrin qarşıya qoyduqları məqsədin həyata keçirilməsinə lazımi dərəcədə xidmət etmədi. Ona görə də ayrı-ayrı müəssisələrin, istehsal sahələrinin ixrac potensialı ilə qiymətli kağızlar bazarında milli valyutaya olan tələb və təklif arasında ciddi ziddiyyət meydana çıxdı. Nəticədə Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirildiyi ilk illərdə 1\$ (dollar) 150-200 manata bərabər olduqda bu adama qeyri-adi bir hal kimi gəlirdi. Sonralar isə 1\$ -in təxminən 5000 man. (beş

min manat) olduğu şəraitdə bu təbii hal kimi qəbul edilirdi. İndi isə 1\$ 1,60 manata bərabərdir. Müqayisədə bu elə də pis göstərici deyildir.

Postsovet dövlətlərində, o cümlədən Azərbaycanda əvvəllər bir tərəfdən idxal olunan məhsulların xarici istehsalçılar üçün önəmli olması, digər tərəfdən həmin məhsulların daxili bazarda kifayət qədər olması, üçüncü tərəfdən isə bu ölkələrdən xammalın dünya bazarındakı qiymətlərdən dəfələrlə ucuz alınıb xaricə aparılması həm milli valyutanın rolunun azalmasına, həm də daxili bazarın, milli istehsalın zəifləməsinə, burada tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Burada qəribə bir paradoks meydana çıxmışdır. Belə ki, dollara nisbətən manatın məzənnəsinin aşağı düşməsi milli məhsulların yalnız istehsal xərcləri ilə deyil, həm də ölkə daxilində qiymətin əmələ gəlməsi mexanizminin özündə baş verən ziddiyyətlə də bağlı olmuşdur. Beləliklə, qiymətlərin və xarici ticarət əlaqələrinin liberallaşması ölkədə möhkəm, dönərli valyutanın olmadığı bir şəraitdə baş verirdi.

Göründüyü kimi, milli valyuta münasibətlərinin bazar iqtisadi sisteminin ayrılmaz bir üsürü olmaqla milli iqtisadiyyatın ən ümdə strateji vəzifələrinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynamaqla yanaşı, iqtisadiyyatın açıq xarakter daşması, qloballaşması, sağlam maliyyə sisteminin formalaşması ilə üzvü şəkildə bağlıdır.

Milli valyutanın dönərliyinə cəhd etmək, qismən dönərlik halını təmin etmək postsovet dövlətləri üçün indi də ən vacib problemlərdən biridir. Bunun üçün birinci növbədə iqtisadi şərait yaxşılaşdırılmalı və buraxılan məhsulun rəqabət qabiliyyəti artırılmalıdır. Lakin, keçmiş SSRİ-də bəzi iqtisadçılar sovet rublunun məzənnəsinin hətta hökumət tərəfindən inzibati qaydada tənzimlənməsi fikrini irili sürürdülər. Və göstərirdilər ki, 6-7 il ərzində rublun tam dönərliyinə nail olmaq lazımdır. Hətta belə hesab edirdilər ki, 15 il ərzində rubl Amerika dollarını beynəlxalq bazardan sıxışdırıb çıxaracaqdır. O dövrün siyasi, beynəlxalq şəraitinə, görə bəlkə də bu fikirdə müəyyən həqiqət var idi. Lakin sovet rublunun, hər hansı milli valyutanın qərb valyutasına dönərli olması heç də asan bir məsələ deyildi. İndi açıq iqtisadiyyat sistemi formalaşmasa da, postsovet dövlətlərinin milli valyutasının dönərliyi məsələsi əvvəlkindən də çətinləşir. Bəzilərinə belə bir yanlış

fikir formalaşmışdır ki, qapalı iqtisadi sistemindən açıq sistemə keçməklə bütün problemləri, o cümlədən dönərlik probleminə avtomatik qaydada həll edə bilər. Yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, dönərlik probleminin həlli səviyyəsi əsasən iqtisadi inkişafın konkret vəziyyətindən asılıdır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, dönərlik probleminin hər hansı bir hökumət qərarı ilə həll edilməsini mümkün hesab edən bəzi iqtisadçılar o vaxtlar hətta “planlı dönərlik” anlayışını irəli sürürdülər. Lakin o vaxt üçün də, müasir dövr üçün də bu məsələdə ən başlıca prinsip milli iqtisadiyyatın daxili bazarın dünya bazarı ilə birbaşa təmasda olması və açıq şəkildə xarici rəqabətə girə bilməsidir. Xüsusilə, müasir şəraitdə milli valyutanın qızıla sərbəst mübadiləsi, milli valyutanın qızıl məzmunu konsepsiyası ilə yanaşı, dönərlik səviyyəsi xeyli dərəcədə həm də valyuta məhdudluğunun olub – olmaması ilə səciyyələnir və müəyyən edilir.

Oxucular yaxşı bilirlər ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda bir qayda olaraq dönərli valyuta və möhkəm valyuta anlayışları sinonim kimi qəbul edilir. Belə bir faktla razılaşımaq olar ki, möhkəm valyuta yüksək alıcılıq qabiliyyətinə və bazar məzənnəsinə malik olan valyutadır. Lakin bu əlamətlər vacib olsa da hələ valyutanın tam dönərliyi demək deyildir. Məsələn, keçmiş SSRİ vaxtı sovet rublunun 60-67 qəpiyi 1 dollara bərabər idi. Demək, möhkəm valyuta məzmununa malik idi. Lakin dönərli deyildi. Şünki onun xarici dönərliyi zəif idi. Yeri gəlmişkən, dönərliklə bağlı qismən və tam dönərlik anlayışları ilə yanaşı, xarici dönərlik anlayışını da iqtisadi terminlər dövriyyəsinə daxil etmək lazımdır.

Göründüyü kimi, milli valyutanın dönərliyi heç də hər hansı bir sərəncam qaydasında həllini tapan problem deyildir. Məsələn, sənayeci inkişaf etmiş ölkələrdən biri olan İngiltərənin tam dönərliyinə keçmək üçün bütün cəhdlərinə baxmayaraq, yalnız keçən əsrin 50-ci illərində qismən dönərli valyutaya nail ola bilmişdir (yalnız cari əməliyyatlar üzrə). Bu o deməkdir ki, əvvəldə göstərdiyimiz kimi açıq iqtisadi sistemlə yanaşı, tam dönərlik yüksək inkişaf etmiş iqtisadiyyat, elmi-texniki tərəqqi şəraitdə mümkün ola bilər. Belə bir şəraitin özü ölkə iqtisadiyyatının qapısını qeyri-rezidentlərin üzünə açmağa bilər. Lakin bunun özündə də çox qəribə bir iqtisadi proses baş verir. Belə ki, milli iqtisadiyyat rəqabət

qabiliyyətinə malik olmadıqda dönərlik konsepsiyası özünün əks nəticəsini verə bilər - müsbət hal mənfi hala çevrilə bilər. **Ona görə də dönərliklə bağlı olan belə bir universal qanuna uyğunluğa daxili və xarici bazarın tarazlığı, səmərəli seçim-qanununa uyğunluğa əməl olunmalıdır. Belə olduğu halda xarici bazarın, amillərin hər hansı bir ölkənin daxili bazarına təsiri dağıdıcı xarakter ala bilməz.** Bu o deməkdir ki, dönərlik probleminə, onun formalaşması və həyata keçirilməsi mexanizminə sistemli halda – həm bütövlükdə iqtisadi durum, həm də düzgün iqtisadi siyasət baxımından yanaşmaq lazımdır. **Bu baxımdan, milli valyutanın dönərliyi anlayışını ancaq pul konsepsiyası ilə eyniləşdirmək yəni sadəcə pul sferası ilə məhdudlaşdırmaq olmaz.** Doğrudan da, dönərlik problemi iqtisadi sistemlərin tipləri, bazar sisteminin xüsusiyyətləri, daxili bazarla xarici bazarın əlaqə səviyyəsi, ticarət və gömrük siyasəti, onların bir-birinə uyğunluq səviyyəsi, rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin valyuta hüquqları, iqtisadi tənzimləmə, antiinflasiya tədbirləri, maliyyə tarazlığı, sabitliyi və s. əlaqədardır. Əslinə qalanda dönərliyin təmin edilməsi milli valyuta vasitəsilə beynəlxalq, qloballaşmış imkanlardan maksimum istifadə edilməsi deməkdir. Bunun üçün isə, nəinki qeyri-rezidentlər, rezidentlərin özü də rəqabət qabiliyyətinə malik olmalıdır. Yalnız bu şəraitdə dönərlik prosesinin özü iqtisadi inkişafa müsbət təsir edə bilər. Belə ki, bu prosesdə həm rezidentlərin, həm qeyri-rezidentlərin iqtisadi mənafeleləri, həm də ümummilli mənafelelər optimal şəkildə əlaqələndirilməlidir.

§2. Milli valyutanın dönərliyinin təmin edilməsi şərtləri və amilləri

Biz əvvəllərdə qeyd etmişdik ki, milli valyutanın problemlərini hər hansı bir ani qərarla subyektiv qaydada həll etmək olmaz. Lakin bu heç də milli valyutanın dönərliyini təmin etmək üçün müəyyən taktiki və strateji tədbirlərin həyata keçirilməsinin inkarı demək deyildir. Əksinə, real imkanları nəzərə almaqla milli valyutanın tədricən, mərhələ-mərhələ dönərli olması üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi məqsədyönlü şəkildə proqnozlaşdırılmalıdır. Burada bazar mexaniz-

minin təkmilləşdirilməsindən tutmuş rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalını, valyuta qabiliyyətli məhsul istehsalını, valyuta siyasətinin vəhdətliyini, ölkənin ixrac bazasının möhkəmləşdirilməsini nəzərdə tutan tədbirlər sistemi öz əksini tapmalıdır. Həm də bu tədbirlər yalnız valyuta sferasını deyil, bütün müvafiq sferaları əhatə etməlidir. Göstərdiyimiz kimi, dönərlilik milli valyutanın real və vahid məzənnəsi və xarici valyuta ilə sərbəst mübadiləsi, sərbəst valyuta bazarının olması, habelə ölkədaxili pul funksiyasını normal qaydada icra edə bilməsi qabiliyyəti ilə bağlıdır. Milli valyutanın tam dönərlilik səviyyəsinə çatması həm də uzunmüddətli bir prosesdir. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Qərbi Avropanın inkişaf etmiş ölkələri yalnız 15 il ərzində öz valyutalarını dönərli edə bilmişdir. Çünki, bu mürəkkəb və ağırlı prosesdir. Valyutanın dönərliyi Beynəlxalq Valyuta Fondunun üç tələbi ilə müəyyən edilir. Bu tələbləri həm də dönərliyin meyarları adlandırmaq olar. Bu meyarlar aşağıdakılardan ibarətdir. **Birincisi**, hər hansı bir əməliyyatın, sövdələşmənin icrası məqsədilə valyutadan qeyri-məhdud halda istifadə etmək mümkün olduqda; **ikincisi**, həmin valyutanın digər valyutalara maneəsiz mübadilə olunma qabiliyyəti; **üçüncüsü**, onun nominal dəyərini mübadilə zamanı saxlaya bilmə qabiliyyətidir. Bu baxımdan, milli valyutanın dönərliyi bazar sisteminin səmərəli fəaliyyətinin sinonimi kimi də təzahür edir. Məsələn, cəmi 2-3 ili əhatə edən 1922-ci il pul islahatında başlıca məqsəd qızıla əsaslanan valyuta sistemini bərpa etməkdən ibarət idi. Belə bir pul islahatı aparmaq Sovet dövləti üçün həm çətin, həm də asan idi. Çətinliyi ondan ibarət idi ki, 1917-ci ildən, xüsusi olaraq Vətəndaş müharibəsindən sonra tədavüldən demək olar ki, qızıl sikkələr çıxmağa başladı. Asan cəhəti ondan ibarət idi ki, Birinci Dünya Müharibəsinə qədər Rusiya əhalisi demək olar ki, tədavüldə qızıldan istifadə edirdi. Ona görə də tədavüldə qızıl sikkələr daha da çox idi. Ona görə də V.İ.Lenin tərəfindən yeni iqtisadi siyasətə keçid siyasəti işlənilib hazırlanarkən və real həyatda tətbiq edilərkən əhalinin əlində olan pul sikkələr (monetlər) tədricən pul dövriyyəsinə qayıtdı və sovet pulu olan “sovznak”ı qiymətdən saldı, sıxışdırdı, publun məzənnəsi getdikcə son dərəcə aşağı düşdü. Lakin 1924-cü ilin may ayında sovznaklar çervon pullara mübadilə edildi və çervonlar-rublara bərabər tutuldu.

Nəticədə dövriyyəyə buraxılan çervonlar on rubluq qızıl monetlərə ekvivalent tutuldu. Nəticədə dövriyyəyə buraxılan çervonlar on rubluq qızıl monetlərə ekvivalent tutuldu. Və ona görə də bu qızıl onluqların xarici valyuta ilə daxili bazarda rəqabətə girmək qabiliyyəti artdı. Beləliklə, elə bir mexanizm yarandı ki, çervonlar nəinki sovnaklara, həmçinin qızıl və xarici valyutaya kotirovka oluna bildi və eyni zamanda dövlət bankı valyuta birjalarında çervonların xarici valyutaya kotirovka olunmasına fəal müdaxilə etmə qabiliyyətinə malik oldu. Əlbətdə, o dövrün çatışmayan başlıca cəhətlərindən biri həmin problemin idxal-ixrac əməliyyatları ilə kifayət qədər əlaqələndirilməməsi olmuşdur. Ona görə də idxal-ixrac əməliyyatlarının bir-birinə uyğun gəlməməsi, xarici əlaqələrin özünün zəifliyi, ərzaq məhsullarının çatışmamazlığı hətta onluq çervonların özünün məzənnəsini aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdı.

Dönərlik probleminə bir neçə aspektdən yanaşmaq olar. Lakin bütün bu aspektlərdən asılı olmayaraq onu heç də nə sadələşdirmək, nə də təhrif etmək olmaz. Əgər doğrudan da, dönərlik anlayışı ayrı-ayrı rezidentlərin və əhalinin, xüsusilə turist kimi xaricə gedən əhalinin qeyri-məhdud şəkildə milli valyutanı xarici valyutaya dəyişməsi mənasında başa düşülürsə, burada müsbət halla yanaşı bəzi çatışmamazlıqları da nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Çünki, nəinki qismən dönərlik, hətta tam dönərliyin özündə də müəyyən valyuta məhdudluğunun olması halları da baş verə bilər. Bu o deməkdir ki, valyutanın dönərliyini heç bir məhdudiyət tələb etməyən mütləq bir anlayış kimi qəbul etmək də düzgün olmazdı. Burada biz məhdudiyət dedikdə, bir tərəfdən istər fiziki, istərsə də hüquqi şəxslərin valyuta almaq, əldə etmək miqdarı və qaydası, digər tərəfdən isə müxtəlif valyutanın qarşılıqlı kotirovkası prosesində meydana çıxan çətinliklər və habelə, maliyyə situasiyasının, konyukturanın dəyişməsi, valyuta birjalarında baş verən və verəcək sensasiyalı hadisələr nəzərdə tutulur. Bundan başqa, müəyyən fərqlər, çətinliklər milli valyutanın öz ölkəsində və yaxud hər hansı bir ölkədə dəyişməsi prosedurası ilə də bağlı ola bilər.

Burda vacib məsələlərdən biri milli valyutanın daxili və xarici dönərliyinin qarşılıqlı əlaqəsinin və asılılığının da mütləq nəzərə alınmasıdır. **Milli valyutaya**

pulun funksiyası baxımından yanaşıldıqda aydın olur ki, onun ümumi ekvivalent rolu xarici və daxili bazarda eyni olmur. Bununla belə bir sual meydana çıxır, bəs onda milli valyutanın daxili dönərliyi nə deməkdir? **Daxili dönərlik valyutanın kifayət qədər əmtəə təminatının olmamasından irəli gəlir. Ona görə də xarici əmtəələrin daxili bazara qeyri-məhdud müdaxiləsi şəraitində manatın daxili dönərliyi də şübhə altında qala bilər. Bundan başqa, müəssisələrin hesabında olan, bu hesabda saxlanılan pul vəsaitinin qeyri-səmərəli təsir göstərə bilər.** Belə şəraitdə süni halda, sərəncam qaydasında dönərlik təmin edilərsə və ona xarici tələbat olmazsa, onda milli valyuta xarici bazarda daha da qiymətdən düşə bilər. **Buna daxili və xarici qiymətlər nisbəti də mühüm təsir göstərə bilər.** Əlbətdə, milli valyutanın dönərliyinin təmin edilməsində dövlətin rolunu da inkar etmək olmaz. Əslində hər hansı bir dövlət öz milli valyutasını dönərli hesab edərsə, eyni zamanda həmin dövlət öz valyutasının xarici valyutaya mübadilə edilməsinə imkan yaratmalı və təminat verməlidir. Ona görə də dönərlik şərtlərinə həm rezidentlər, həm də dövlətin özü əməl etməlidir, valyuta sahiblərini lazımı miqdarda və çeşiddə əmtəələrlə təmin etməlidir.

Milli valyutanın dönərliyi səviyyəsi artdıqca həmin valyuta ölkə sərhəddini asanlıqla aşıb keçə bilər. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, pulun dönərliyinin təmin edilməsi öz-özünə məqsəd deyildir. Bu, iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə xidmət göstərməlidir. Bir çox iqtisadçılar vaxtilə səhvən belə düşünürdülər ki, ölkədə radikal iqtisadi islahatlar başa çatandan sonra milli valyutanın-sovet rublunun dönərliyi də eyni zamanda təmin olunacaqdır. Halbuki, dönərliyə təsir edən şərt və amillərin təsiri özü də eyni vaxtda, sinxron halda olmur. Bundan başqa, dönərliklə yanaşı, milli iqtisadiyyatın səmərəliliyi baxımından beynəlxalq əmək bölgüsünə qoşulma yolları da öz növbəsində səmərəli olmalıdır. **Dönərli valyuta beynəlxalq əlaqələr üçün şərait yaradır. Lakin bu şəraitdən səmərəli və səmərəsiz də istifadə etmək olar.**

Dönərli valyutaya keçirilməsi postsovet dövlətlərinin iqtisadçıları arasında, xüsusilə Rusiyada 90-cı illərin axırlarında böyük elmi mübahisəyə səbəb olmuşdur. İstər SSRİ-nin tənzimlənən bazar iqtisadiyyatına keçdiyi dövrdə,

istərsə də SSRİ dağıldıqdan sonra bu sahədə elmi mübahisələr yenə də davam edirdi. **Elmi mübahisələr təxminən aşağıdakı istiqamətlərdə aparılırdı:**¹ 1) valyuta inhisarının ləğv edilməsi; 2) idxal-ixrac əməliyyatlarının sərbəstləşməsi; 3) azad valyuta bazarına keçilməsi; 4) milli valyutanın dönərliyinin təmin edilməsi; 5) paralel olaraq möhkəm valyutanın tətbiqi; 6) 20-ci illərdə tətbiq edilən qızıl çervon pula qayıdış; 7) tamamilə yeni valyuta vahidinə keçmə; 8) rublun qızıl standartının təmin edilməsi; 9) mövcud pul tədavülünün ixracla əlaqədar valyuta resursları ilə, birinci növbədə neft-dollarla bağlılığını təmin etmək; 10) heç bir hayküy qaldırmaqdan rublun real bazar məzənnəsinin müəyyən edilməsi.

Bundan başqa, Y.N.Juravlevin və Y.İ.Melnakovun göstərdikləri kimi, dönərliyin təmin edilməsi üçün ümumi iqtisadi səciyyə daşıyan tələblər də irəli sürülürdü.² Həmin tələblər aşağıdakılardır: a) pul kütləsinin əmtəə resursları ilə tarazlığının təmin edilməsi; b) pul emissiyası üzərində ciddi nəzarət; v) resursların bazar prinsipi əsasında bölüşdürülməsi; q) rəqabət qabiliyyətli əmtəələrin istehsalı; ğ) beynəlxalq əmək bölgüsündə layiqli mövqe tutma.

Istər ümumi iqtisadi şərtlər, istərsə də daha konkret şərtlər bazar sistemində keçid şəraitində birdən-birə formalaşsın həyata keçirilmir. Həm də, bundan başqa postsovet dövlətləri radikal iqtisadi islahatların ilk illərində zəruri miqdarda xarici valyuta yaratmaq imkanına malik deyildirlər. Həm də milli valyuta məzənnəsi, maliyyə-pul siyasəti, qiymətin əmələ gəlməsi sahəsində də qeyri-müəyyənliyin olması da əlavə problemlər yaradırdı. Yuxarıda göstərilən problemlərin bir çoxu indinin özündə də həll edilməmiş vəziyyətdə qalmaqdadır.

Dünya ticarət dövriyyəsinin, dünya bazarının genişlənməsi, təsərrüfat əlaqələrinin dərinləşməsi bir qrup dövlətlərin sadəcə olaraq dünya iqtisadiyyatına qovuşması ilə bağlıdırsa, digər qrup dövlətlər üçün bu dünya bazarını ələ keçirmək, bu sferada hökmüranlıq etmək şəraitini yaradır. Bu, xüsusi olaraq ölkədaxili bazarın məhdudlaşdığı və məhsuldar kapitalın xarici ölkəyə ixrac edilməsi zamanı özünü daha aydın şəkildə göstərir. İctimai təkrar istehsalın durğun və inkişaf

¹ Вестник ЛГУ, сер.5, 1991, №2, сәh.90-94

² Yenə orada, сәh.90

meylləri arasındakı real fərqlər çoxaldıqca, yuxarıda göstərilən proseslərə maraq bir o qədər də artır.

Beynəlxalq əlaqələrdə ən vacib məsələ bu və ya digər ölkənin valyutasının başqa bir ölkə iqtisadiyyatına tətbiq olunma imkanlılığıdır. Ona görə də beynəlxalq idxal-ixrac spesifik bankla hesablaşma əməliyyatlarında dönərli valyuta və kredit əməliyyatlarının konkret şəraitinə uyğun olaraq istifadə olunur. Kredit əməliyyatları maliyyə sabitliyi, valyuta məzənnəsinin sabitliyi şəraitində daha əlverişlidir. **Ona görə də valyutanın hesablaşmalar və kredit əməliyyatları üçün tətbiq edilməsi və istifadə edilməsi də xeyli dərəcədə onun dönərlik səviyyəsi ilə şərtləşir. Lakin dönərlik bərabər şərait daxilində vacib olsa da, hər şey demək deyildir.** Məsələn, bir çox ölkələrin valyutası dönərli olsa da, dollar kimi beynəlxalq hesablaşmalarda istifadə olunmur, beynəlxalq kredit bazarında zəif təmsil olunur. İtaliyanın, Yunanıstanın və s. ölkələrin milli pul vahidini buna misal gətirmək olar.

Rusiyanın valyuta problemləri ilə məşğul olan görkəmli iqtisadçılardan iqtisad elmləri doktorları, T.Şaqalov, V.Maneviç, V.V.Perlamutrov göstərir ki, iqtisad islahatların həyata keçirilməsi ilə milli valyutanın dönərliyinin təmin olunması tamamlanmır. Və Rusiyada hətta carı əməliyyatlar üzrə tam dönərliyin təmin olunması üçün şərait yaranmamışdır. Ona görə ilk əvvəl rublun dönərliyi üstün olaraq nominal formada özünü göstərəcəkdir, hələlik az bir xarici banklar rublu katirovka etməyə razılıq verəcəkdir. **Ona görə də Rusiyanın milli valyutası çox məhdud bir miqyasda beynəlxalq ödəniş vasitəsi funksiyasını icra edir.** Bir sözlə, Rusiyanın milli valyutasının real milli dönərli valyutaya çevrilməsi uzun müddət tələb edəcəkdir.¹ İstər əvvəllər, istərsə də müasir şəraitdə ayrı-ayrı ölkələr öz inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq valyutanın ayrı-ayrı forma və növlərindən istifadə imkanlılığı məsələsini ön plana çəkirlər. Həmin istifadə imkanlığı araşdırılarkən həm beynəlxalq əlaqələr, həm ayrı-ayrı ölkələrin rəsmi qeyd olunmuş valyutaların məzənnələri, valyutanın mübadilə (konvensiya) imkanlılığı,

¹ Российский экономический журнал, 1997, №1, səh.56

həmin ölkələrin iki tərəfi və çox tərəfli xarici iqtisadi əlaqələri və s. nəzərdə tutulur. Valyutanın dönərliyi məsələsinə və ona olan tələb və təklifə bir ölkənin digər ölkədən az və yaxud da çox həcmdə əmtəə alması ilə müəyyən olunur. Ona görə də burada idxalçı və ixracçı arasında münasibətə əmtəə dövriyyəsi mühüm təsir göstərir. Məsələn, ixrac edən ölkə, hər hansı bir şirkət idxalçı ölkədən, firmadan öz ölkəsinin dönərli valyutası ilə pul məbləğini əldə edə bilmirsə, bu zaman həmin ölkənin milli valyutasını mövcud olan məzənnə qaydasında mübadilə etməlidir. Belə bir qayda rezidentlər və qeyri-rezidentlər arasında geniş yayılmışdır. Rezidentlər və qeyri-rezidentlər üçün valyuta mübadiləsinin özünəməxsus məqsəd və xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, qeyri-rezidentlər üçün valyutanın dönərliyi digər ölkədən öz ölkəsi üçün pulun sərbəst qaydada xaricilərin hesabına konversiya edilməsi və keçirilməsidir. Rezidentlər üçün isə valyutanın dönərliyi istər ayrı-ayrı adamların, istərsə də ayrı-ayrı qurumların, təşkilatların xarici ölkələrə olan ödənişlərini həyata keçirmək və xarici valyutanı əldə etmək deməkdir. **Bu mənada, dönərliyin birinci variantı xarici, ikinci isə daxili dönərlik adlandırılır. Lakin idxal-ixrac, konversiya mübadiləsi eyni vaxtda baş verdiyinə, vahid bir prosesi əhatə etdiyinə görə valyutanın xarici və daxili dönərliyi anlayışı müəyyən dərəcədə nisbi xarakter daşıyır.** Çünki daxili dönərliyi xarici dönərlik formasından kənarında təsəvvür etmək çətindir. Bununla belə, xarici dönərlik daha çox valyuta əmələ gətirən bir formadır. Daxili dönərlik isə xarici iqtisadi əlaqələrə təkan versə də, eyni zamanda bəzi hallarda milli iqtisadiyyata xarici mənfi təsirlərin mənbəyinə çevrilə bilər. Burada düzgün seçim əsas şərtidir.

Prinsip etibarilə dünya ölkələrinin bazar sistemində keçdiyi bir şəraitdə mütləq mənada valyutanın dönərsizliyi anlayışı olmamalıdır. Əks təqdirdə, ölkələrarası əlaqələr ya sıfır həddində olan, ya barter formasında, ya dönərli valyutanın ehtiyat fondu hesabına, ya da son dərəcə məhdud-çoxtərəfli deyil, ikitərəfli ola bilər. Belə olan şəkildə ölkələrarası mal mübadiləsinin, əmtəə dövriyyəsinin həcmi də aşağı səviyyədə olar, kapital ixracını azaldar, nəinki zəif ölkələrin, yəni valyutası dönərsiz olan ölkələrin, habelə sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin valyuta imkanlılığı gəlir mənbəyini zəiflədə bilər. **Bu mənada, kapital ixrac edən ölkənin özü də di-**

gər ölkələrin də valyutasının normal dönərlik səviyyəsində olmasında obyektiv halda maraqlı olmalıdır.

Burada başlıca məsələ həm də milli valyutanın dönərlik mexanizmlərinin normal fəaliyyət göstərməsidir. Əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi xarici ticarət əlaqələri milli valyuta üçün əsas şərtlərdən biri olsa da, dönərlik problemini tamamilə həll edə bilməz. Bunun üçün digər məcmu şərtlərlə manatın beynəlxalq ödəniş vasitəsinə çevrilməsinə şərait yaratmalıdır. Həmin başlıca şərait ölkənin milli məhsulunun yüksək əmtəə dönərliyinə malik olmasıdır. Yüksək əmtəə dönərliyi mövcud valyutaya ekvivalent olan zəruri əmtəələri almağa maddi təminat verir. Transmilli şirkətlərin xaricdə olan müəssisələri tərəfindən bu məsələyə xüsusi diqqət yetirir. Həm də burada valyutanın məzənnəsinin lazımı səviyyədə olması, onun qiymətdən düşməməsi məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Milli valyutanın dönərliyinin təmin olunması bir qayda olaraq həmin valyutanın qeyri-məhdud şəkildə müəyyən əməliyyatları icra etmək qabiliyyəti, onun bazar valyuta məzənnəsi ilə müəyyən edilir. İqtisadi ədəbiyyatlarda milli valyutanın dönərliyinin bir qayda olaraq iki yolu, variantı müəyyən edilmişdir. Bu yollardan biri Qərbi Avropa, digəri isə Şərqi Avropa yolu adlandırılır. Qərbi Avropa yolu AFR-də daha geniş tətbiq edilir və bu iqtisadiyyatın, təsəttüfatın inkişafı baxımından daha az risqlə bağlı olur. Şərqi Avropa variantında isə bunun əksinə olaraq mənfi hallar çoxalır, həmin ölkəyə xarici valyutanın gəlməsi artır, iqtisadiyyatın dollarlaşması meylləri geniş vüsət alır və beləliklə də, milli valyutanın rolu azalır və xaricə kapital axını artır. Bu ikinci yol postsovet dövlətləri üçün daha səciyyəvi olmuşdur. Halbuki, 1946-1947-ci illərdən sonra İngiltərə, Fransa, Almaniya və digər ölkələrdə milli valyutanın dönərliyi əvvəlcədən iqtisadiyyatın, maliyyənin və tədiyə balansının sabitləşməsi əsasında edilmişdir. Hələ o vaxtlar bir çox aparıcı Avropa ölkələrində bunun üçün səmərəli maliyyə, bank mexanizminin işlənilib hazırlanmasına xüsusi fikir verilmişdir. Keçən əsrin 90-cı illərindən sonra iqtisadi inteqrasiyanın güclənməsi nəticəsində Avropa Birliyi ölkələri arasında Valyuta Ittifaqı yaradıldı və onlar üçün vahid bir pul hesablaşma ölçüsü (ekyu) müəyyən

edildi. Daha sonra Mərkəzi Avropa Bankı yaradıldı və nəhayət tədiyə vasitəsi kimi və qarşılıqlı hesablaşma üçün evro pul vahidinə keçirildi.

Milli valyutanın daxili dönərliyi mücərrəd formada ölkə üçün deyil, həmin ölkədə fəaliyyət göstərən hüquqi və fiziki şəxslər, yəni rezidentlər üçün ixrac nəticəsində xarici valyutanın alqısı və məsuliyyəti eyni səviyyədə olmur. Bu imkan və məsuluyət isə kommersion, səhmdar, dövlət müəssisələri, birgə müəssisələr üçün eyni olmur və onların apardıqları əməliyyatların tipi və xarakteri də müxtəlif olur. Milli valyutanın daxili dönərliyinin təmin edilməsi heç də bütün hallarda milli pul vahidinin tamamilə xarici funksiyanı icra etməsini, onun xarici banklarda və birjalarda kotirovka edilməsini, onun xarici banklarda və birjalarda kotirovka edilməsini, bir sözlə, ondan beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi istifadə olunmasını mütləq qaydada hökmən tələb etmir. Ona görə də 90-cı illərin axırlarında hələ də tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı ideyalarını əsas götürən bir sıra Sovet, Polşa, Rumınyaya və digər Şərqi Avropa sosialist iqtisadçıları öz ölkələrində xarici valyutanın qeyri-məhdud şəkildə yerləşməsini qəbul etmirdilər, onun yalnız banklararası əməliyyatlarda müəyyən mövqe tutmasını önəmli hesab edirdilər, yalnız bank valyuta bazarının subyekti kimi qiymətləndirilirdi. Bununla belə müəssisələrin bir-birindən valyuta alıb-satması, göndərilən məhsul üçün valyuta üzrə hesablaşmaların aparılması qeyri-qanuni hesab edilmirdilər. Həm də ixracdan əldə edilən valyuta gəlirləri yalnız bank hesablarında toplanırdı, müəssisələrin valyuta fondları, hesabları dondurulurdu. Bu fonddan istifadə icazə olmadan həyata keçirilmirdi.

Milli valyutanın daxili dönərliyinin təmin edilməsi qəribə də olsa, heç də onun xarici dönərliyinin təmin edilməsindən asan problem deyildir. Çünki burada da müəyyən amillər nəzərə alınmalı, şərait yetişməli və müvafiq şərtlərə əməl olunmalıdır. Burada birinci əhəmiyyətli amil iqtisadi şərait və iqtisadi siyasətdir. İqtisadi siyasət bazar mühitinin yaradılmasına, bazar sistiminə keçirilməsinə xidmət etməlidir. Lakin hər cür bazar sisteminin variantları milli valyutanın daxili dönərliyinə uğurla xidmət edə bilməz. Ona görə də bu barədəki mənfə halları aradan qaldırmaq məqsədilə öz ölkəsində milli valyutanın daxili və

xarici dönərliyini uğurla təmin edən bir sıra ölkələrin təcrübəsini nəzərə almaq və onu yerli şəraitə uyğunlaşdırmaq lazımdır. **Əks təqdirdə bazar sisteminin inkişafı maliyyə-pul, valyuta sahəsində qeyri-sabitlik hallarının atrmasına gətirib çıxara bilər. Daxili dönərliyin təmin edilməsinin ikinci şərti (bəzi iqtisadçılar, bunu obrazlı ifadədə “daxili ixrac” adlandırırlar) pul-kredit və büdcə siyasətinin elmi əsaslarla ciddi aparılmasıdır.** Burada ən mühüm cəhət yalnız dövlət müəssisələrinin deyil, digər tipli müəssisələrin və təşkilatların, habelə ayrı-ayrı vətəndaşların gəlirləri və xərcləri üzərində nəzarətin aparılmasıdır. Bu isə xeyli dərəcədə inflyasiya səviyyəsinin də aşağı salınmasına xidmət edə bilər. Həm də belə bir cəhəti nəzərə almaq lazımdır ki, inflyasiya əmək haqqı artımını xeyli dərəcədə qabaqlayarsa, milli valyutanın tədavülə şıxarılan potensial hissəsi nisbi mənada azala bilər. Belə olan şəraitdə həm də milli valyuta nüfuzdan düşər, büdcə xərcləri artar və xarici valyutaya cəhd etmə hallarına rəğbət artar.

Milli valyutanın daxili dönərliyinin təmin edilməsinin mühüm şərtlərindən biri də institusional şərtidir. Daxili dönərlik iqtisadi, təsəttüfat mexanizmində müvafiq institusional mexanizmlərin, o cümlədən qanunçuluq mexanizmləri və xidmətlərinin olmasını hesab edir. Burada ən çətin problemlərdən biri resursların hansı model və prinsiplər üzrə bölüşdürülməsidir. Çünki “plan” modeli bazar mexanizminə uyğun gəlmir, bazar mexanizmi isə düzgün həyata keçirilmədikdə neqativ, korrupsiya halları baş verə bilər. **Ona görə də əsas resurslar hesab olunan pulun, kapitalın və valyutanın bölüşdürülməsi, birinci növbədə bank sistemi vasitəsilə elə aparılmalıdır ki, ölkə miqyasında valyutanın daxili dövriyyəsi və daxili dönərliyinə ciddi ziyan vura bilməsin.** Daxili dönərliyin təmin edilməsinin mühüm şərtlərindən biri zəruri miqdarda valyuta ehtiyatının olmasıdır. Bunsuz onun, yəni valyutanın dönərliyini təmin etmək və ona təminat vermək çətindir. Lakin postsovet dövlətlərinin əksəriyyətində qızıl fondunun məhdudluğu və yaxud da onun düzgün uçota alınmaması səbəbindən onların bir çoxu beynəlxalq valyuta fondunun köməkliyinə istinad etmişdir. Lakin Beynəlxalq Valyuta Fondunun bununla bağlı irəli sürdüyü şərtlər bütün hallarda özünü doğrultmamışdır. Bununla belə, Beynəlxalq Valyuta Fondunun və digər xarici

iqtisadi qurumların köməkliyi əsasında xüsusi sabitləşmə fondu yaradan ölkələr qismən öz milli pullarına olan etimadı xeyli dərəcədə doğrulda bilmiş, valyuta ehtiyatlarını artırma bilmişdir. Bu isə birinci növbədə xarici ticarətdə müsbət saldonun təmin olması nəticəsində valyuta ehtiyatının artması hesabına mümkün olmuşdur. Burada əlbətdə, Mərkəzi bankların timsalında yalnız dövlətin deyil, müəssisə və əhalinin valyuta ehtiyatlarının da mövcudluğu mühüm şərtidir. Ona görə də hüquqi və fiziki şəxslərin valyuta ehtiyatlarını son dərəcə dəqiqliklə uçota almaq mümkün olmasa da, valyuta siyasətini həyata keçirərkən bu cəhət hökmən nəzərə alınmalıdır. Burada çətinlik ondan ibarətdir ki, milli və dönərli valyutası olan əhalinin hamısı öz vəsaitinin hamısını bank hesabında saxlamır, nağd halında evdə toplayır. **Bu isə digər məsələlərlə yanaşı idxal-ixrac əməliyyatlarını, milli və dönərli valyutaya olan tələb və təklifi proqnozlaşdırmağa xeyli dərəcədə mane olur.**

Milli valyutanın daxili dönərliyinin təmin edilməsinin mühüm şərtlərindən biri onun siyasi və psixoloji şərtləri və mövcud olan ənənləridir. Burada əhalinin bazar mühitinə daxil olması sosial-psixoloji şərtləri və cəhətləri, onların bazar mühitinə uyğunlaşma səviyyəsi, ölkədə baş verən siyasi dəyişikliklər, iqtidar-müxalifət münasibətləri, ölkədaxili siyasi sabitlik, əhalinin dövlətin iqtisadi siyasətinə etimad dərəcəsi, həmçinin əhali yığımı formalarında (qızıl, milli pul və dönərli valyuta halında olması ənənəsi də) müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Milli valyutanın daxili dönərliyinin təmin edilməsi zərurəti bir tərəfdən bazar sistemi ilə bağlıdırsa, **digər tərəfdən həmin sistemin nisbətən normal, tarazlı gedişinin təmin edilməsinin ilkin şərtlərindən biridir.** Daxili dönərliyin təmin edilməsinin **ikinci əhəmiyyətli** cəhəti milli pulu iqtisadi subyektlər üçün nisbətən daha önəmli etmək və dövlətin pul, valyuta siyasəti ilə onun əlaqəsini həyata keçirməkdir. **Üçüncüsü**, idxal-ixrac əməliyyatları və digər kanallar vasitəsilə daxili və xarici qiymətlərin nisbətində düzgün tarazlı təmin etmək. **Dördüncüsü**, ümummilli mənafeyi nəzərə almaqla xarici rəqabət və xarici investisiya üçün şərait yaratmaqdır. Burada valyutanın mübadilə məzənnəsi və onun səviyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. **Ona görə də elə etmək lazımdır ki, milli pul vahidinin**

məzənnə səviyyəsi ilə ölkədaxili və ölkəxarici inflyasiya arasında zəruri uyğunluq təmin edilə bilsin. Postsovet dövlətlərində bazar münasibətlərinə keçidin ayrı-ayrı mərhələlərində, xüsusi olaraq Rusiyada və Azərbaycanda valyuta məzənnəsinin müəyyən edilməsində bir sıra variantlardan istifadə edilmişdir. Məsələn, bura sərt qaydada qeydə alınmış, nominal, dövrü olaraq yenidən baxılan və sürüşkən valyuta dəhlizi variantlarından istifadə edilmişdir. Burada başlıca məqsəd bir tərəfdən milli pulun möhkəmlənməsini təmin etmək, digər tərəfdən milli pulu dönərli valyutaya, birinci növbədə dollara bağlamaq, həmçinin antiinflyasiya siyasətini həyata keçirməkdir. Məsələn, Azərbaycanın milli pul vahidi olan manatın dollara bağlılığı yalnız tam iqtisadi şəraitin təmin edilməsi nəticəsi deyil, həm də onun rəsmi nominal dəyərinin dollara nisbətən Mərkəzi bank vasitəsilə təmin edilir. Bununla belə tam iqtisadi şərait yetişmədiyinə görə respublikada xarici valyutaya olan tələbat milli pula olan tələbatdan daha çoxdur. İndi isə əvvəllər göstərdiyimiz kimi sürüşkən məzənnə rejiminə üstünlük verilir.

Ən vacib və ən çətin problemlərdən biri əvvəllər göstərdiyimiz kimi valyuta mübadiləsi ilə əmtəə məzənnəsinin düzgün əlaqələndirilməsidir. Bu əsasən qiymətlərin və idxal əməliyyatlarının liberallaşması səviyyəsindən asılıdır. Belə olduqda, dünya bazar qiymətlərinin ölkə bazarına daxil olması imkanları daha da artır və sanki daxili və xarici qiymətlər arasında yaxınlaşma prosesi baş verir. Bununla belə, eyni əmtəə, eyni xidmət növləri üçün ayrı-ayrı ölkələrdə qiymətlər və qiymət strukturu və bazar qiyməti müxtəlif olur. Bu isə özünü istər-istəməz idxal məhsulları və yerli məhsullar arasındakı qiymət fərqlində göstərir. Həmin növ məhsullar arasındakı qiymət fərqləri, onun idxal və ixraca təsiretmə səviyyəsi öz növbəsində gömrük siyasətində müvafiq dəyişikliklərin, o cümlədən gömrük məhdudiyyətlərinin qoyulmasını zəruri edir. Lakin radikal iqtisadi islahatların aparıldığı ilk illərdə elə bir vəziyyət, maliyyə imkansızlığı müəssisələrin əksəriyyəti nəinki rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı, həm də artıq istehsal xərcləri baxımından xarici ölkələrlə rəqabətə gedə bilmədilər. Bu demək olar ki, bütün postsovet dövlətləri, o cümlədən bizim respublikamız üçün də səciyyəvi hal olmuşdur. Həmin vəziyyət milli valyutanın nəinki daxili dönərliyinə, həmçinin

onun məzənnəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bir sıra Qərb iqtisadçıları belə bir vəziyyəti bilə-bilə postsovet dövlətlərinin əmtəə bazarının, qiymətlərin liberallaşması nəticəsində Qərb bazarına tezliklə uyğunlaşmasını mümkün hesab edirdi. Bu postsovet ölkələrinin iqtisadiyyatına subyektiv qaydada yanaşmaq idi. Çünki qiymətlərin liberallaşması və birdən-birə nə iqtisadiyyatda struktur dəyişikliyi əmələ gətirdi, nə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalına səbəb oldu və nə də istehsal xərclərini aşağı saldı, əksinə bu, xərcləri artırdı. **Belə olan şəraitdə müəyyən müddətdə milli pulun xarici funksiyasına, onun tam dönərliyinə üstünlük vermək deyil, əsasən idxal-ixrac əməliyyatları və digər kanal və sferalarda kapitalın optimal hərəkətinin tənzimlənməsinə üstünlük vermək daha önəmli olardı.** Şübhəsiz ki, burada valyuta sisteminin yəni valyuta bazarı, valyuta məzənnəsi və valyuta rejiminin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bununla yanaşı, həmin sistemin iqtisadi tənzimləmə, büdcə sistemi ilə düzgün əlaqələndirilməsinin də böyük əhəmiyyəti vardı. Lakin iqtisadiyyatda olduğu kimi bu sferada da “şok” metodunun qeyri şərtsiz tətbiq edilməsi xeyli dərəcədə arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxartdı. Belə hallar nəinki milli valyutanın tam dönərli potensialının, tam dönərli potensialının genişlənməsinə, hətta onun daxili dönərliyi imkanlığına mənfi təsir göstərir. **Belə bir vəziyyəti əsas götürən, nəzəri-metodoloji cəhətdən ona haqq qazandıran iqtisadçılar əlbətdə düzgün valyuta konsepsiyasını irəli sürə bilməzdilər.**

Milli və xarici valyuta anlayışları birbaşa açıq və qapalı iqtisadi sistemlər problemi ilə bağlıdır. Açıq sistemlərdən fərqli olaraq bütün işgüzar əməliyyatlar və sövdələşmələr əsasən daxili valyuta ilə aparılır. Açıq iqtisadi sistemdə isə bu bir qayda olaraq xarici valyuta ilə həyata keçirilir. Xarici valyutaya banknot, xəzinədar biletlər, manetalar və xarici ölkələrin dövriyyədə olan digər tədiyə ödənişləri vasitələri, daxili valyutaya isə həmin ölkənin müvafiq tədiyə vasitələri daxildir. İstər xarici, istərsə də daxili valyutaların özləri də dönərli, qismən dönərli və tamamilə dönərli ola bilərlər. **Dönərlik üçün başlıca meyar həmin valyutanın mübadiləsi üçün bütün məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasıdır.** Burada məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması dedikdə, birinci növbədə rezidentlər (həmin

ölkənin hüquqi və fiziki şəxslər) və qeyri-rezidentlər (xarici hüquqi və fiziki şəxslər) üçün çətinliklərin aradan qaldırılması nəzərdə tutulur. Belə bir maraqlı faktı qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın, İngiltərənin, Almaniyanın, Yaponiyanın, Fransanın və İsveçin – bu altı ölkənin milli valyutanın dünya xarici valyuta ehtiyatlarının 90 faizdən çoxunu təşkil edir və bu həcmdə dünya ölkələrinin xarici ticarət və maliyyə əməliyyatları həmin ölkələrin valyutaları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu baxımdan bir sıra postsovet dövlətlərinin milli valyutalarını nəinki dönərli, hətta qismən dönərli valyuta adlandırmaq olmaz. Bu ölkələrin milli valyutalarını dönərlilik səviyyəsinə görə əslində qapalı valyuta adlandırmaq olar. Əksinə, hətta İtaliya, Norveç, Avstriya kimi ölkələrin milli valyutaları dünya miqyasında qismən dönərli hesab olunur. Hətta rus rublu dünya maliyyə hesablaşmalarında nəzərə alınmır və onun qismən dönərliliyi demək olar ki, yalnız MDB ölkələri çərçivəsində özünü göstərir. Ayrı-ayrı ölkələrin valyutasının dönərliliyi problemi çərçivəsində onların məzənnəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki milli valyutanın xarici valyutaya mabadiləsi prosesində valyuta məzənnəsi əsas rola malikdir. Valyuta məzənnəsinin daha doğrusu, xarici valyutanın məzənnəsinin müəyyən edilməsi onun milli valyuta vahidində ifadə olunması ilə bağlıdır. Bu əslində xarici valyuta vahidinin qiyməti deməkdir.

Hələ 1992-ci ilin axırlarında əksər keçmiş sovet respublikaları, o cümlədən Ukrayna və Rusiyanın özü rubl zonasının dağılması fikrinə gəlmişlər. Ukrayna iqtisadçıları belə hesab edirdilər ki, Ukraynanın özünün pul sisteminin yaradılması və pul islahatlarının həyata keçirilməsi nəticəsində orada istifadə olunan kupon daxili dönərli valyutaya çevrilə bilər. Yeni pul vahidi olan karbovanesin rubla dəyişdirilməsi belə dönərliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayacaqdır. Pul islahatı haqqında bu qərar digər respublikalarla müxbir hesablaşmaların və kredit emmissiyalarının birtərəfli qaydada həyata keçirilməsi nəticəsində ayrı-ayrı respublikalarda pulun məzənnəsində fərqli dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu tədbir ərəfəsində dövlətlərarası bankın yaradılması haqqında müqavilə imzalanırsa da, bunun vahid rubl məkanı baxımından deyil, yalnız ayrı-ayrı respublikaların milli valyutaların mövcudluğu şəraitində iqtisadi əlaqələrin qorunub saxlanacağına

təminat verəcəyi bildirildi. Hətta Rusiyanın o vaxtkı prezident bəyan etmişdir ki, Ukraynanın öz pul vahidinə keçməklə əlaqədar olaraq birinci növbədə Ukrayna ilə neft və qaz alverində rubl kilerinqi ilə deyil, möhkəm valyuta hesabı ilə dünya qiymətlərinə keçəcəkdir, yəni neft və qazın haqqı möhkəm valyuta ilə, dollarla öləniləcəkdir. Bunun Rusiyanın prezidenti bir çox respublikalara, o cümlədən Baltikyanı respublikalara da aid ediləcəyini bildirmişdir. Azərbaycanda manatın milli pul kimi tətbiq edilməsi nəticəsində onun məzənnəsinin aşağı düşməsi, bir tərəfdən ərzaq qıtlığının yaradılması, digər tərəfdən isə qara bazarda tələb və təklifin rublun xeyrinə olması idi. Çünki o dövrlərdə respublikalar milli pul vahidinə keçsələr də istər Rusiya ilə, istərsə də öz aralarında nağdsız hesablaşmaları yenə də rubl vasitəsilə aparırdılar. Beləliklə, vahid iqtisadi zonanın dağılması və milli valyutanın yaranması ilə də həmin pul vahidlərin avtomatik olaraq dönərliyinin təmin edə bilmirdi. Lakin obyektiv halda desək, “rus rublu” keçmiş sovet respublikaları çərçivəsində tam dönərliyə malik idi. Ayrı-ayrı respublikaların bir sıra iqtisadçıları milli valyutanın inflyasiyaya uğramasını, dönərli olmamasını Rusiyanın işi kimi qiymətləndirir və bu valyutanın, o cümlədən manatın rubla uduzması meyli kimi qiymətləndirirdilər. **Lakin burada digər vacib amil olan iqtisadi inteqrasiyanın iflasa uğraması, vahid bazar məkanının dağılması məsələsini arxa plana çəkirdilər. O vaxtlar Qazaxıstanın prezidenti Nursultan Nazarbayev istehsalın həcmnin azalması səbəbinin 65 faizinin keçmiş respublikalar arasında iqtisadi əlaqələrin pozukması, 20 faizinin isə İqtisadi Yardım Şurası ölkələri arasındakı əlaqələrin pozulması hesabına baş verdiyini göstərmişdir. Bundan başqa, düzgün olmayan pul siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində dövriyyəyə buraxılan pulun az bir hissəsi dövlət bankına qayıdırdı. Burada digər səbəblərlə yanaşı dövlətə məxsus ticarət və xidmət müəssisələrinin sürətli kommersionlaşması olmuşdur.** Ona görə də, milli pul vahidi olan manatın dövriyyədə miqdarı artır və rublun miqdarı azalırdı. Müstəqil Rusiya dövləti isə rublu Azərbaycana çətin şərtlərlə verirdi. Birdən-birə rubl məkanından uzaqlaşmaq həm iqtisadiyyata, həm də manata təsir göstərə bilər. Çünki, ərzaq, mal-material qıtlığı şəraitində Azərbaycanın milli pul vahidi olan manatın nəinki tam, hətta

qismən dönərliyə malik olmaması Rusiya və digər ölkələrlə ticarət əlaqələrində yalnız rubldan istifadə etməyə məcbur olurdular. Ona görə də çox qərribə bir vəziyyət alınır: birtərəfdən, nəinki qeyri-rəsmi, həm də rəsmi qaydada dövlət borcu kimi müəyyən miqdarda rubl verirdi və nəticə etibarilə həmin rubl yqnidən Rusiyaya qaytarıldı, manat isə Azərbaycan məkanında otururdu. O vaxtlar hətta, Rusiya və digər respublikalarda manatın rubla və digər xarici valyutaya dəyişmək üçün mübadilə məntəqəsi yaradılmışdır. Hətta respublikanın dövlət bankının özündə belə, 1993-cü ilin ortalarına qədər belə bir mübadilə məntəqəsi və yaxud şöbəsi açılmamışdır. Beləliklə, bu və ya digər səbəblər üzündən respublikanın milli pul vahidi olan manatın nəinki xarici dönərliyi, hətta daxili dönərliyi də təmin edilməmişdir. Bu cür vəziyyətdə respublikanın sosial-iqtisadi vəziyyəti əlavə olaraq bir az da çətinləşmişdi, necə deyərlər, daxili valyuta ilə daxili bazar arasında mütəşəkkillik və tarazlıq pozulmuşdur.

Azərbaycanın digər postsovet dövlətləri kimi rubl zonasından çıxması ilə əlaqədar 1992-ci ilin 2-ci yarısından milli pul olan manat dövriyyəyə buraxıldı. Lakin manatın dövriyyəyə buraxılması ilə inflyasiya meylləri sürətlə artdı. Belə bir şəraitdə özəlləşmə, kommersiyalaşma tədbirləri birtərəfli aparıldığına görə inflyasiya prosesi daha da sürətlə getdi. Bir il ərzində əhalinin əlində qalan istifadəsiz pulun miqdarı 95,5 dəfə artdı, ərzaq qıtlığı baş verdi, əhalinin ərzaq tələbatı qara bazarlar vasitəsilə təmin olunurdu.

Keçmiş SSRİ vaxtı digər ölkələr, o cümlədən Polşa, Bolqarıstan, Macarıstan, Çexoslovakiya arasında İqtisadi Yardım Şurası yaradılmışdı. Bu ölkələr arasında bir növ kollektiv pul vahidindən istifadə edilirdi. Bu köçürmə pul vahidi köçürmə rubl adlandırılırdı. Bu 1964-cü ildə tətbiq edilməyə başlandı. Həmin köçürmə pulunun qızıl məzmunu ilə sovet rublunun qızıl məzmunu kəmiyyətcə eyni idi. (O, 987412 qram). Köçürmə vahidi bir qayda olaraq əsasən İqtisadi Yardım Şurası ölkələri arasında hesablaşma vasitəsi kimi istifadə edilirdi. Hər bir ölkənin yenə də müstəqil pul vahidi var idi və qərb valyutasına nisbətən müstəqil məzənnəsi müəyyən olunurdu. Ona görə də, nəinki, İqtisadi Yardım Şurasının digər üzvləri, o cümlədən SSRİ-nin özü burada həm köçürmə pul vahidindən, həm milli valyu-

tadan, həm də köçürmə və milli pul vahidinin qərb valyutasına nisbəti mexanizmindən istifadə edilirdi. İqtisadi Yardım Şurası ölkələri arasında köçürmə pul vahidi ilə bağlı ölkələr arasında müəyyən obyektiv ziddiyyətlər meydana gəldikdə həmin ziddiyyətlər dövlətlərarası müvafiq müqavilələr, razılaşmalar çərçivəsində həll edilirdi.

Valyuta münasibətləri valyuta-kredit, valyuta-maliyyə mexanizmləri, milli valyutanın beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi istifadə edilməsi və onun dönərliyinin təmin olunması şərtləri ilə bağlıdır. Dönərliyin tətbiqi isə ixrac-idxal əməliyyatlarında milli valyutanın geniş miqyasda iştirak etməsi ilə bağlıdır. Bunun üçün milli valyutanın struktur bazası olan istehsalın, istehlakın xarici ticarətin, ixracın strukturu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xarici ticarətin azlığı və çoxluğu xeyli dərəcədə milli valyutanın dönərliyi ilə bağlıdır. Dönərliyin artması xarici ticarətin həcmnin artmasına əlverişli şərait yaradır. Bu olmadıqda dünya əmtəə bazarına çıxış xeyli dərəcədə çətinləşir. Burada valyuta və qiymət probleminin əlaqələndirilməsi, onların vəhdətinin təmin edilməsi xeyli çətinləşir. Həm də qərribə bir paradoksal vəziyyət meydana çıxır. **Belə ki, kontrakt qiymətlərlə valyuta məzənnələri bütün hallarda bir-birini tamamlamır. Burada valyuta məzənnəsi qiymət nisbətləri vasitəsilə ifadə olunur, yeni də bu məzənnənin formalaşmasında qiymət amil əsas rola malik olur. Digər tərəfdən isə valyuta məzənnəsi qiymətin əmələ gəlməsi funksiyasını yerinə yetirir. Başqa cür desək, qiymətin əmələ gəlməsinin valyuta amili özünü göstərir. Bundan başqa, valyuta məzənnəsi ilə müqayisədə qiymət birincilik təşkil edir. Ona görə də kontrakt qiymətlərinin yenidən qurulması milli valyutanın real məzənnəsinin hesablanması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.**

Azərbaycan manatının valyuta bazarında bir sıra dönərli valyutalara nisbətən çətinliklə satılması onun pul vahidi kimi daha da möhkəmləndirilməsini tələb edir. Burada ən vacib məsələlərdən biri dövriyyəyə buraxılan pukun həcmnin düzgün müəyyən edilməsi, onun bazarın ərzaq tutumunun həcmi ilə düzgün əlaqələndirilməsi, real bank faizinin elmi cəhətdən əsaslandırılması, inflyasiya səviyyəsinin qaydaya salınması, ixrac potensialının möhkəmləndirilməsidir. Burada büdcə

kəsinin azaldılması, bu sahədəki məlum nöqsanların aradam qaldırılması da az əhəmiyyət kəsb etmir. **Çünki valyuta bazarındaki vəziyyət istər-istəməz maliyyə və pul tədavülü sferasındaki vəziyyəti özündə əks etdirir. Hətta, tam dönərli valyuta olan dolların məzənnəsinin aşağı düşməsi halları da milli iqtisadiyyata müəyyən dərəcədə mənfi təsir göstərə bilər. Bu, xüsusilə Azərbaycanın daha çox dollar gətirən məhsulları ilə bağlıdır. Çünki bu, büdcə probleminin həlli səviyyəsinə bu və ya digər istiqamətdə təsir göstərir.**

Manatın sabitliyi, möhkəmliyi onun alıcılıq qabiliyyətinin artırılması ilə bağlıdır. İqtisadi nəzəriyyə baxımından bu prosesin əksi iqtisadiyyatda baş verən inflyasiya hadisələri, dövriyyədə pulun artıqlığı və pulun emissiyası cəhətdən yanaşılır. Əslində, bu praktiki baxımdan da belədir. Belə olduqda, makroiqtisadi baxımdan iqtisadiyyatda maddi-maliyyə tarazlığı qeyri-normal vəziyyət halına düşür. Əlbəttə dövriyyədə olan pulun miqdarı, əhalinin pul yığılı, əmanət banklarına pul qoyuluşu, qiymətin səviyyəsi, bütövlükdə pul dövriyyəsi və maliyyə-kredit mexanizmlərində qismən səciyyə daşıyan kənarlaşmaların, disproporsiyaların olması üçün heç bir ölkə mütləq halda təminat verə bilməz. Bu, xüsusi olaraq özünü tənzimləyən bazar iqtisadiyyatı şəraitində daha çətinləşir. Lakin burada başlıca məsələ həmin prosesin dərinləşməsinə yol verməməkdən ibarətdir. Həm də söhbət pulun möhkəmliyi ilə inflyasiya törədən amillər arasındakı səbəb və nəticə, məqsəd və nəticə əlaqələrinin dəqiq araşdırılmasından getməlidir. Bəzi iqtisadçılar inflyasiyaya normal hadisə kimi yanaşır və bunu milli gəlirin, ümumiyyətlə gəlirin yenidən bölüşdürülməsinin bir vasitəsi hesab edirlər. Burada müəyyən həqiqət vardır, lakin inflyasiyanın özünün də müəyyən hüdudu olmalıdır. Bununla yanaşı, 50-60 il bundan əvvəlki dövrlərə nisbətən müasir dövrün inflyasiya əmələ gətirən amilləri də məzmunca yenilənmiş, çoxamilli prosesə çevrilmişdir. **İndi inflyasiyanın pul fenomeni baxımından izahı ilə yanaşı, makroiqtisadi dəyişikliklər, iqtisadiyyatın bazar strukturunun dəyişməsi, istehsal xərcləri, gəlirin formalaşması və digər cəhətdən də nəzərə alınmalıdır.** Əgər biz doğrudan da inflyasiyanı yalnız pul kütləsi ilə əlaqələndirsək, onda bu problemin həllinin ilk baxışda asan yolu tapıla bilər, yəni dövriyyədə olan pul kütləsinin miqdarını

azaltmaq olar. Onda bu zaman əmtəə qıtlığını pul qıtlığı əvəz edər, lakin bu, vəziyyətdən **texniki** çıxış qaydasıdır. Bəziləri bunun üçün dövriyyəyə xarici valyutanın buraxılmasını, ölkədə paralel, həm də dönərli valyutanın fəaliyyət göstərməsini zəruri hesab edirlər. Doğrudan da, dönərli valyutanın istənilən geniş miqyaslı əmtəələrə konvensiya olunmaq imkanı vardır. Həm də bu, əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi, ixrac üçün valyuta sistemi rolunu oynaya bilər. Əlbətdə, bu fikirlərdə müəyyən həqiqət vardır, lakin milli pul vahidinin, manatın əmtəə təminatı, xüsusi olaraq milli məhsul üzrə əmtəə təminatı ən vacib şərtlərdən biridir.

Göründüyü kimi, dönərliyə keçmək özü bir problemdir. Lakin dönərliyə keçilməsi özü bir sıra problemlərin həllini zəruri edir. Milli valyutanın xarici valyutaya mübadiləsi imkanlılığını hər bir milli ölkə asanlıqla əldə edə bilər. Göstərdiyimiz kimi milli valyutanın dönərliyi probleminə dar çərçəvdə - sırf texniki aspektdə də geniş, ciddi planda yanaşmaq olar. Bəzən valyutanın dönərliyinə sadəcə olaraq, onların mübadiləsi, alqı-satqısı başqa cür desək, milli valyutanın xarici valyutaya dəyişilməsi kimi baxılır. Bu faktdır və mübadilə, dönərlik bu prosesdən keçməlidir. Lakin alqı-satqıda elə əməliyyatlar, elə proseslər ola bilər ki, müəyyən əmsallar, köçürmə pullar və razılaşmalar və digər vasitələr, mexanizmlərlə mübadilə faktiki olaraq baş verə bilər. Lakin bu sözün ciddi mənasında hələ valyutanın dönərliyi demək deyildir. Çünki hər bir mübadilə hələ dönərlik demək deyildir. **Valyutanın, xüsusi olaraq milli valyutanın sözün ciddi mənasında dönərliyi iqtisadi, maliyyə-pul sisteminin real şəkildə yaratdığı imkanla bağlıdır.** Belə imkan nəticəsində milli pul və yaxud da milli valyuta sahibi istər ölkə daxilində, istərsə də ölkə xaricində öz iqtisadi seçimini sərbəst apara bilər və **bu pula azad qaydada manevr etmək imkanını əldə edə bilər.** Bir sözlə, ondan heç bir məhdudiyət olmadan istifadə etmək imkanına malik olur. Bu o deməkdir ki, milli valyuta və onun sahibi üçün tam dönərlilik rejimi formalaşmış olur. Pul sahibi dedikdə həm fiziki, həm də hüquqi şəxs, həm də ölkə və xarici vətəndaşlar nəzərdə tutulur. **Pulun dönərliyi onun sahibinin həmin maliyyə vasitəsini hansı formada xərcləməsi imkanını da yaradır. Bu hər hansı bir əmtəənin alınmasına və yaxud istənilən ölkədə investisiya**

qoyuluşuna sərf edilə bilər. Lakin bu proseslər adi əməliyyatlar qaydasında deyil, sərbəst pul mübadiləsi halında baş verdikdə və xarici iqtisadi əlaqələrlə bağlı olduqda, dönərlik hesab olunur. Bir sözlə, burada həm iqtisadi, həm hüquqi şərtlər, şərait və qaydalar yetkinliyi olmalıdır. Milli valyutanın dönərliyi bir tərəfdən ölkə daxili normal iqtisadi inkişafın nəticəsi, digər tərəfdən isə onun dünya təsərrüfat sistemində daxil olmasının, qoşulmasının zəruri şərtidir. Bu qovuşma sırf maliyyə-kredit, istehsal ticarət, investisiya, elmi-texniki tərəqqi və s. vəhdətliyi istiqamətlərdə ola bilər. Adətən belə əlaqə sadəcə olaraq bir ölkənin başqa ölkədən qıtlıq, azlıq təşkil edən hər hansı bir əmtəəni əldə etməsi, gətirməsi kimi başa düşülür. Amma əslinə qalanda, bu, ölkələrarası istehsalçılarla istehlakçılar, istehsalçılarla istehsalçılar arasında iqtisadi, istehsal inteqrasiyasına əsaslandıqda, həm də rəqabət prinsipindən irəli gəldikdə istər dönərlik, istəyə də bazar seçimi baxımından problemə daha ciddi yanaşılması demək olardı. Bu halda daxili iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatının, dünya təsərrüfat sisteminin bir hissəsi, bir növ onun davamı kimi qiymətləndirmək olar. Lakin hələ ki, postsovet dövlətlərində iqtisadiyyatın və pul dövriyyəsinin qarşılıqlı təsiri və fəaliyyət haqqında sözün ciddi mənasında danışmaq olmaz. İndi ən başlıca problem beynəlxalq miqyaslı səciyyə daşıyan valyuta – maliyyə infrastrukturlarından, iqtisadi sistemlərdən və beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən maksimum istifadə etməkdir. Bu baxımdan, tam dönərlik anlayışı sözün ciddi mənasında ölkələrarası heç bir məhdudiyyət hallarını, hətta klirinq, valyuta məzənnələrinin çoxluğunu və digər ticarət və ödəniş məhdudiyyət yaradıcı hallarını qəbul etmir. Burada ən vacib problemlərdən biri öz milli valyutasını dönərli valyutaya mübadilə edən iki ölkə arasındakı mənafe birliyinin təmin edilməsidir. Aydın ki, xarici dönərlik qabiliyyətinə malik olan valyutanın mənsub olduğu ölkə digər ölkələr üçün, onun hüquqi və fiziki şəxslər üçün hər cür maneələri, məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmaqda müəyyən dərəcədə maraqlıdır. Çünki bu, həm ölkənin ümumi imicini, həm də valyutasının nüfuzunu artırır. Eyni zamanda hər hansı bir ölkənin milli iqtisadiyyatı dünya əmək bölgüsü, daxili bazarın dünya bazarı ilə əlaqələndirilməsi və s. baxımından belə bir məhdudiyyətlərin aradan qaldırıl-

masında maraqlıdır. Lakin burada ən çətin problem ölkənin iqtisadi potensialının – maddi, maliyyə, əmək resurslarının dünya iqtisadiyyatına uyğunlaşdırılması və bu zaman itkilərə yol verilməməsi, əksinə onlardan daha səmərəli istifadə edilməsinə nail olmaqdır. Çünki belə bir cəhəti nəzərə almaq lazımdır ki, pulun dönərliyini tətbiq etməklə dünya iqtisadi sistemində dünya qiymətlərinin, valyuta məzənnələrinin, faiz dərəcələrinin və digər iqtisadi və qeyri-iqtisadi konyukturanın dəyişilməsi nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı müəyyən təhlükəli hallarla üzləşə bilər. Həm də belə cəhəti də yaddan çıxarmaq olmaz ki, milli iqtisadiyyatı bir anda belə bir global təhlükədən sığortalamaq çox da asan deyildir. Burada son dərəcə dəqiq hesablaşmalar, çeviklik, bir sözlə düzgün iqtisadi, maliyyə-valyuta siyasəti gərəkdir, lazımdır. Burada digər məsələlər, qarşıdurmalarla yanaşı sırf iqtisadi baxımdan istər daxili, istərsə də xarici bazalarda ölkələr, firma və şirkətlər arasındakı rəqabət rəqabəti formasında rəqabət qarşıdurmalarını yumşaltmaqda, istehsal xərclərinin aşağı salınması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, yuxarıdakı problemin, qarşıdurmanın minimum həddə çatdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əlbəttə, meydana çıxmağa biləcək hər hansı bir xoşagəlməz halların aradan qaldırılmasında kifayət qədər valyuta ehtiyatının olması da son dərəcə vacibdir. Bütün yuxarıda deyilənlər və digər aspektli cəhətlər onu göstərir ki, nəinki dönərliyə nail olmaq, onu həyata keçirmək, bu prosesin ardıcıl olaraq davam etdirilməsi özü də bir növbəti problemdir. Çünki bu, yalnız ölkədaxili iqtisadiyyatda həyata keçirilməsi zəruri olan keyfiyyət dəyişiklikləri ilə deyil, ölkəxarici dəyişikliklərlə də şərtləşir. Bir sözlə, valyuta dönərliyinin üstünlüklərindən istifadə etmək bacarığını əldə etmək lazımdır. Bu, bütün sferalarda nəzərə alınmalıdır. Məsələn, valyuta məzənnələri müəyyən edilərkən digər ölkənin eyni qəbildən olan əmtələri ilə müqayisədə milli məhsulun istehsal xərcləri, onların daxili qiymətləri və digər dəyər göstəriciləri nəzərə alınmaqla, bütövlükdə ölkə üzrə ixrac-idxal əməliyyatlarının səmərəliliyi və habelə, həmin əmtəələrin (məhsulların) istehsal (xidmət) sahələri (mənsubiyyəti) üzrə istehsalı və ixracı probleminə də bu aspektdən yanaşılmalıdır. Çünki mübadilə ediləcək məhsulların həmin parametrləri nəzərə alınmadan valyuta məzənnəsini həmin valyutanın

alıcılıq qabiliyyəti pariteti əsasında düzgün müəyyən etmək mümkün deyildir. **Lakin dünya təcrübəsi göstərir ki, bütün hallarda hər hansı valyutanın mövcud məzənnəsi onun paritetliyinə həmişə uyğun gəlmir. Burada, yəni məzənnənin müəyyən olunmasına digər iqtisadi amillər, o cümlədən ölkənin tədiyə balansı, faiz dərəcəsinin səviyyəsi, iqtisadi artım məsələləri, kapitalın hərəkəti təsir göstərir.** Ona görə də həmin məcmuu amillərin valyuta məzənnəsinə təsirini hesablamalarda nəzərə almaq istər nəzəri, üstərsə də praktiki cəhətdən çox çətindir. Bu mənada, həm valyuta məzənnəsinin reallığından, həm də deyil, faktiki mövcudluğundan söhbət gedə bilər. Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, valyutanın dönərliyi probleminə sistemli halda yanaşmaq lazımdır. Ony hər hansı bir əlahiddə halda götürülmüş tədbirlərlə həyata keçirmək olmaz.

Istər dövlətlər, istərsə də xüsusi kapital sahibləri üçün milli valyuta dönərliyinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu dönərlik onlar üçün iqtisadi fayda gətirir və həmin valyutanın mənsub olduğu dövlətlərin beynəlxalq hesablaşmalarında iştirakını təmin edir. Belə hallar həm də xarici amillər hesabına valyutalar ehtiyatları yaratmaq imkanına malik olur. Çünki onlar yalnız digər valyutalara deyil, digər əmtəələrə də sərbəst dönərli olur. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələr öz valyutalarının sərbəst, tam dönərliyini təmin etməklə yanaşı, digər ölkələrin də valyuta ehtiyatları yaradan ölkələrə aşağıdakı tələblər irəli sürürlər: birinci, operativ hesablaşmalarda onlardan istifadə etmək imkanlılığı; ikincisi, onlardan sərbəst valyuta kimi istifadə edilməsi; üçüncüsü, valyuta ehtiyatlarından müəyyən faizlə gəlir götürülməsi. Bütün bunlar o deməkdir ki, valyuta ehtiyatları statusu yalnız daxil deyil, həm də xarici maliyyə bazarı ilə şərtləşir.

§3.Valyuta məzənnəsi və onun formalaşması.

Məzənnəyə təsin edən amillər.

Valyuta məzənnəsinin, ümumiyyətlə milli pul vahidinin ayrı-ayrı iqtisadi, təsərrüfat fəaliyyətinə təsiri bir çox iqtisadçılar arasında yenə də elmi diskusiya obyektı olaraq qalmaqdadır. A.Kuzmin burada milli valyutanın nominal məzənnəsinin ölkənin tədiyə balansı ilə əlaqələndirilməsi, bu valyuta məzənnəsinin orta və uzunmüddətli ərzində davranışının əsaslı, köklü determinantlarla əlaqəsinin sistemli təhlili, valyuta məzənnəsinin iqtisadiyyatın real sektoruna, ixrac-idxal, investisiya axınına təsirinin öyrənilməsini önəmli hesab edir.¹ Burada real valyuta məzənnəsi ilə nominal valyuta məzənnəsi arasındakı əlaqə, real məzənnənin dönərli valyutaya (dollara) nisbəti, istehlak qiyməti indeksi və ixrac qiymətləri indeksinin də nəzərə alınması vacibdir. Bu və buna bənzər elmi-metodoloji yanaşmalar məzənnə siyasətinin səmərəliliyini artırma bilər. A.Klimoviç milli valyuta məzənnəsinə (rublun) sənaye sahələrinin iqtisadi fəallığı, mənfəət, rentabellik, daxili bazar, əmtəələrə daxili tələbat, xarici bazar, xarici bazarlarda qiymət rəqabəti, ixrac əməliyyatları, idxalı əvəzetmə və onun xərclər strukturu ilə əlaqəsi və s. baxımından yanaşır.²

Valyuta məzənnəsi təkcə onun qızıl məzmunundan deyil, həm də bir sıra başqa amillərdən asılıdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- valyutaların fərqli alıcılıq qabiliyyəti;
- ölkənin konkret makroiqtisadi göstəriciləri;
- inflyasiyanın səviyyəsi və ölkədaxili qiymətlərin səviyyəsi;

¹ Деньги и кредит. 2015, №8, səh.47-49

² Деньги и кредит. 2015, №8, səh.34-35

- ölkənin tədiyə balansının vəziyyəti, ödəmələr problemi və böhranı;
- iqtisadi siyasətdə valyuta siyasətinin tutduğu mövqe;
- faiz dərəcələrinin səviyyəsi;
- beynəlxalq ödəmələr problemi, onun güclənməsi və ya zəifləməsi;
- valyuta bazarının konyukturası;
- milli valyutaya olan etibarın dərəcəsi;
- subyektiv amillər;
- siyasi amillər.

Hər bir valyuta sisteminin, valyutanın özünə uyğun məzənnə rejimi, valyuta məzənnəsi qaydası və dəyişdirilməsi mübadiləsi, mexanizmi olur.

Valyuta məzənnələri nominal, faktiki və paritet (müqayisə olunan ölkələrin valyutalarının alıcılıq qabiliyyəti paritetlərindən çıxış edilərək müəyyən edilən) olurlar. Paritet məzənnələr praktikada tez-tez real hesablama nominal məzənnə ilə üst-üstə düşmədiyi səbəbindən bir-birilə fərqlənirlər.

Həm də nominal effektiv valyuta məzənnəsi və real effektiv valyuta məzənnəsi də fərqləndirilir. Real effektiv valyuta məzənnəsi qiymət dəyişmələri ilə əlaqədardır. Nominal effektiv valyuta məzənnəsi milli valyuta ilə digər ölkələrin valyutaları arasındakı əməliyyatlarla bağlı olan nisbəti əks etdirən valyuta məzənnəsi indeksidir.

Valyuta məzənnəsinin nəzəri-metodoloji aspektlərinin öyrənilməsi bu məzənnənin dəyər əsasına malik olmasını, ödəniş balansı ilə üzvü əlaqəsini araşdırmağa və onun dinamikasında baş verən dəyişiklikləri tənzimləməyə imkan verir. Valyuta məzənnəsi, birinci növbədə valyutanın alıcılıq qabiliyyəti pariteti, bəzən deyildiyi kimi alıcılıq gücü konsepsiyası ilə bağlıdır. Valyutanın alıcılıq qabiliyyəti pariteti konsepsiyası birinci dəfə Q.Kassel tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bəzən bu fikir hələ 1801-1803-cü illərdə C.Ultli tərəfindən irəli sürülən fikirlə əlaqələndirilir. Lakin o dövrlə müasir dövr arasında çox böyük fərq vardır. Ona

görə də həmin konsepsiya əsasında valyuta məzənnəsində baş verən qısa müddətli və orta müddətli kənarlaşmanı bu nəzəriyyə-metodologiya çərçivəsində izah etmək mümkün deyildir.¹ İndi bu nəzəriyyə bəzən qiymətlər sistemi ilə ziddiyyət təşkil edir. Bununla əlaqədar olaraq valyutanın məzənnəsi səviyyəsinə baş verən qeyri-sabitlik və digər hallar təsir edir. Bununla, belə Q.Kasselin valyutanın alıcılıq qabiliyyəti pariteti konsepsiyasında önəmli cəhətlər çoxdur. Belə ki, Kassele görə, hər hansı xarici pul vahidinin alıcılıq qabiliyyəti müəyyən əmtəə və xidmət növlərinə görə müəyyən edilir. Və o, bu səbəbdən alıcılıq qabiliyyəti paritetini mütləq və nisbi yolla müəyyən etmişdir. Lakin o, özü də göstərmişdir ki, valyuta məzənnəsinə bir çox amillər, o cümlədən xarici ticarətdəki məhdudiyətlər, spekulativ valyuta əməliyyatları və valyuta məzənnəsinin gələcəkdə dəyişiləcəyi ehtimal edilən halları da təsir göstərir. Ona görə də müasir şəraitdə alıcılıq qabiliyyəti ölkədaxili, ölkələrarası və dünya miqyasında iqtisadi vəziyyət, konyuktura əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliklər, paritetliyinə qiymətlər və valyuta məzənnəsinin uzunmüddətli əlaqələri, real iqtisadiyyatın konkret amilləri baxımından, habelə xarici ticarət əlaqələrində alqı-satqı obyektini olmayan qeyri-ticarət sövdələşmələri baxımından yanaşmalıdır. Çünki milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemi ilə əlaqəsinə təsir edən amillər milli valyutanın məzənnəsinə də öz təsirini göstərir.

Valyuta bazarı və valyuta məzənnəsinin çevrilməsi, dönərliyi ilə müəyyən əlaqəsi vardır. Lakin A.Ş.Şəkərəliyev haqlı olaraq göstərir ki, bəzi iqtisadçı alimlərin səhvən başa düşdüyü kimi valyutanın yüksək məzənnəyə malik olmasını heç də onun dönərliyi kimi qəbul etmək olmaz.² Məsələn, A.Ş.Şəkərəliyev göstərir ki, Küveit dinarı ən bahalı valyutadır, lakin o dönərli deyildir.

¹ Вопросы экономики. 2002, №3, сәh.17

² A.Ş.Şəkərəliyev. Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı - 1999, сәh.123.

Valyuta qiymətlərinə bir qayda olaraq valyuta məzənnəsi (mübadilə məzənnəsi) deyilir. Valyuta məzənnəsi adətən müəyyən bir xarici pul vahidi əsas götürülərək ifadə edilir. Yəni, valyuta məzənnəsi bir vahid xarici pulun dəyişdirilə bildiyi milli pul miqdarı formasında ifadə edilir, məsələn, əvvəllərdəki 1\$ =4895 manat kimi... Məzənnələrin bu üsulla müəyyənləşdirmə metoduna birbaşa kotasiya (*direct quotation*) deyilir.

Valyuta məzənnəsini, bir vahid milli pul ilə dəyişdirilə bilən xarici pul miqdarı şəklində ifadə etmək də mümkündür. Milli pul vahidinin əsas olunduğu bu metod da vasitəli kotasiya və ya dolaylı kotasiya adlanır. Bu üsul birbaşa kotasiyanın əksidir. Valyutanın milli pul qiymətinin çox yüksək olduğu vəziyyətlərdə birbaşa kotasiya sistemindən istifadə etmək daha əlverişlidir.

Bankların və digər əlaqədar maliyyə quruluşlarının valyuta alqı-satqısı üçün məzənnə müəyyənləşdirmələri «kotasiya» sözü ilə ifadə olunur. Kotasiya qiymətləri bankın valyuta almaq və ya satmaq istədiyi qiymətləri göstərir. Əgər müştəri də bu qiymətləri qəbul edərsə əməliyyatlar həyata keçirilir və kotasiya qiymətləri artıq reallaşan məzənnələrə çevrilir. Kotasiya qiymətləri müəyyən bir zaman çərçivəsi ilə məhdudlaşır. Bazar şərtləri dəyişdikcə banklar da kotasiya qiymətlərində düzəltmələr edirlər. Praktikada bir gün içərisində bir neçə dəfə kotasiya qiymətlərinin dəyişdirilməsi bazar iqtisadi modeli baxımından təbii bir hal sayılır.

Hal-şazırda banklar və valyuta ticarəti ilə məşğul olan digər qurumlar, valyuta məzənnələrini alış və satış məzənnəsi olaraq ayrı-ayrı halda kotasiya edirlər. Satış məzənnələri alış məzənnələrindən yüksək olru, yəni bank valutanı aşağı qiymətdən alıb yuxarı qiymətə satır. Alış ilə satış arasındakı məzənnə fərqinə məzənnə marjı deyilir. Bu fərq, əməliyyat xərclərilə bank mənfəətini ehtiva edir.

Valyuta məzənnəsinin obyektiv əsası müqayisə olunan valyutanın pul vahidinin qızıl miqdarıdır, bu bir qayda olaraq valyutanın qızıl pariteti adlandırılır. Qızıl pariteti qızıl məzmunudur. Ona görə də ayrı-ayrı ölkələrin milli valyutasının

qızıl pariteti pul vahidinin valyuta məzənnəsidir, yaxud da qızıl paritetidir. Məsələn, hələ keçən əsrin 50-60-cı illərində rəsmi qeydə alınmış bir Amerika dollarının qızıl məzmunu, qızıl pariteti 0,888671 qr. xalis qızıldan, sovet rublunun qızıl pariteti isə – 0,987412 qr. xalis qızıldan ibarət idi. Burada pul vahidi üçün qanunla müəyyən olunmuş qızılın miqdarı bir tərəfdən qiymətin miqdarını (əmtəələrin dəyrinin qızıla ifadəsi), digər tərəfdən isə valyuta məzənnəsinin müəyyən olunmasının əsasını təşkil edir.

Valyuta məzənnəsinin müxtəlifliyi həm də sərbəst valyuta rejiminin olması səviyyəsini səciyyələndirir. Digər tərəfdən isə məzənnə müxtəlifliyi belə bir sərbəst rejimin mütləq xarakter daşmadığını göstərir. SSRİ-nin dağılması ərəfəsində və sonrakı ilk illərdə valyuta məzənnələrinin əslində aşağıdakı 5 növü mövcud idi: 1) rəsmi; 2) kommersiya; 3) xüsusi; 4) auksion və 5) qara bazar. Qara bazar məzənnəsi əsasən xarici valyutanın, xüsusi olaraq, ABŞ dollarının dəyişmə məntəqələrində mübadiləsinə icazə verilməməsi ilə bağlı idi. Əslində, valyuta məzənnəsinin yuxarıdakı növləri onların səviyyəsi baxımından şərti xarakter daşıyırdı. Belə ki, 1990-cı ildə rəsmi məzənnə üzrə 1 dollar 55 qəpiyə bərabər olduğu halda, kommersiya məzənnəsi üzrə burada 3 dəfə fərq var idi, yəni 1 dollar 1 rubl 65 qəpiyə bərabər idi. Bu isə qısa müddətli kapitalın xarici ticarət sövdələşmələrinə güclü təsir etməsini göstərirdi. 1990-cı ilin II yarısında valyuta auksionunun fəaliyyətinin ardıcıl qaydaya düşməsi nəticəsində qara bazar məzənnəsinə ehtiyac xeyli azaldı, rublun 1 dollara nisbəti orta hesabla 20-21 təşkil etdi. Bu prosesi izləyən sovet iqtisadçıları o vaxtlar belə hesab edirdilər ki, rublun məzənnəsi süni olaraq azaldılmış və dolların məzənnəsi isə artırılmışdır. Doğrudan da, o vaxtlar indiki dövrə nisbətən dollardan istifadə geniş miqyas almamış və bu, dövlət tərəfindən xeyli dərəcədə məhdudlaşdırılmışdır. Bunu əsas götürən bir sıra iqtisadçılar dollara tələbatın belə sürətlə artmasına şübhə ilə yanaşırdılar. Lakin onlar belə bir cəhəti də nəzərdən qaçırdılar ki, müttəfiq respublikalara iqtisadi müstə-

qilliyin verilməsi müəssisələrarası iqtisadi əlaqələrin zəifləməsi, əmtəə qıtlığının baş verməsi dönərli valyutaya, birinci növbədə ABŞ dollarına tələbatı artırır.

Cöstərdiyimiz kimi, valyuta məzənnəsinin formalaşması və valyuta ticarəti çox mürəkkəb və çəzəhəli şərait və amillərlə bağlı olur. Professor B.Alyoxin haqlı olaraq göstərirdi ki, dünya iqtisad ədəbiyyatında valyuta bazarı və mikrostruktur maliyyə məsələləri valyuta məzənnəsinin formalaşması ilə nəzəri və metodoloji cəhətdən zəif əlaqələndirilmişdir. Ona görə də o, «bazar mikrostrukturu haqqında elm» ifadəsini işlədirdi və onu xüsusi elm sahəsi adlandırır.¹ B.Alyoxin valyuta məzənnəsinin müəyyən olunmasının aşağıdakı qaydada yanaşma variantını, modelini nəzərdən keçirirdi: Birincisi, valyuta məzənnəsinə «əmtəə» **yanaşma** qaydası; ikincisi, valyuta məzənnəsinə «aktiv» **qaydasında yanaşma**; üçüncüsü, valyuta məzənnəsinin müəyyən olunmasına **mikrostruktur qaydasında** yanaşma.²

Valyuta məzənnəsinə əmtəə baxımından yanaşma keçmiş SSRİ-də 1972-ci ilə qədər mövcud olmuşdur. Bu yanaşma milli valyutaya tələbin əmtəə bazarlarında formalaşması ideyasına əsaslanır və belə hesab edilirdi ki, əmtəə ixracı milli valyutaya olan tələbi artırır və müsbət ticarət balansına malik olma milli valyutanın dəyərini artırır, mənfi saldo isə onu ucuzlaşdırır. 1972-ci ildən başlayaraq valyuta məzənnəsinin aktivlərin alqı-satqısına əsasən hesablanması qaydasına cəhd edirdi. Əslində, bu yanaşmanın özündə birgə, birləşmiş variantdan irəli gələn konsepsiya da nəzərə alınır. Belə bir hal nəzərə alınır ki, əmtəə bazarında nəinki milli valyutaya, həm də aktivlərə olan tələbat də formalaşır. Mikrostruktur yanaşmada bir növ aktivlərin alqı-satqısına, aktiv ticarətinə əsaslanır, lakin mikrostruktur yanaşma tərəfdarları belə hesab edirlər ki, problemin empirik, praktik baxımdan həllində bir sıra neqativ cəhətlər meydana çıxır. Beləki,

¹ Вопросы экономики. 2002, №8, сәh.51

² Вопросы экономики. 2002, №8, сәh.51-53

bu problemlər aktivlərin qiyməti haqqında informasiyaların bütün əhaliyə çatdırılmasının qeyri-mümkünlüyü, ticarət mexanizmində müxtəlifliyin qiymətin əmələ gəlməsinə təsiri, operativ qaydada mikrostruktur təhlilin aparılması çətinliyi, valyuta məzənnəsinin hər anda makroiqtisadi dəyişikliklərlə əlaqədar ehtimalı 1994-cü il mayın 24-dən etibarən Azərbaycanın Milli Bankı manatın xarici sərbəst dönərli valyutalara nisbətən yeni, daha real məzənnələrini müəyyən etmişdir. Xatırladaq ki, indiyədək Milli Bank xarici valyutaların məzənnələrini heç bir əsas olmayan və real məzənnədən ən azı 5 dəfə aşağı olan rəqəmlərlə ifadə edirdi.

Nominal valyuta məzənnəsi dedikdə, bir valyutanın digər valyuta vahidlərində ifadə olunan faktiki qiymətidir. Məsələn, o vaxtlar Rusiyada 1 dolların qiyməti təxminən 30 rubla bərabər olduğuna görə 1 rublun qiyməti 0,33 dollar olmuşdur. Azərbaycanda isə 2002-ci ilin axırları və 2003-cü ilin ortalarında 1 ABŞ dolları 5000 Azərbaycan milli valyutası olan manata bərabər olduğundan, 1 manatın qiyməti 0,00002 dollar təşkil etmişdir. Real valyuta məzənnəsi isə bilvasitə valyutanın qiyməti ilə deyil, daha çox ölkədaxili qiymətlərlə, həmin qiymətlərin dəyişilməsi ilə bağlıdır ki, bu da bir qayda olaraq valyuta məzənnəsi ilə şərtləşir. Dönərli valyuta məzənnəsi (indiki halda dollar) hər hansı ölkənin daxili valyuta bazarındakı ona olan tələb və təklif nisbətindən xeyli dərəcədə asılıdır. Əlbətdə, burada rəsmi, qeyd olunmuş məzənnənin də əhəmiyyəti az deyildir. Lakin dünya təcrübəsi və hər bir ölkənin real isitehsal, maliyyə-valyuta durumu göstərir ki, valyuta məzənnəsi ilə pulun alıcılıq qabiliyyəti arasında xeyli dərəcədə uyğunsuzluq ola bilər. Həm də onu nəzərə almaq lazımdır ki, ayrı-ayrı ərzaq xarakterli və qeyri-ərzaq xarakterli əmtəələrin qiymətləri daxili qiymətlərin orta səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Çünki müəyyən müddət üçün qəbul olunmuş mübadilə məzənnəsi bir qayda olaraq xarici əlaqələrdə, idxal-ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsində istifadə olunur. BMT-nin 600-800 əmtəələr və xidmətlər, 200-300 maşın və avadanlıqlar, habelə 10-20 tikinti obyektləri üzrə

apardığı tədqiqatlar (bu hər 3 ildən bir aparılır) göstərir ki, ayrı-ayrı ölkələr üzrə milli valyutanın paritetliyi ilə valyuta məzənnəsi arasında xeyli fərqlər vardır.¹ S.S.Emelyanov göstərir ki, alıcılıq qabiliyyəti pariteti ilə valyuta məzənnəsi arasındakı fərq yalnız zəif və yaxud inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında deyil, **inkişaf etmiş ölkələr üçün də səciyyəvi ola bilər və onun hesablaşmasına görə bu fərq bir qayda olaraq 40 faizdən yuxarı olmur. Müəllif belə hesab edir ki, bu vəziyyət alıcılıq qabiliyyəti prinsipinə zidd olan bir meyldir və həmin prinsip «paritet və məzənnələrin bərabərliyini nəzərdə tutur».**² Halbuki, real həyatda alıcılıq qabiliyyəti pariteti ilə valyuta məzənnəsinin üst-üstə düşməsinə az təsadüf edilən hal kimi qəbul etmək lazımdır. Müəllifin özü də paritetliklə valyuta məzənnəsinin üst-üstə düşməməsinin səbəbi olan amilləri – nəqliyyat xərcləri, vergiqoyma fərqləri, qeyri-ticarət əməliyyatları, qeyri-mobil və tez xarab olan əmtəələr kimi cəhətləri misal gətirməklə bu sahədə də ideallıq prinsipini təkzib etmiş olur.

Son vaxtlar bir çox iqtisadçılar valyuta məzənnəsini, xüsusi olaraq real valyuta məzənnəsini makroiqtisadi göstəricilərlə, birinci növbədə iqtisadi artım konsepsiyası ilə əlaqəyəndirməyə çalışırlar və bununla əlaqədar olaraq burada bir-birinə əks olan fikirlər özünə yer tapır. Rusiya Federasiyası prezidentinin iqtisadi məsələlər üzrə keçmiş köməkçi A.İllarionov real valyuta məzənnəsini iqtisadi artım sürəti, valyuta məzənnəsinin struktur dəyişikliyinə təsiri, ayrı-ayrı iqtisadi qrup və qrupların valyuta məzənnəsinin bu və ya digər səviyyədə olması maraqlarını, valyuta məzənnəsinin artırılması potensialı, valyuta məzənnəsinin səviyyəsinə iqtisadi siyasətin təsiri və digər nəzəri-metodoloji məsələləri araşdıraraq və bu məsələdə V.May, E.Qaydarla həmrəy olduğunu bildirərək yazırdı: «...real valyuta məzənnəsinin artması labüd olaraq iqtisadi artımın azalmasına və nəticə etibarı ilə

¹ Вопросы прогнозирования. 2001, №3, сәh.88

² Вопросы прогнозирования. 2001, №3, сәh.89

bu artımın dayanmasına gətirib çıxara bilər».¹ Müəllif bu sahədə düzgün mövqə tutan bir çox iqtisadçıları (E.Qurviç, S.Dubin və s.) tənqid edir. Həmin iqtisadçılar haqlı olaraq göstərilər ki, valyutanın real məzənnəsinin artmasında həm iqtisadiyyat, həm idxal və həm də əhali üçün əlverişli şərait yaranır.² Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, fəal investisiya siyasəti maşın və avadanlıqların idxalı, istehsalın texniki vəziyyətinin yüksəldilməsi həm də valyutanın möhkəmləndirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Göründüyü kimi, manatın valyuta məzənnəsinin müəyyən edilməsi ən böyük problemlərdən biridir. Burada başlıca problem milli valyutanın reallığı və onun müxtəlif valyuta əməliyyatlarında praktiki olaraq istifadə olunmasıdır. Buna görə də bütün ticarət, qeyri-ticarət, kredit və s. əməliyyatların uğurla həyata keçirilməsi real valyuta məzənnəsinin əsaslandırılmasını tələb edir. **Ona görə burada problem yalnız dönərliyin olub-olmaması ilə məhdudlaşmır. Ən vacib məsələlərdən biri daxili qiymətlərin dünya bazarı qiymətləri ilə uzlaşdırılmasıdır.** Valyuta məzənnəsinin həddindən artıq aşağı olması bir sıra mənfi nəticələrə də səbəb ola bilər, birinci növbədə milli valyutanın məzənnəsinin həddindən artıq aşağı olması daxili qiymətlərin aşağı düşməsinə və idxal məhsullarının bahalaşmasına səbəb ola bilər. Milli valyutanın baza məzənnəsinin müəyyən olunmasına onun rəsmi müəyyən olunmuş, qeydə alınmış variantı və bazar qaydası ilə müəyyən olunmuş məzənnəsi də təsir edə bilər. Milli valyutanın məzənnəsinin hesablanması səmərəli ixrac göstəriciləri, qrupp əmtəələr üzrə daxili və xarici qiymətlər arasındakı nisbətlər, ixracın əmtəə strukturunu və s. nəzərə almaq lazımdır. Bəzi hallarda milli valyutanın azaldılmış məzənnəsi milli əmtəələrin ixrac səmərəliliyini artırmaq məqsədilə həyata keçirilir. Belə olduqda, dotasiyalanmış əmtəələr yüksək rentabelli məhsula çevrilir və dünya qiymətləri

¹ Вопросы экономики. 2002, №1, сәh.20

² Вопросы экономики. 2002, №1, сәh.21-22

onun istehsal xərclərini qabaqlayır. Demək, azaldılmış, aşağı salınmış milli valyuta məzənnəsi həтта çox xərc tələb edən məhsulların istehsalının ixraca cəlb edilməsi üçün stimulyaradıcı rolunu oynayır. Bu, dolayısı yolla həmin məhsulların istehsalının büdcədən dotasiyalaşması deməkdir. Əlbətdə, bazar sistemi şəraitində belə metoddan istifadə etmək heç də bütün hallarda sərfəli deyildir. Lakin müəyyən dərəcədə ixracın artırılması və idxalın azaldılması mənasında bu variant müəyyən əhəmiyyət kəsb edə bilər. Bu variant, xüsusi olaraq ən zəruri xarici borcları təcili qaydada ödəmək üçün ölkənin dönərli valyutasının olmadığı şəraitdə özünü doğrulda bilər. Lakin əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, milli valyutanın məzənnəsinin bu qaydada müəyyən edilməsinə ümumi hal kimi yanaşmaq olmaz, çünki milli pul vahidinə obyektiv meyarlar, konkret ölçülər baxımından yanaşmaq lazımdır və burada ən başlıcası, müasir bazar prinsipləri əsas götürülməlidir. Həm də burada ən çətin məsələlərdən biri rəsmi və qeyri-rəsmi valyuta bazarlarında tələb və təkliflərin nisbətinin nəzərət alınmasıdır. Əks halda valyutanın bazar kotirovkası ziddiyyətli iqtisadi prosesləri şəraitində bir sıra spekulativ motivləşdirmə halları ilə şərtləşə bilər ki, bu da manatın bazis məzənnəsinin müəyyən edilməsini çətinləşdirə bilər.

Valyutanın məzənnəsinin dəyişməsinə ajotaj amilli də səbəb ola bilər. Məsələn, 1995-ci illərin II yarısında mətbuatda yayılmış bir şaiyəyə görə köhnə 100 dollarlıq əskinazlar 1996-cı ildən dövriyyəyə buraxılacaq yeni əskinazlar Rusiya Mərkəzi Bankı tərəfindən 2%-lə dəyişdiriləcəkdir. Bununla əlaqədar ABŞ səfirliyinin rəsmi bəyanatında bildirilir ki, ABŞ hökuməti köhnə 100 dollarlıq əskinazları dövriyyədən heç də çıxarmır. Onlar 1990 və 1993-cü il nümunəli əskinazlarda olduğu kimi yeniləri ilə tədricən əvəz olunacaq. Beynəlxalq Bankından bildirilirdi ki, yeni 100 dollarlıq əskinazlarla bağlı onlarda hələlik heç bir sənəd yoxdur. Bundan istifadə edən kommersiya bankları bazara küllü miqdar dollar çıxardılar ki, (hesabat balanslarını qaydaya salmaq üçün) bu da dolların təklifini artırdığı üçün onun məzənnəsini manata nisbətən aşağı saldı. 1994-cü ildə 1 ABŞ

dollarının manata nisbəti ən aşağı orta məzənnəsi qeydə alınmışdır. 1995-ci ildə isə bu məzənnədə kifayət qədər yüksəliş baş vermişdir. Qalan illərdə isə müəyyən qədər enib qalxmalar müşahidə edilsə də, bu fərq 1994-cü illə müqayisədə az olmuşdur. Belə ki, 1996-cı ildə 1995-ci ilə nisbətən 1 ABŞ dollarının orta məzənnəsi 122 manat aşağı düşmüşdü. Bu azalma təxminən 1999-cu ilədək davam etsə də, 2000 və 2001-ci illərdə 1 ABŞ dollarının orta məzənnəsində yenə də yüksəliş baş vermişdir, lakin 2001-ci ildə bu səviyyə əvvəlki illərə nisbətən yüksək olmuşdur. 1994 və 2001-ci illər ərzində 1 ABŞ dollarının manata nisbətən orta məzənnəsi 3440,4 manat yüksəlmişdir. Lakin konkret illər üzrə götürdük də 1 ABŞ dolları 1994-cü ildə 1216 manat, 2000-ci ildə 4474,2 manat, 2001-ci ildə 4656,4 manat təşkil etmişdi.

Göründüyü kimi, valyutanın məzənnəsi bir qayda olaraq valyuta bazarındakı tələb və təklifə müəyyən olunur, valyuta bazarı əslində onun məzənnəsini aşkara çıxarır, məzənnənin əsasında isə əmtəələrin qiyməti ilə dəyəri arasındakı fərq, yəni valyutanın paritet alıcılıq gücü durur. Valyuta məzənnəsinə təsir edən amilləri öyrənmək üçün tədiyə balansına təsir edən amilləri də nəzərə almaq son dərəcə lazımdır. Bununla yanaşı, xarici ticarət əlaqələrində rəqabət qabiliyyətinin nəzərə alınmasında qiymət amilləri ilə yanaşı, qeyri-qiymət amillərini də nəzərə almaq lazımdır. Bir qayda olaraq valyutanın alıcılıq gücü pariteti hesablanarkən birinci növbədə daxili qiymətlər nəzərə alınır. **Halbuki, hər hansı bir ölkənin daxilində olan əmtəələrin adı və çeşidi digər ölkədə olmaya da bilər, olsa da onların parametrlərində müəyyən fərqlərin olması da mümkündür.** Demək, burada müqayisə olunmazlıq halı meydana çıxmış olur. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşdığı müasir şəraitdə əmtəələrin qiymətini hər hansı iki-üç ölkə üzrə deyil, dünya bazarları üzrə də müqayisəli qaydada təhlil etmək olar. **Bu zaman belə bir sual meydana çıxır. Bir ölkənin əmtəəsi digər ölkənin əmtəəsinə bərabər tutularkən ilkin şərt rolunu nə oynayır, onların konyuktur səciyyə daşıyan bazar qiymətləri, yoxsa həmin məhsula çəkilən milli ictimai zəruri əməklə beynəlmiləl əmək sərfi arasındakı**

fərq? Əlbəttə, alıcılıq qüvvəsinin paritetliyi milli ictimai-zəruri əmək sərfinin həmin məhsul üzrə dünya ictimai-zəruri əmək sərfilə uyğun gəlməsinə müəyyən olunur. Başqa cür desək, müvafiq daxili bazar qiymətlərinin dünya bazar qiymətləri tərəfindən qəbul edilməsinə müəyyən olunur. Lakin bir sıra hallarda daxili qiymətlərlə dünya qiymətlərini, daxili əmək sərfi ilə dünya üzrə əmək sərfi arasındakı fərqlərin mövcudluğu və bundan irəli gələn ayrı-ayrı milli valyutalar arasındakı məzənnə fərqlərinin mövcudluğu heç də mal göndərən ölkənin partnyor ölkəyə nisbətən ixrac qiymətlərini artırmağa əsas vermir. Çünki həmin ölkə digər ölkə kimi adekvat hərəkət etmiş olduğu halda, ixracdan əldə etdiyi mənfəətin azalmasından ehtiyat edir. Ona görə də bu baxımdan, iki ölkə arasındakı qiymətlər fərqi heç də milli valyutanın məzənnəsini müəyyən etmək üçün obyektiv əsas malik ola bilməz. Lakin qiymət nisbətləri indeksi öz rəqabət üstünlüyü ilə bir-birinə oxşayan, uyğun gələn sənayecə inkişaf etmiş ölkələr, deyək ki, ABŞ, Yaponiya, Almaniya üçün səciyyəvi ola bilər.

Dünyanın bəzi ölkələrində valyuta məzənnəsinin müəyyən edilməsində ayrı-ayrı əmtəələr üzrə daxili və ixrac qiymətləri nisbətləri əsasında ixrac səmərəliliyinin hesablanması yolu ilə də milli valyutanın məzənnəsi müəyyən edilir. Lakin burada müəyyən çatışmamazlıq vardır. Çünki ixrac və daxili topdan satış qiymətləri arasında ayrı-ayrı ölkələr üzrə xeyli fərqlər ola bilər və bu bütün əmtəələri deyil, dar çərçivəli əmtəələri əhatə edir (xüsusi olaraq, ixrac məhsulları baxımından). Digər tərəfdən bir qayda olaraq ölkələr üzrə qiymətlər istehsal xərclərinə müəyyən miqdarda mənfəət formasında əlavələr edilməklə müəyyən edildiyinə görə belə əlavələrin əsasına qeyri-elmi mülahizələr də dura bilər.

Son illər dünya ölkələri iqtisadiyyatının təcrübəsi göstərir ki, valyuta məzənnəsinə dünya kapitalının hərəkəti əhəmiyyətli dərəcədə gəsir edir. Belə ki, hal-hazırda, dünya kapitalının hərəkəti ilə bağlı olaraq valyuta sövdələşmələrinin xüsusi çəkisi 80-90 faizdən yuxarıdır. Burada valyuta kapitalının hərəkətində isə

qısamüddətli kapitalın hərəkəti əsas yer tutur. Bununla əlaqədar olaraq əmtəələrin idxalı və ixracda olduğu kimi, kapitalın idxalı və ixracındakı nisbətlər də valyuta məzənnəsinə təsir göstərir. **Ona görə belə bir halda əmtəə bazalarında, xüsusi olaraq əmtəə birjalarında tələb və təklifin tarazlaşmasında, bərabərləşməsində əsas rolu yalnız əmtəə qiymətləri deyil, valyuta məzənnəsi də müəyyən edir.** Bununla belə, kapitalın beynəlxalq yerdəyişməsindən söhbət getdikdə isə onu qeyd etmək lazımdır ki, bu təkcə valyuta məzənnəsindən deyil, bir sıra əsaslı iqtisadi amillərdən asılıdır. Burada obyektiv iqtisadi amillərlə yanaşı, kortəbii amillər də öz rolunu oynayır.

Valyuta məzənnəsinin dəyişməsi dünya qiymətlərinə və bir çox hallarda ölkədaxili qiymətlərə bilavasitə təsir edir. Bu təsirin mexanizmləri aşağıdakılardır: **Birincisi**, xərclərin artması, yəni istehsalın bahalaşması və ya azalması, yəni istehsalın ucuzlaşması; **İkincisi**, qiymətlərin yenidən hesablanması; **Üçüncüsü**, tələb və təklifin nisbəti. Xərclərin artması və ya azalması dedikdə, valyuta məzənnələrinin dəyişməsi nəticəsində xammal məhsullarının qiymətlərinin bahalaşması nəzərdə tutulur. Xammalın (neft, qaz, dəmir filizi, daş kömür, qurğuşun, mis, sink, alüminium və s.) bahalaşması isə birbaşa istehsal edilən məhsula təsir edir. Bu tip məhsullara avadanlıqları ilk növbədə aid etmək olar. Avadanlıqların qiymətlərinin bahalaşması isə bir qayda olaraq amortizasiya ayrımları səviyyəsi ilə bağlıdır. Belə ki, avadanlıqların qiyməti xammalın bahalaşması nəticəsində arta bilər. Qiymətlərin bir istiqamətdə elastikliyi həmişəlik inhisarların güclü olduğu sahələrdə tez-tez baş verir. Bununla yanaşı istehsalçı ölkənin valyutasının məzənnəsinin artması eyni məbləğdə vəsaitə daha çox xammalın alınmasını mümkün edir və deməli, məhsul istehsal ucuzlaşır. Hər hansı bir dövrəli valyutaya malik ölkənin valyutasının məzənnəsinin artması onun istehsal etdiyi məhsulların qiymətlərinin dünya bazarında artması deməkdir. Bu isə qeyd etdiyimiz qiymətlərin yenidən hesablanması mexanizminə bir qədər real baxmağı zəruri edir. Belə ki, dövrəli valyutaya malik istehsalçı ölkənin, tutaq ki, ABŞ-ın valyutası, yəni dollar əlavə

dəyər qazanır. Bu zaman ABŞ-ın istehsal etdiyi və dollara satılan bütünlükdə məhsullar digər valyutaların ucuzlaşması hesabına bahalaşır. Bu zaman istehsalçı ölkənin firmaları iki əsas yolu seçə bilər. Birincisi, qiymətləri dəyişməmək, yəni onların digər valyutaya bahalaşması ilə razılaşmaq. İkincisi, qiymətləri aşağı salmaq və öz məhsulunun rəqabətlik qabiliyyətini bərpa etmək. Bu heç də o demək deyil ki, istehsalçı firma zərər çəkəcək, əksinə valyuta məzənnəsinin qalxması həmin firmaya daha çox xammal almaq hesabına istehsalı ucuzlaşdırmağa imkan verir. Deməli, istehsalçı firma da gəlirlərinə xələl gətirmədən istehsal etdiyi məhsulu ucuzlaşdırma bilər. Ancaq ixracatçı firmanın məhsulun qiymətinə dəyişiklik etməsi və yaxud olduğu kimi saxlaması firmanın fəaliyyət göstərdiyi istehsal sferasından asılıdır. Belə ki, bir sıra qərb tədqiqatçılarının firmaların qiymət siyasəti sahəsində apardıqları araşdırmalar göstərir ki, hazır məhsul istehsal edən firmalar qiymət siyasətində ikinci yola üstünlük verirlər və qiymətləri aşağı salırlar. Bu onunla əlaqədardır ki, hazır məhsul istehsal edən firmalar yüksək rəqabətə malik bazarlarda öz məhsullarını satmaq imkanı əldə edirlər. Xammal məhsulları, xüsusən də xam neft bazarına inhisarçılıq xasdır. Ona görə də bu məhsulun qiymətinə valyuta məzənnəsinin dəyişməsi nəticəsində xərclərin artması və ya neft alan ölkənin öz valyutasında qiymətlərin yenidən hesablanması nəticəsində artması o qədər də təsir etmir. Ancaq bu o demək deyil ki, xammal məhsullarının qiymətinə valyuta məzənnəsinin dəyişməsi təsir etmir. Sadəcə xammalın qiymətinə valyuta məzənnələrinin dəyişməsi üçüncü – yəni tələb və təklifin nisblərinin dəyişməsi mexanizmi təsir edir. **Belə ki, məhsulun satıldığı valyutanın məzənnəsinin dəyişməsi xammala olan tələbin və ya təklifin həcminə təsir edə bilər. Ancaq neft hasil edən ölkələr üçün milli valyuta məzənnələrinin dəyişməsi bir o qədər də qorxulu deyil.** Onlar üçün daha qorxulu tələb və təklifin dəyişiklikləridir ki, bu dəyişikliklərə əsasən də onlar hasilatın həcmi tarazlaşdırırlar. Ancaq valyuta məzənnələrinin dəyişməsi heç də bütün xammal məhsullarına neftə təsir etdiyi kimi təsir etmir. Belə ki, elə xammal məhsulları var

ki, ölkədaxili və beynəlxalq bazarlarda yüksək rəqabətə malikdir. Bu qəbildən olan xammal məhsullarına keyfiyyət xüsusiyyətlərində nisbətən az differensiyaya malik bir sıra sənaye və əksər ərzaq xammal məhsullarını aid etmək olar. Məhz bu baxımdan valyuta məzənnələrinin xammal məhsullarına təsiri barədə danışarkən xammal məhsullarının çeşidliyini, müxtəlifliyini və istehsal sahələri üzrə bölünmə-sini nəzərə almaq gərəkdir. Ölkələrin rəqabətqabiliyyəti barədə söhbət açarkən bu ölkələrə və onların iqtisadi imkanlarına müxtəlif tərzdə yanaşmaq lazımdır. Belə ki, Avropa Birliyində daxili iqtisadi yekcinsliyin yaradılmasına böyük cəhdlərə baxmayaraq, hələ də fərqlər mövcuddur. Bu fərqlər, xüsusən ixracatın valyuta məzənnələrinə nəzərən elastikliyində özünü biruzə verir. Belə ki, Almaniya və İspaniya Avropada ixracatın valyuta məzənnələrinə nəzərən ən yüksək elastikliyə malik ölkələrdir və bir çox hallarda Avronun məzənnəsinin enməsi Almaniya ixracatında müsbət təsir edir. Bütün bu nəzərdən keçirdiklərimiz iqtisadi hadisələr ayrı-ayrı variantların şərti daxilində baş verir. Hadisələrin bu cür inkişafı əslində Avropa Birliyinin iqtisadi proseslərə qatışmamaq prinsipini özündə ehtiva edir. Ancaq demək olar ki, bu prinsipi əslində rəhbər tutan ölkə yoxdur. ABŞ, Yaponiya və Avropa Birliyinə daxil olan dövlətlər ölkədaxili iqtisadi proseslərdən başqa dünya iqtisadiyyatını, o cümlədən beynəlxalq valyuta münasibətlərini tənzimləməyə cəhd göstərirlər. Məhz bu baxımdan beynəlxalq valyuta münasi-bətləri və valyuta məzənnələrinin dünya qiymətlərinə təsiri barədə danışarkən dövlət və onun rolunu nəzərə almamaq reallıqdan uzaq mənzərənin yaranmasını mümkün edərdi. Məhz bu baxımdan rəsmi (Avropa Birliyi) və qeyri-rəsmi öz milli valyutalarını ABŞ dollarına bağlamış inkişaf etməkdə olan ölkələri və qruplaş-maları da qeyd etmək lazımdır. Ancaq bu tip rəsmi və qeyri-rəsmi birlik və qrup-laşmaların mövcudluğu xarici bazar amillərinin daxili bazara sirayət etməsinə imkan yaradır. Məsələn, 2002-ci il yanvarın 1-də Avropa İttifaqına daxil olan 12 ölkə vahid valyuta olan Avronu qəbul etdilər. Lakin bu keçid birdəfəlik deyil, tədricən, mərhələ-mərhələ oldu. Ona görə də müəyyən müddətdə həm yerli

valyuta, həm də avro paralel fəaliyyət göstərirdi. Lakin bütövlükdə, 2003-ci ilin əvvəllərində həmin ölkələrin öz valyutalarından imtina edəcəkləri bildirilmişdi. Bununla belə, Avropanın bir çox ölkələri, o cümlədən İngiltərə özünün milli valyutası olan funt sterinqdən imtina etməyə qısqanclıqlı yanaşır. İndi isə İngiltərə hətta Avropa İttifaqından çıxmaq istəyir. Bu səbəbdən ABŞ-ın prezidenti Borak Obama 2016-cı il aprel ayının axırlarında Londona səfər etmişdir. İndi ən vacib məsələlərdən biri bu dəyişikliyin postsovet dövlətlərinə, o cümlədən Azərbaycana təsirinin öyrənilməsidir, onun proqnozlaşdırılmasıdır. Bir çox mütəxəssislər avronun dollara nisbətən məzənnəsinin müvəqqəti olaraq yüksək olmasından bizcə belə bir tələm-tələsik nəticə çıxarırlar ki, guya avro gələcəkdə ABŞ dollarına nisbətən üstüelük təşkil edəcəkdir. Bizcə bu o qədər də düzgün nəticə deyildir. Bunun üçün Azərbaycanın hansı ölkələr ilə xarici ticarət əlaqələrində olmasını nəzərə almalıyıq. Burada Türkiyə və İrana ticarət əlaqəsi əsas amil kimi çıxış edə bilər. Çünki, həmin ölkələrlə xarici ticarət əlaqələrində dollar dönərli valyuta kimi çıxış edir, özünü göstərir. Eyni zamanda, xarici ölkələrə Azərbaycanın neft ixracı da dollarla bağlıdır. Eyni zamanda, Avropa İttifaqı ölkələri öz aralarında avrodan istifadə etsələr də, onlardan hər biri dollar ifadəsində milli banklarında ehtiyat fonlunu yaratmaqla maraqlı ola bilərlər. Çünki, dollar qiymətdən düşmüş elə bir valyuta vahidi deyildir ki, ondan asanlıqla imtina edilsin. Azərbaycana gəldikdə isə bu demək deyildir ki, avrodan tamamilə imtina etmək lazımdır, avro formasında da Azərbaycanın Mərkəzi Bankında müəyyən zəruri miqdarda valyuta ehtiyatı saxlamaq lazımdır. Ancaq biz belə hesab edirik ki, ABŞ dolları formasında valyuta ehtiyatı avrodan çox olmalıdır. Əslində, avro Avropa ölkələri arasında iqtisadi birliyin təmin olunmasının mühüm, başlıca formalarından biridir. Çünki iqtisadi və valyuta ittifaqı yaradan Avropa ölkələri öz aralarında azad ticarət və gömrük zonaları yaratmağa müvəffəq ola bildilər. Bu, haqlı olaraq Avropanın ümumi bazarı adlandırılır, ümumi bazar isə əmtəələrin, xidmətlərin, iş qüvvəsinin və kapitalın sərbəst hərəkətinə imkan verir. Bununla belə son vaxtlar (2012-2016-ı illər

avrozonasındakı böhranla vəziyyətdə özünü göstərməkdədir. Belə bir şəraitin özündə də hər bir ölkənin iqtisadi proseslərə milli nəzarət funksiyası öz gücündə qalır. Hələ II dünya müharibəsindən sonra birinci dəfə olaraq aparıcı Avropa ölkələri öz milli valyutalarının məzənnəsini Amerika dollarına qeydə alınmış mübadilə məzənnəsinə uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. Lakin 1971-ci ildə Avropa Birliyi ölkələri arasında valyuta sistemində pərakəndəlik yarandı və bir neçə ildən sonra, yəni 1978-ci ildə Avropa Valyuta sistemi yaradıldı. Avropa Birliyi ölkələrinin rəsmi valyuta məzənnələri olsa da, bu ölkələr üzrə valyuta məzənnəsinin və onların paritetliyinin kənarlaşması yalnız 2,25 faiz hüdudunda dəyişilməsi yol verilən səviyyə hesab edildi. Bununda əlaqədar olaraq, 12 ölkənin qeydə alınmış valyuta dəhlizi adlanan ekyu valyuta vahidi paralel valyuta kimi tətbiq edildi. Bu, vahid valyuta sistemində keçməyin əsasını qoydu. 1985-ci ildə 1992-ci ildən başlayaraq əmtəələrin, xidmətlərin, işçi qüvvəsinin və kapitalın sərbəst hərəkəti üçün ümumi bazarın Amerikanın daxili bazarına bənzər analogi qayda ilə yenidən qurulması təklif olunlu və bunun üçün züsusi proqram tərtib edildi, 300-ə qədər qanunçuluq aktı qəbul edildi. Bununla belə, vergi, xüsusi olaraq aksizlər, əlavə dəyər vergisi, məhsulun keyfiyyət standartları, bəzi kommersion fəaliyyəti sahəsində ölkələr arasında müəyyən məhdudiyətlər davam etməyə başladı. İqtisadi və valyuta ittifaqının yaradılması prosesi mərhələ-mərhələ həyata keçirməyə başladı. Bu proses əsasən 3 mərhələdən keçdi. **Birinci mərhələdə** Avropa Birliyi ölkələrinin iqtisadi inteqrasiyasının güclənməsi və bu ölkələrin iqtisadiyyatının ölkələrarası valyuta məzənnəsinin vahid sistemə qoşulması. **İkinci mərhələdə** ümumi valyuta və pul-kredit siyasətini həyata keçirmək üçün Federal Bank sistemə keçilməsi, **üçüncü mərhələdə** isə sərt valyuta məzənnəsinin formalaşması və ekyu vahid valyutasının tətbiqi kimi işlər həyata keçirildi. Bütün bu işlər Avropa Birliyi ölkələri üçün geniş iqtisadi istehsal və maliyyə imkanları açdı. Beləliklə, Avropa ölkələrinin daxili bazarının ümumi bazar formasında birləşməsinin **aşağıdakı üstünlükləri meydana gəldi: Birincisi**, ölkələr arasında

yükdaşıma xərclərinin azaldılması, sərhəd gömrükxanalarında gözləmə vaxtının əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması; **İkincisi**, ayrı-ayrı ölkələrin milli məhsulunun texniki standartlarının vahid standartlara keçirilməsi və milli standartların qarşılıqlı qaydada etiraf edilməsi; **Üçüncüsü**, ölkələrin istehsal və milli bazar strukturlarının əlaqələndirilməsi; **Dördüncüsü**, ölkələrarası rəqabətin qaydaya salınması, inhisarçı sahələrdəki rəqabət ilə milli bazar çərçivəli rəqabətin səmərəli əlaqələndirilməsi; **Beşincisi**, ölkələrarası valyutalar məzənnələri və onların dönerliyinin, habelə maliyyə bazarlarının rəqabətinin əhəmiyyətli dərəcədə tənzimlənməsi; **Altıncısı**, ölkələrarası qiymət siyasətinin həyata keçirilməsi, inflyasiya hallarının qarşısının alınması, büdcə sferasında müəyyən məhdudiyətlərin və intizam nəzərdə tutulması. Məlumdur ki, hələ 1990-cı ilin yanvar ayından hesablaşmalarda nəğdsiz avronun rəsmi qaydada tətbiqi haqqında qərar olundu. Bu müddətdə avro ilə xarici ticarət-dövriyyəsi xeyli artmışdır, hətta bu valyutaya şirkətlərin və əhəlinin də müəyyən marağı artmışdır. İstər 1990-cı ildən sonra avro ilə dollar arasında bir növ mübarizə getmiş, avronun məzənnəsi dollara nisbətən xeyli aşağı düşmüşdü. Buna keçən əsrin 90-cı illərində Amerika iqtisadiyyatının sağlam əsaslarla inkişafı, Yuqoslaviya hadisələri, bir sıra subyektiv psixoloji hallar səbəb olmuşdur. Lakin 2000-ci ilin axırlarında vəziyyət xeyli dəyişmiş, Amerikanın iqtisadi inkişaf sürəti aşağı düşmüş və Avropa Birliyi ölkələrinin iqtisadi inkişafında və digər sferalarda pozitiv dəyişikliklər meydana gəlmişdir. Nəticədə, avro hətta bir sıra avropa ölkələrinin daxili valyuta bazarının formalaşmasında fəal iştirak etməyə başlamışdır. Lakin bununla yanaşı xarici iqtisadi əlaqələrdə avroya olan tələbat və təklif lazımı səviyyədə olmamışdır. Avronun milli valyutalara, həm də dönerli valyuta olan dollara kotirovkasında bir sıra problemlər meydana çıxdı. Bu problemlər postsovet dövlətləri, xüsusilə ixracı xammala əsaslanan dövlətlər üçün daha səciyyəvi olur və kəskin hal alır, çünki ixrac strukturunda xammal əmtəəsinin xüsusi çəkisinin artması və beynəlxalq ticarətdə hesablaşmalarında ixrac əməliyyatlarının dollar ifadəsində aparılması baş verdi, dollar vasitəsilə kotirovka

olundu. Belə olan şəraitdə milli valyutanın digər valyutaya məzənnəsi ayrı-ayrı ölkələrin banklarının hesabladığı kross-məzənnə qaydasında hesablanırdı, lakin əslinə qalanda, milli valyutanın (rublun) avroya olan kross-məzənnəsi yenə də Amerika dollarının milli valyutaya və avroya olan nisbətindən törəmə hal kimi rəli gəlirdi. **Bu mənada götürdükdə, vahid avroya valyutası gələcəyi olan kollektiv valyuta forması kimi qiymətləndirilsə də, global iqtisadiyyat baxımından avro heç də dollar kimi dünya pulu funksiyasını icra edə bilməzdi. Bununla yanaşı, avronun bir valyuta kimi qəbul edilməsi, onun etirafı nəinki Avropa Birliyi ölkələri üçün müəyyən əlavə imkanlar yaratdı.** Digər ölkələr üçün də avrodan həm də nəğd pul kimi istifadə olunması bu valyutanın özünün də perspektivliyinə təminat verirli. Lakin postsovet dövlətlərinə gəldikdə isə onu demək lazımdır ki, valyuta risqlərinin idarə olunması baxımından onun geniş miqyasda tətbiqi hələ bir neçə təzadlı illər tələb etdi. **İndi çətin ki, ABŞ dolları həcmində avro ifadəsində valyuta ehtiyatı yaratmaqda o dərəcədə maraqlı olsunlar. Bundan başqa, avro ABŞ dollarına nisbətən geniş maliyyə bazarına malik ola bilməz.** Həm də onu nəzərə almaq lazımdır ki, bir sıra vacib xammal növlərinin qiyməti, o cümlədən neftin dünya qiyməti dollarla müəyyən olunur. Avropa Birliyinin maliyyə bazarı Amerikanın maliyyə bazarından, avro isə dollardan xeyli dərəcədə geri qalır. Məsələn, ekspert qiymətləndirilməsinə görə dünya bank kreditinin 70 faizi, valyuta bazarındakı əməliyyatların 80 faizi və neft dollarının 100 faizi dollar ifadəsində icra olunur. Dünya maliyyə sistemində nəğd və qeyri-nəğd formasında dollar kütləsi 15 trlyona qədərdir.¹

Rublun kommersion məzənnəsi hələ SSRİ vaxtı, 1990-cı il noyabr ayının 1-dən başlayaraq tətbiq edilməyə başlandı. Bu məzənnə 1,8 rublun 1 dollara nisbətində müəyyən edildi (indi isə 87 rubl 1 dollara bərabərdir). Bu, rublun kommersion məzənnəsi adlandırıldı. Rublun kommersion məzənnəsinin tətbiqindən məqsəd

¹ Деньги и кредит, 2001, №3, səh.62

müəssisələrin xarici bazarla əlaqəsini təmin etmək və tədricilə bazar iqtisadiyyatı sistemində keçməyə şərait yaratmaq idi. Burada ən başlıca məsələ həm də müəssisələrin fəaliyyətinin xarici bazardan, ixrac-idxal əməliyyatından asılılığının təmin edilməsi idi. Lakin burada ciddi maneçilik var idi. Belə ki, rublun kommersionə keçməzdən əvvəl müəssisələr xarici ticarət sövdələşmələrini rubl ifadəsində daxili toplansatış qiyməti ilə həyata keçirirdi. Daxili topdan satış qiymətlərinin isə dünya qiymətləri ilə heç bir əlaqəsi yox idi və ona görə də sovet müəssisələri xarici iqtisadi əlaqələrdə, xarici ticarətdə özünün səmərəli iştirakını nə qiymətləndirə, nə də təmin edə bilirdi. Lakin bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, rublun real məzənnəsi aşağı olduğundan, iqtisadiyyatın tez bir müddətdə dünya qiymətlərinə keçməsinə imkan vermirdi. Ona görə də vəziyyətdən çıxmaq üçün ayrı-ayrı əmtəələr və əmtəə qrupları üzrə və həmçinin valyuta növləri üzrə kompromis variantdan seçildi, yəni hesablaşmalarda rəsmi valyuta məzənnəsindən istifadə edildi. Kompromis variantın mahiyyəti qiymətlərin müəyyən olunmasında əmtəənin valyuta dəyəri (onların rəsmi məzənnəyə nəzərən yenidən hesablanması) və habelə qiymətlərin həddindən artıq dəyişikliyinə nəzərə alaraq rəsmi məzənnəyə xüsusi düzəlişlərin edilməsindən (fərqli, differensiallaşmış valyuta əmsallarının müəyyən edilməsi) ibarət idi. Lakin bununla yanaşı, həmin düzəliş əmsallarının müəyyən edilməsinin özü də o vaxtlar ciddi elmi-nəzəri mübahisələrə səbəb oldu, hesablaşmalarda yenidən vahid, iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış rubl məzənnəsinə keçilməsi təklifi irəli sürüldü. Bununla əlaqədar olaraq rublun auksion qiymətinin 20-25 rublun 1 dollara nisbəti kimi müəyyən olunması tövsiyə edildi.

Valyuta məzənnəsində konyuktura kənarlaşmaları nəticəsində baş verən və verə biləcək itkilərin aradan qaldırılması və bankların dönərli valyutanın alqı-satqısından normal mənfəətin təmin edilməsi üçün valyuta məzənnəsinin qısa və uzunmüddətli proqnozlaşdırılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. **Həqiqətən, valyuta əməliyyatlarının səmərəliliyi valyuta məzənnəsinin proqnozlaşdırıl-**

masından xeyli dərəcədə asılıdır. Bu, tək-cə nəzəri-metodoloji məsələ deyildir, bilvasitə bankların gündəlik, operativ fəaliyyəti ilə bağlıdır. Müasir şəraitdə demək olar ki, dünyanın hər regionunda, ölkəsində valyuta məzənnəsinin tez-tez aşağı düşməsi və yaxud qalması hallarına rast gəlirik. Burada yalnız obyektiv qanunauyğunluqlar deyil, təsadüflər də öz rolunu oynayır. Belə bir vəziyyətdə əlbətdə, valyuta məzənnəsinin proqnozlaşdırılması hətta qısa bir vaxt kəsiyində belə xeyli dərəcədə çətinləşir. Ona görə də bir qayda olaraq **cari konyukturanı, valyutanın məzənnəsinin dəyişikliyinə və ona təsir edən amillərin təsirini** təhlil etmək üçün xüsusi ekspert qrupları yaradılır. Burada bir sıra statistik – riyazi metodlardan istifadə edilir. Təhlil zamanı həm də valyuta məzənnəsi hərəkətindəki təsadüfi hallara xüsusi diqqət yetirilir. Bu zaman təsadüfi halların meyarları və onun formalarına xüsusi əhəmiyyət verilir.

§4. Xarici ticarətdə valyuta məzənnəsinin qiymətlərin

formalaşmasına təsiri

Bir qayda olaraq hər hansı bir ölkədə optimal, normal istehlak bazarının formalaşması və onun tarazlaşdırılması əsasən tələb və təklifin həcm və strukturu, istehlakçıların gəlirləri və mövcud qiymətlər arasında müəyyən uyğunluğun formalaşması səviyyəsindən asılı olur. Açıq iqtisadi sistemin təşəkkülü bir şəraitdə belə uyğunluğun baş verməsi əhəmiyyətli dərəcədə xarici iqtisadi-ticarət əlaqələri ilə müəyyən olunur. Çünki açıq iqtisadi sistemdə istehlak bazarında təklif yalnız daxili istehsal hesabına deyil, həm də idxal mənbələri hesabına formalaşır. Bu, həm də yerli istehsalı inkişaf etdirmək və onun səmərəliliyini artırmaq üçün əlavə imkanlar da yaradır.

Açıq iqtisadi sistemlərdə xarici iqtisadi əlaqələr istehlak öazarında tələbin formalaşmasına da güclü təsir edir. Nəticədə, bir tərəfdən, tələbin yeni strukturu formalaşır, digər tərəflən isə, rəqabətin artmasına uyğun olaraq istehlakçıların seçim imkanları genişlənir, habelə qiymətlərin aşağı düşməsi onların alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır, istehsalın genişlənməsinə də təsir edir.

Bu hal həm də açıq iqtisadi sistem mühitində xarici iqtisadi əlaqələrin istehlakçıların gəlirlərinə də təsir göstərir. İstehsal imkanları genişləndiyinə görə məşğulluq səviyyəsi də yüksəlir və hüquqi və fiziki şəxslərin gəlirləri artmağa meyl edir. Digər tərəfdən, əhalinin bir qisminin digər ölkələrdə işləməsi və ixrac imkanları meydana çıxır. Həmçinin açıq iqtisadi sistemdə istehlak bazarlarında rəqabətin idxal hesabına yüksəlməsi qiymətlə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Yuxarıda qeyd edilənlər göstərir ki, xarici ticarət-iqtisadi əlaqələr, hər hansı bir ölkədə istehlak bazarının formalaşmasına həm birbaşa, həm də dolayısı halda təsir edir. Burada birbaşa təsir bilavasitə idxal-ixrac əməliyyatları ilə bağlı olduğu halda, dolayısı təsir göstərmə çoxşaxəlidir. Dolayısı təsirin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- 1) istehlak malları və xidmətlər üzrə daxili bazar tələbatının daha dolğun ödənilməsi və onun gələcək inkişafı üçün müvafiq potensialın yaradılması;
- 2) istehlak malları üzrə daxili bazar tələbatından artıq istehsal olunacaq yerli mallar üçün xarici bazarlara çıxış imkanının yaradılması;
- 3) bazar həcmi genişləndirmək hesabına rəqabət mühitinin inkişafı və bununla da qiymətlərin aşağı salınması;
- 4) istehsal amillərinə tələbatın daha dolğun ödənilməsi və beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərinə uyğun olaraq istehsal ixtisaslaşması nəticəsində dinamik artım potensialının artırılması və ondan səmərəli istifadə məqsədi üzrə tədbirlərin görülməsi;

5) elmi-texniki tərəqqinin dünya səviyyəsində mövcud olan son nailiyyətlərinin ölkədə tətbiqi üçün lazımı şərait yaradılması və bunun nəticəsində makro iqtisadiyyatda, daxili istehlak bazarında dinamikliyin artırılması və s.

Müqayisəli üstünlük qanunu və prinsipinə görə hər bir ölkə, hüquqi və fiziki şəxs özünün daha yaxşı potensialı, bacardığı işlə məşğul olmalıdır. Bu halda həm ölkə, həm də hüquqi şəxs daha çox uğur qazana bilər. İstər hüquqi və istərsə də fiziki şəxslərin birinin digərinə nisbətən real müqayisəli üstünlüyü olduğu kimi məhsulun istehsalında bir ölkənin hər hansı bir şirkəti digər bir ölkənin şirkətlərinə nisbətən müqayisəli üstünlük əldə edilir. Həmin obyektiv amillər və səbəblər üzündən beynəlxalq əmək bölgüsünün və xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrin üstünlüyü də meydana çıxır. Başqa sözlə desək, xarici ticarət-iqtisadi əlaqələr hər bir ölkə üçün lazımdır. Lakin bütün ölkələr beynəlxalq bazar çıxışı əldə edə bilmir. Lakin bununla yanaşı dövlət bu işi tamamilə bazarın ixtiyarına buraxa bilməz. Dövlətin xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrə müdaxiləsi yerli istehsalın və daxili bazarın qorunması, məcmu milli məhsulun artmasına şərait yaradılması və sair bu kimi makroiqtisadi problemlərin həlli ilə əlaqədardır. Xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrdə tərəf müqabil kimi hər şeydən əvvəl müxtəlif ölkələrin firma və şirkətləri çıxış edirlər. Bu şirkətlər dövlət, ölkə maraqlarından çıxış etməlidirlər.

İndi dövlətin xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrə müdaxiləsi qaçılmazdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin iqtisadi prososlara təsiri yalnız tənzimləmə şəklində mümkündür. İqtisadi tənzimləmə üçün əvvəlcə istehlak malları üzrə xarici ticarət dövriyyəsinə daxil olan malları iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa ölkənin özündə istehsal olunmayan və ya ölkənin onu idxal etmək məcburiyyətində qaldığı malları daxil edək. Dövlətin həmin malların idxalını tənzimləməsi idxal rüsumlarının, bir sıra əlavə vergilərin və keyfiyyət ekspertizası kimi texniki yoxlamaların tətbiqi ilə bağlı olur. İkinci qrupa ölkənin özünün kifayət qədər istehsal edə bildiyi mallar daxildir. Dövlətin bu sahədə xarici ticarəti çevik

və düşünülmüş siyasət ilə tənzimləməsi ölkə iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Həyata keçirilən xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrdə iştirak edən tərəf-müqabil ölkələrin hər biri üçün faydalı olmalıdır. Lakin real həyatda ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadi maraqları və ölkə daxilində cəmiyyətin marağı ilə xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrin iştirakçılarının xüsusi maraqları üst-üstə düşmədiyindən xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrin müxtəlif vasitələrlə, variantlarla tənzimlənməsi zərurəti yaranır. Adətən, xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrin tənzimlənmə sistemində istifadə olunan vasitələr iqtisadi ədəbiyyatlarda aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1) iqtisadi həlqələr, vasitələr: gömrük rüsumları, yığımlar, sərhəd vergiləri milli əmtəə istehsalçılarına maliyyə yardımları və s.;

2) inzibati normativ və vasitələr: ixrac və idxal qadağaları və məhdudiyyətləri, lisenziyalaşdırma və kvotalaşdırma, ixracın könüllü məhdudlaşdırılması və s.;

3) texniki vasitələr: texniki norma və standartlar, standartlara uyğunluğu təyinetmə üsulları, təhlükəsizlik qaydaları və normaları, əmtəələrin sertifikatlaşdırma sistemləri, sanitariya-baytar və səhiyyə normaları, ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı tədbirlər və s.;

4) milli ixracatlara və ixrac üçün əmtəə istehsal edən istehsalçılara yardım tədbirləri, subsidiyalar və s.;

5) valyuta-maliyyə tədbirləri: bank uçot dərəcəsi və borc faizi ilə manevr etməklə milli valyuta məzənnəsinə təsir göstərmək, valyuta məhdudiyyətləri və s.

Beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrin inzibati tənzimlənmə vasitələri yalnız fəvqəladə şəraitdə səmərəlidir, normal iqtisadi inkişaf şəraitində isə inzibati vasitələrlə iqtisadi vasitələr arasındakı nisbət iqtisadi vasitələrin xeyrinə dəyişir. Lakin bu halda da xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrin

tənzimlənmə vasitələrindən konkret şəraitin tələbləri baxımından kompleks şəkildə istifadə olunması daha məqsədəuyğun və faydalı olar. Bazar iqtisadiyyatın keçid şəraitində xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrin tənzimlənmə vasitələrindən daha çox istifadə olunan rüsum və kvotaların istehlak bazarına təsiri də vacibdir. Əvvəlcə qeyd edək ki, dövlət idxal olunan və ya digər mala rüsum tətbiq etməklə idxal edənin gəlirinin bir hissəsini ölkə büdcəsinə keçirməyə məcbur edir. Beləliklə də o gələcəkdə bunun hamısını və ya bir hissəsini subsidiya şəklində istehsalçılara paylamağı təmin edir. Digər tərəfdən rüsumun tətbiqi, yerli istehsalçılara həmin əmtəəni daxili bazarda daha yüksək qiymətə satmağa və bununla da yerli istehsalın ümumi həcmi artırmağa imkan verir. Dövlət idxal olunan əmtəənin miqdarına məhdudiyət də qoya bilər. İnzibati vasitəyə yaxın olan bu tədbir idxal olunan malların həcminə hədd qoyulmasını nəzərdə tutur ki, bu da əvvəllər göstərdiyimiz kimi kvota adlanır.

§5.Daxili və dünya qiymətlərinin müəyyən edilməsində mümkün ola biləcək milli valyuta məzənnəsi riskləri

Valyuta münasibətləri və valyuta məzənnəsi gəlir və xərclər nisbəti, makroiqtisadi siyasət, məcmu tələb və təklifin tənzimlənməsi, daxili tələbin səviyyəsini yüksəltmək və tədiyə balansını yaxşılaşdırmaq, daxili və xarici tarazlığın təmin edilməsi də bağlıdır. Daxili və xarici ticarətdə qiymətlər üzrə tarazlığın əldə olunması həm də valyuta məzənnəsinə xarici tarazlığın və makroiqtisadi siyasətin təsiri problemlərin həll edilməsini tələb edir.

İndiki şəraitdə üzən valyuta məzənnəsi sisteminin amilləri, məzmunu və şərtlərinin makroiqtisadi siyasət, qiymət və qiymətlərin formalaşması prosesi ba-

xımından sistemli qaydada nəzarətdə keçirsək, müxtəlif valyuta məzənnəsi şəraitində makroiqtisadi şoklara iqtisadiyyatın və əhalinin bəzi reaksiyasını görə bilərik.

Mövcud qiymətlər və üzən valyuta məzənnəsi sistemləri çərçivəsində və daxili və xarici tarazlıq məsələsini müqayisəli halda həll edilməli, lazım gəldikdə valyuta məzənnəsi sistemi, modeli modifikasiya edilməlidir. Belə ki, üzən valyuta məzənnələri zamanı pul siyasəti milli gəlirə və onunla da ölkə daxili qiymətlərə və qiymət səviyyəsinə güclü təsir göstərir. Burada daxili tələb və təklifinin nisbəti, genişlənməsi və ya azalması (daralması) halları da ola bilər.

Burada məsələn, genişlənməsi variantını izah edək. Pul kütləsinin genişlənməsi bizim milli valyutada borc alınmasını yüngülləşdirir, faiz dərəcəsini artırır, xərclərin və qiymət səviyyəsinin artmasına səbəb olur. Xərclərin artımı isə faiz dərəcəsinin aşağı düşməsilə birlikdə tədiyə balansının risləşməsinə gətirib çıxara bilər. Çevik valyuta məzənnəsi zamanı tədiyə kəsirində də problem ola bilər. Xarici valyutaya tələb onun təklifini daha çox üstələyirsə, milli valyuta dəyərdən düşər. Milli valyutanın dəyərdən düşməsi yerli firmalara xaricilərlə rəqabəti zəiflədər. Belə ki, idxalı azaldar və ixracı artırır, həm də firmaların rəqabət qabiliyyətinin yeni səviyyəsi yerli istehsal məhsullarına olan xərcləri də artırır.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq iqtisadiyyatda baş verən bir çox şok vəziyyətlər təsbit edilmiş və ya üzən, çevik valyuta məzənnəsi çərçivəsində iqtisadiyyata, qiymət və qiymət səviyyəsinə xeyli təsir göstərir. Burada adətən dörd növ şoklar mövcuddur:

- a) ixraca olan məcmu, fərdi tələb tərəflə bağlı şoklar, risklər;
- b) idxal təklifi tərəfindən şok pozuntular;
- v) beynəlxalq kapital axınında baş verən şoklar;

q) müxtəlif səpgili daxili şoklar.

Şok vəziyyətini xüsusilə az saylı məhsul (az miqdarda) ixracatı üzrə ixtisaslaşmış ölkələr daha kəskin halda hiss edirlər. Çevik valyuta məzənnələri, ixracat tələbatında tərəddüdlər şəraitində özünü göstərir, eyni zamanda ixracat-tələb şoklarına da qismən təsir göstərir, ixracat gəlirləri aşağı düşdüüyü halda milli valyuta da dəyərdən düşməyə başlayır. Eyni zamanda dəyərdən düşmə milli məhsula yeni tələbi yaradır. İdxalla rəqabət aparan, idxalı əvəz edən əmtəələr istehsal edən sahələr, daxili bazarda özünə böyük mövqe təmin edir. Xarici əmtəələr daha baha olduqda bu hal özünü daha aşkar göstərmiş olur. Valyuta məzənnəsinin aşağı düşməsi itkiləri ixracat gəlirlərinin ilkin itkisinin effektini tam şəkildə aradan qaldırmır. Bu itki iqtisadiyyatda öz əksini tapır. Müxtəlif valyuta rejimləri zamanı milli gəlirin və qiymətlərin idxalın təklifində baş verən pozuntularla qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində bu proses daha da mürəkkəbləşir. Bu hallar valyutanın milli alıcılıq qabiliyyətinə və idxalın ümumi dəyərinə təsir edir. Burada, idxalın təklifindəki pozuntuları xarici təklifdə gözlənilməz məhdudiyyətlər də özünü göstərir. Çevik valyuta məzənnələri zamanı kapitalın axıb getməsi milli valyutanın dəyərini aşağı düşməsinə səbəb ola bilər. Bu qiymətdən düşmə milli istehsal üçün xarici istehlakçılarla rəqabəti yumşaldır, ticarət balansını yaxşılaşdırır. Bundan başqa, milli gəlirdə, daxili tələbdə və pula olan tələbdə xaotik dəyişmələrlə də baş verə bilər. Bu hal, destabilləşdirmənin səviyyəsi valyuta məzənnəsinin hansı rejim çərçivəsində olmasından da asılıdır. Valyuta məzənnələri sistemləri arasında seçimin bu baxımdan əhəmiyyəti böyükdür.

Məsələn, üzən valyuta məzənnəsi şəraitində qiymət səviyyəsinin artmasında xarici amillərinin təsiri güclü olur. Burada qiymət səviyyəsinin artmasına valyuta məzənnələrinin həm artımı və həm də aşağı düşməsi öz təsirini göstərə bilər. İdxal edilən əmtəələrin bahalaşması nəticəsində valyuta məzənnəsinin aşağı düşməsi ölkədə ümumi qiymət səviyyəsinin artmasına gətirib çıxara bilər.

III FƏSİL. BEYNƏLXALQ TİCARƏT-IQTISADI ƏLAQƏLƏRİN VALYUTA PROBLEMLƏRİ

§1. Valyuta münasibətləri və beynəlxalq əlaqələr

Həmişə olduğu kimi, müasir dövrdə də dünya dövlətləri, ölkələri arasında xarici iqtisadi əlaqələr və bununla əlaqədar olaraq onların iqtisadiyyatının inteqrasiyası dünya təsərrüfat sisteminin formalaşması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkələr arasında iqtisadi əlaqə və bütövlükdə iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyası və ayrı-ayrı ölkələr üzrə də inteqrasiya olunma səviyyəsi eyni olmur. Çünki inteqrasiya olunma şərtləri, şəraiti və amilləri müxtəlif ölkələr, hətta biz deyərdik müxtəlif qitələrdə də müxtəlif olur. Bu həm də bərabər şərait daxilində iqtisadi inteqrasiya olunma prosesinin geniş əhatəli olması ilə əlaqədardır. Məsələn, iqtisadi inteqrasiya olunmada ayrı-ayrı ölkələrdə birgə müəssisələrin tikilməsi və fəaliyyət göstərməsi, azad iqtisadi zonaların yaradılması, milli valyuta və dönərli valyutanın qarşılıqlı əlaqəsi – bir sözlə, beynəlxalq maliyyə – pul münasibətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa maddi amillərin, xüsusi olaraq istehsal amillərinin (əmtəə istehsalı, xidmətlər), habelə həmçinin ölkə əhalisinin intellektual səviyyəsi, orada mövcud olan bazarın, iqtisadi mexanizmlərin, modellərin xüsusiyyətləri, dövlətin xarici iqtisadi siyasətinin yetkinlik dərəcəsi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bəzən bu milli iqtisadi sistem, iqtisadi mexanizm və milli iqtisadi model adlandırılır. Bu mexanizm və model təəssüf ki, bəzi super dövlətlər tərəfindən iqtisadi ekspansiya, hegemonlux formasında istifadə olunur, idxal və ixrac əməliyyatlarında müxtəlif neqativ monopuliyasiyalar edilir, ciddi haqsızlığa yol verilir.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə, milli məhsulun dünya ticarət sisteminə, dünya bazarına çıxarılmasında hər hansı bir ölkənin industrial, postindustrial inkişaf səviyyəsi, təsərrüfat sisteminin çoxsahəli (diversifikasiya olunma) olması da vacibdir. Çünki çox sahəli məhsul istehsal etmə və xidmət göstərmə dünya bazarlarında onların (əmtəə və xidmətləri) təklif edilməsi ehtimalı, şansı da çox olur. Əlbəttə, dünya bazarlarının bu və digər əmtəə və xidmətlərə olan tələbi, (tələbatı) həm də digər amillərlə də şərtləşir. Çünki milli iqtisadiyyatın diversifikasiyası mühüm şərtlərdən biri olsa da bu hələ dünya bazarına çıxmaq üçün yeganə şərt deyildir. Burada istehsal olunan məhsulun rəqabət qabiliyyəti, qiymət səviyyəsi, keyfiyyəti və bundan irəli gələn problemlərin də həlledici əhəmiyyəti realdır. Yuxarıda göstərilənlərin beynəlxalq ticarət, beynəlxalq marketing baxımından böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, milli məhsulun qiymət səviyyəsi yüksək olduqda (xərclər infliasiyası şəraitində) ölkə həm də özünün istehsal etdiyi məhsulu xaricdən idxal etməyə məcburiyyətində qalır, başqa cür desək idxalçı ölkə özünün istehsal etdiyi məhsulları reallaşdırmaq çətinlikləri, problemlər üzrə üzləşmiş olur. Bu həqiqətən bəzən kifayət qədər əhəmiyyət vermədiyimiz, əslində milli iqtisadiyyat baxımından əhəmiyyət verilməli olan böyük bir problemdir. Çünki bu yalnız istehsal olunmuş əmtəələrin reallaşması problemi ilə məhdudlaşmır. Belə ki, milli məhsul və xidmətlərin əmtəə formasında reallaşmaması istehsal həcmnin ixtisar olunmasına və beləliklə də məşhurluq səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu səbəbdən idxalı əvəz edilən milli məhsulların istehsalı, xüsusi olaraq onların ucuz istehsalının həyata keçirilməsi yuxarıda göstərilən problemin həlli baxımından hər bir ölkə, o cümlədən Azərbaycan respublikası üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Əlbəttə, idxal olunan əmtəələrin ölkə daxili milli məhsullarla əvəzlənməsi və beləliklə də milli iqtisadiyyatın idxaldan asılılığının azaldılması heç də asan bir problem deyildir. Bu birinci növbədə istehsal sahələrinin, xüsusi olaraq aqrar sfera ilə bağlı sahələrin subsidiyalaşması, güzəştli kreditlərin verilməsi, lizinqlə bağlı fəaliyyətin düzgün

təşkil olunması, gömrük işinin düzgün təşkil olunmasının və bütövlükdə bu sahədə maliyyələşdirmə işlərinin təkmilləşdirilməsi, sərmayə kapital qoyuluşu dövriyyəsinin sürətlənməsi, vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə də əlaqədardır.

Daxili bazar üçün idxal əvəzediciləri probleminin həlli xüsusilə makro və mikro səviyyəli proqramların tərtib edilməsini tələb edir. Bu proqramlarda ayrı-ayrı sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, nəqliyyat, məişət və s. mənsubiyyətli məhsullar üzrə ölkə daxili özünütəminat səviyyəsi, bu və digər məhsul istehsalı həcmünün artırılması üçün (əgər bu lazımdırsa) investisiya həcmünün, istehsal güclərinin artırılması, həmin idxal əvəzedici məhsulların real xərcləri, dəyərləri və qiymətinin müəyyən edilməsi, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının qısa müddətli kreditləşdirilməsi, Mərkəzi Bankların faiz dərəcələrinin aşağı salınması kimi məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Faiz dərəcələrinin yüksək olması istehsalın investisiyalaşması üçün ciddi problem yaradır. Burada Ümumdünya Ticarət Təşkilatının şərtləri, bu təşkilat qarşısında yerinə yetirməli olan öhdəliklərin, idxal və ixrac resumlarının azadılması bəzi sahələr üzrə güzəştli kreditlərin ləğvi kimi cəhətləri də nəzərə almaq lazımdır. Bu axırncı şərtlər Ümumdünya Ticarət Təşkilatının başlıca tələblərindən biridir. Bu şərtlər hər hansı bir tərəfin rəqabətdə üstünlüyünü əldə edilməsinin qarşısını almaq və digər məqsədlər üçün irəli sürülür. Lakin problemə məntiqi cəhətdən yanaşdıqda bu şərtlərin nisbi xarakter daşdığını və müəyyən məqsədlər üçün edildiyini aşkar etmək olar. Çünki bu birinci növbədə hər hansı bir ölkənin, firma və yaxud şirkətin rəqabət üstünlüyü yalnız yuxarıda göstərilən şərtlərlə deyil, həm də hər hansı bir ölkənin real təbii sərvəti, təbii sərvət potensialı, məcmuu resurs potensialı, habelə elmi-texniki, texnoloji potensialındakı üstünlüyü, dünya əmək bölgüsündəki iştirakı üstünlüyü və digər amillərlə müəyyən olunur. Bütün bunlar mütləq üstünlük hesab olunur. Bundan başqa, nisbi üstünlük də mövcuddur. Bu isə əsasən ticarət effektivliyi, xarici ticarətin səmərəliliyi, ixrac potensialı və s. şərtləşir. Bu baxımdan bazar iqtisadi modeli hələ də beynəlxalq ticarətdə yuxarıda göstərilən məsələlərə eyni mənalı

yanaşmaq və həmin problemlərin daha çox elmi əsaslarla əlaqələndirmək imkanına malik deyildir. Çünki dünya əmtəə bazarı heç də davamlı və alqoritmik qaydada formalaşmır. Hələ də iqtisadiyyatda, beynəlxalq əmək bölgüsündə, idxal və ixracın strukturunda, onlara təsir edən amillərdə müəyyən nöqsanlar realdır. Bu sahədə müəyyən ölkələrin, işgüzar dairələrin məlum “üstünlükləri” vardır. İxrac siyasətində baş verən düşünülməmiş siyasət bir sıra ölkələrin «xammalı iqtisadiyyatı» ölkəsinə çevrilməsinə şərait yaratmışdır, ölkə daxili və xarici ticarət üzrə qiymətin əmələ gəlməsi, valyuta məzənnəsindəki oyunlar, xarici ticarətin digər ölkələrin xarici ticarətin, xarici təsirin, bir sıra ölkələrin daxili bazara təsiri həmin ölkələrdə müəyyən iqtisadi problemlərin yaradılmasına gətirib çıxarır. XIX və XX əsrdən başlayaraq (xüsusi olaraq müasir dövrdə) bir sıra ölkələrdə və bütövlükdə qitələrdə bizim planet üzrə sənaye istehsalında əhəmiyyətli (radikal) dəyişikliklər baş vermişdir. Onu qeyd etmək kifayətdir ki, XX əsrin sonunda dünyanın demək olar ki, üç sənaye mərkəzində sənaye məhsulunun ixracının 92,7% və idxalının 84,1%, 26 Şərqi Avropanın, 3 Şimalı Amerikanın 9 Şərqi Asiya dövlətlərinin payına düşür. Burada xüsusi olaraq dünya ticarətinin əsas hissəsi cəmləşmişdir. Əlbəttə, sənaye məhsulunun həmin qitə ölkələrində cəmləşməsi sadəcə ticarət istehsal strukturunun dəyişilməsi deyildir. Onların uğurları həm də dünya əsasən həmin ölkələrdə texnika və texnologiyanın yüksək səviyyədə olması ilə şərtləşir. Nəticədə istehsal strukturundakı texniki-texnoloji dəyişikliklər müvafiq sənaye sahələri daxilində əmək bölgüsünün dərinləşməsinə, həmin mərkəzlərə mənsub olan ölkələrin məhsulunun global əmək bölgüsü səviyyəsinə çatmasına səbəb olmuşdur. Bu ölkələrdə xarici ticarətin liberallaşması, informasiya texnologiyasının və sənaye texnologiyasının təkmilləşdirilməsi həm də ayrı-ayrı sahələrdə, xüsusi olaraq emaledici sənayedə, o cümlədən maşınqayırma sənayesində, avtomobil istehsalında, həmçinin dünya üzrə ofis və telekommunikasiya avadanlıqlarının ixracı üzrə aparıcı mövqe tutmasına şərait yaratmışdır.

Burada xüsusi olaraq ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa, Koreya, Çin, Malaziya, cənubi Koreya və digər ölkələri göstərmək olar. Bu ölkələr həm son məhsul istehsal və ixracı, həm də maşın və avadanlıqların ayrı-ayrı hissələrinin satışı və müəyyən ölkələrdə yığım ilə də fəaliyyət göstərir. Burada birinci növbədə həmin son və aralıq hissə məhsullarına real tələbatın mövcudluğu nəzərə alınır. Lakin bununla belə, qlobal iqtisadi böhranlar göstərdi ki, dünya ticarəti, beynəlxalq ticarət istehsal maliyyə əlaqələri qlobal disproporsiya halında baş verir. Amerika kimi bir ölkə Çin və Yaponiya ilə ticarət əlaqələrində ticarət (qıtlığı) vəziyyətinə düşmüşdür. Bu səbəbdən Amerika, Yaponiya və Çinlə ticarət əlaqələrində mənfi saldoya malik olmuşdur, ixrac və idxal arasındakı əlaqə istər əmtəə, dəyər və istərsə də sırf əmtəə əlaqələrində müəyyən disproporsiyalar baş vermişdir. Ayrı-ayrı ölkələr üzrə əmtəə və xidmətlərin, habelə kapitalın hərəkətindəki disbalans halları həmin prosesin düzgün olmayan metodlarla tənzim edildiyini göstərir.

Müasir dövrdə xarici ticarətin liberallaşması, sənayeləşdirmə, postsənayeləşdirmə, azad xarici ticarət və habelə iqtisadi artım indikatorları ilə optimal şəkildə əlaqələndirməyi tələb edir. Lakin bu sahədə ayrı-ayrı iqtisadçıların və ölkələrin fikirləri eyni mənalı olmur. Məsələn, neoklassik tədqiqatçılardan olan A.Kryuzer, D.Bxarvatu və digərlərinin fikrincə azad ticarətin indikatorları spontan qaydasında baş verir (ixrac təməüllü və idxal əvəzedici modeli üzrə) və bu iqtisadi artıma gətirib çıxardır. Əlbəttə burada O.V.Petrinin haqlı olaraq göstərdiyi kimi spontanlıq effektiv ixrac yönümlü strategiya anlayışı öz-özünə inkişaf edən, tənzimlənən bir proses kimi nəzərdən keçirilir. Ona görə də burada həmin konsepsiya xarici ticarətin iqtisadi artımı təsiri qəribə də olsa qapalı inkişaf etmiş ölkə aspektində nəzərdən keçirilir. Ona görə də O.Petrinin dediyi kimi burada iqtisadiyyatın strukturu, koordinasiya olunmaması, bazar mexanizminin deformatsiyaya uğraması, xarici tələbin (ixrac məhsullarına) aşağı səviyyəli sahələrarası əlaqəsi, milli məhsulla məcmulun tələbatın azaldılması və digər məsələlər nəzərə alınmır. Nəzərə almaq lazımdır ki, ixrac yönümlü meyllərin, variantın üstünlüyü

birinci növbədə xarici tələb dinamikası ardıcıl olaraq daxili dinamikanı qabaqladığı bir şəraitdə ixrac milli məhsulun məcmulu tələbinin genişlənməsinin mühüm amilinə çevrilə bilər. Bu və digər hallarda azad xarici ticarət bir sıra hallarda kapital yığılmasını zəiflədə və eyni zamanda inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf etmiş ölkələrindən geri qalmasına həm də mənfi bir amil kimi təsir göstərə bilər. Ona görə də burada həm ölkələrin sənayecə ixtisaslaşması, həm liberallaşma nəticəsində bəzi ölkə gəlirlərinin azaldılması halları həm istehsal amilləri nəzəriyyəsiindən, həm də mütləq və nisbi müqəpsiyəli üstünlük nəzəriyyəsiindən irəli gələn cəhətlər, habelə ticarət şərtlərinin müxtəlif elastikli tələb, xammal əmtəəsinin dünya qiymətlərinin aşağı düşməsi meylləri və digər cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Burada inkişaf etmiş radikal bazar iqtisadi modelinə əsaslanmış ölkələrin özündə belə xarici ticarətin investisiya üçün mallar istehsalında stimullaşdırıcı rola malik olmaması hallarında nəzərə almaq lazımdır.

Beynəlxalq bazarın qloballaşması daha çox iqtisadi inkişaf etmiş super dövlətlərin mənafeələrinə xidmət edir və zəif təsərrüfat sistemli ölkələrin tərəqqi əldə etməsinə mane olur. Bu səbəbdən beynəlxalq ticarətin bəzən dünyanın bir sıra regionlarında antiqlobal meyllərlə müşayiət olunur.

Müasir qloballaşma prosesi bütün planeti əhatə edən yeni mümkün ümumi sosial-iqtisadi, sosial-ekoloji, marketinq-ticarət sistemin axtarışındadır. Belə bir qlobal strateji sistem layihəsi olaraq «Kontinentlərin böyük qovuşması» konsepsiyası gündəmə gəlmişdir. Müvafiq universal konseptual layihə Roma klubunun «Artım sərhədləri», BMT-nin «Dayanıqlı İnkişaf Proqramı», Rusiyanın Qloballaşma Problemləri İnstitutunun «Qloballaşmanın praktikası» və digər fundamental tədqiqatlardan qaynaqlanaraq YUNESKO-nun dəstəyi ilə bir qrup müstəqil tədqiqatçılar tərəfindən nəzərdən keçirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin ticarəti XX və XXI əsr ticarətinə görə daha qaydalı, nizamlı olmuşdur. XX-XXI əsrlərdə dünya ticarət sistemi mürəkkəbləşmişdir. Bu, əsasən aşağıdakılarla şərtlənmişdir:

- Müasir elmi-texniki təqəqqi, yüksək texnologiya, təbii ehtiyatlardan intensiv istifadə edilməsi;

- Dünyada, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə sənaye, postindustrial inteqrasiyanın genişlənməsi;

- Əmtəə və kapital hərəkətinin mobilliyi;

- İri səhmdar cəmiyyətləri formasında olan müəssisələrin sayının artması.

TMK-ların hegomonluğu radikal bazar iqtisadiyyatı modelinin geniş tətbiqi və sair amillər qeyri-sabit ticarətə yol açmışdır.

Bununla belə beynəlxalq ticarət qaydaları, əmtəə və xidmət bazarı heç də tam mütləq və xaotik ola bilməz. Burada ayrı-ayrı ölkələr üzrə beynəlxalq mübadilədə ciddi məhdudiyyətlər qoyular və bu məhdudiyyətlər əsasən həmin ölkələrdəki iqtisadi inkişafı şərtləşir. Bununla belə gömrük rüsumları, qeyri-tarif maneyələri, xarici kapitalın məhdudlaşdırılması, ixracata subsidiyaların ayrılması qaydaları və sair qaydalar tətbiq edilir. İstehsalın beynəlmilləşməsi TMK-lara gömrük maneələrindən yan keçərək bazarları tutmağa, zəbt etməyə imkan verir, iri həcmli spekulyativ valyuta sövdələşmələri isə valyuta məzənnələrin də əsası olmayan dəyişmələrə səbəb olur, belə hallarda dövləti iqtisadi konyukturaya effektiv təsir edə bilmir.

Müasir beynəlxalq ticarətdə ən mühüm problemlərdən biri beynəlxalq əmək bölgüsünə uyğun olaraq dünya bazarlarında iştirak etmə imkanının əldə edilməsidir. Burada hər hansı ölkənin Ümumi daxili məhsul istehsalında ixrac kvotasının, ümumi daxili məhsul istehsalında idxal payının, xarici ticarət kvotasının düzgün

müəyyən edilməsi və ona təsir edən şərt və amillərin sistemli halda nəzərə alınmasıdır. Burada əmtəə və xidmətlərə tələbatın iqtisadi inkişaf potensialı, iqtisadi inkişaf dinamikası ilə əlaqələndirilməsi də vacibdir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün konkret mövcudluğundan və xüsusiyyətlərindən asılı olaraq xammal, təbii mineral resurslar ticarəti də müasir dövrün ən böyük problemlərindəndir. Bu, digər məsələlərlə yanaşı həm də mineral resursların ayrı-ayrı ölkələr və qitələr üzrə qeyri bərabər yerləşməsindən irəli gəlir. Hazır «son məhsul ixracından», satışından fərqli olaraq istər regional və istərsə də dünya xammal bazarlarına çıxışın özünə məxsus xüsusiyyətləri və problemləri vardır. İndi mineral xammal bazarlarında ticarətin payı, xüsusi çəkisi artmışdır. Dünya ölkələri üzrə təbii resursların istehsalı və istehlakı arasındakı nisbətdə böyük fərqlər vardır. Məsələn, indi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə dünya neft hasilatındakı payı 25%, istehlakı isə əksinə 60%-dir. Dünyada istehsal edilən neftin payı OPEK ölkələri üzrə 41% təşkil etsə də həmin ölkələrdə istifadə edilən neft və neft məhsulları cəmi 7% təşkil edir. Bu vəziyyət və digər amillər beynəlxalq xammal ticarətinə, onun idxalı və ixracı aspektlərinə, ümumiyyətlə dünya neft bazarlarındakı qiymət səviyyəsinə, qiymət mexanizminə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir, bu bazarda sabit qiymətlərin yaranması nizamını pozmuş olur, «neft-dollar» gəlirlərə mənfi təsir edir.

Son illərdə global iqtisadi əlaqələr və dünya iqtisadi problemləri kontekstində beynəlxalq ticarət problemlərinə aid xeyli miqdarda monoqrafiya və məqalələr dərc edilmişdir. Bunların sırasında O.Petrinin (5), P.Mozansin, V.Yakovlevanın (7), Y.Qodinin (6), V.Obolenskinin (2), E.Qureviç və Prilenskinin (5), V.Sokolova və digərlərinin əsərlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu məqalələrdə müasir dünyada azad ticarət və proteksionizm, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, milli və beynəlxalq ticarət, Liberalizm və ticarət, milli iqtisadiyyatla xarici ticarət arasındakı əlaqə, milli və dünya iqtisadiyyatının stabilliyi məsələləri, bu sahədə baş verən

disbalans hallar və digər problemlər nəzərdən keçirilmişdir. Müəllif məqaləni hazırlayarkən yuxarıda göstərilən müəlliflərin, habelə E.Qurviç və İ.Prilenskinin əsərlərindən, məqaləsindən istifadə etmişdir.

Beynəlxalq iqtisadi siyasət sistemində dövlətin ticarət siyasəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla belə ayrı-ayrı ölkələrin özünə məxsus xüsusiyyətləri, beynəlxalq əmək bölgüsündə tutduğu mövqe, milli istehsalın ixtisaslaşması, beynəlxalq ticarətin özünün müasir problemləri, gömrük rüsumları, vergi güzəştləri, idxal və ixracda liberalizm və proteksionizm prinsiplərinə paralel əməl edilməsi və sair məsələlər həm də bir sıra anlaşılmazlıqlar, qeyri müəyyənlilər yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, liberalizm və proteksionizm dövlətin ticarət siyasətində bir-birinə əks olan alternativ siyasətdir.

Müasir dövrdə də proteksionizm ticarət siyastində başlıca yer tutur. Bu siyasət milli istehsalın xarici rəqabətdən qorunması (yüksək gömrük rüsumları və inzibati məhdudlaşdırıcı vasitələrlə), milli məhsulların maliyyələşdirilməsi və s. vasitələrlə həyata keçirilir. ABŞ və Qərbi Avropa ölkələri 200 ildən artıqdır ki, bu siyasətdən geniş təzyiq vasitəsi kimi istifadə edirlər. Bununla belə müasir dövrdə azad ticarət konsepsiyası, ideologiyası da özünə geniş mövqe qazanmağa başlamışdır. Bununla yanaşı dünya və regional bazarları əldə etmək uğrunda inhisarçılıq, iqtisadi ekspansiya meyilləri də artmışdır.

Müasir dövrdə istər iqtisadi tədqiqatlarda, istərsə də beynəlxalq iqtisadi siyasətdə xarici ticarətdə baş verən disbalanslar və onlara uyğunlaşma problemlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Qlobal disbalanslar 2008-ci il dünya maliyyə böhranına xas olan əsas səbəblərindən biri olsa da bu günkü anda da dünya iqtisadiyyatı üçün ən təhlükəli risq amillərindən biri olaraq qalmaqdadır.

Bu böhran ərəfəsində disbalans qeyri-müəyyənlilik hallarının çoxalması qloballaşdırma, beynəlxalq ticarət proseslərinin ziddiyyətli halda sürətlənməsi fonunda baş vermişdir. Bununla yanaşı kapitalın hərəkəti üzrə məhdudiyyətlərin

aradan qaldırılması xarici investisiyaların milli iqtisadiyyata cəlb edilməsini xeyli asanlaşdırdı. Kapitalın sərbəst hərəkəti nəticəsində əgər 1980-ci ildə dünya iqtisadiyyatında disbalans hallarının ümumi səviyyəsi dünya ÜDM-nun 2-3%-ni təşkil edirdisə, 2000-ci ilə qədər bu göstəridi 4%-ə qədər, 2006-2007-ci illərdə isə 6%-ə çataraq 1980-2012-ci illər arası ən pik nöqtəsini təşkil etmişdir.

Qlobalaşdırma prosesi disbalans hallarının dərinləşdirməklə yanaşı, həm də onun dayanıqlığına, yəni uzunmüddətli mövcudluğuna səbəb olmuşdur. Başqa sözlə, xarici disbalanslar qısamüddətli formadan xroniki uzunmüddətli formaya keçid almışdır.

Son illərin təcrübəsi göstərir ki, xarici disbalansların kəskin surətdə mövcudluğu bir sıra ölkələrin ciddi makroiqtisadi risklərə məruz qalmasına səbəb olmuşdur. 1997-1998-ci illərin Asiya ölkələrindəki böhranının səbəbləri araşdırılarkən məlum oldu ki, bu böhran daha çox xarici hesabların dayanıqlı defisitinə (çatışmamazlığa) malik olan ölkələrə xüsusilə güclü təsir göstərmişdir. Bu cür analogi vəziyyət 2008-ci il dünya maliyyə böhranı üçün də xarakterik olmuşdur. Belə ki, böhran ərəfəsində cari əməliyyatlar üzrə balans defisitə malik olan ölkələr (Yunanıstan, İspaniya, Kipr, Portuqaliya və s.) daha dərin tənəzzülə məruz qalmış və düşdükləri resessiya vəziyyətləri indiyə qədər davam etməkdədir. Qlobal maliyyə böhranı ərəfəsində ABŞ-da ÜDM-da 6%-i səviyyəsində formalaşan cari əməliyyatlar üzrə defisit global risklərin ən ciddi amili kimi çıxış edərək böhranı daha da dərinləşdirmişdir.

Disbalans hallarının miqyasının və dayanıqlılığının artımı beynəlxalq təşkilatların xarici mühitə, xarici amillərə adaptasiya olunma probleminə marağını daha da artırmışdır. Bununla əlaqədar olaraq BVF-u xüsusi tədbir gördü. BVF-nun qəbul etdiyi qərarın mərkəzində xarici dayanıqlıq problemi əsas götürüldü. Eləcə də «Böyük İyirmilik» ölkələri də xarici disbalans hallarının dünya iqtisadiyyatının

stabilitiyi üçün ən başlıca təhlükə kimi qiymətləndirərək onların məhdudlaşdırılması üzrə təkliflər işləyib hazırladılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, son onilliklərdə tədqiqatçıların qeyri-müəyyənliklər, xarici disbalanslar probleminə münasibəti mahiyyətə müəyyən bir təkamül prosesi səciyyəsi almışdır. 1980-1990-cı illərdə geniş yayılan neoklassik təsəvvürə görə cari hesab saldosu iqtisadi agentlərin istehlakın hamarlanmasına istiqamətlənən rəşional qərarları özündə əks etdirir. Məsələn, iqtisadiyyatın inkişafının aşağı başlanğıc səviyyəsi kapitaldan yüksək gəliri nəzərdə tutduğuna görə onun xaricdən cəlb edilməsini daha sərfəli olur. Makroiqtisadi siyasət nöqtəyi-nəzərindən neoklassik nəzəriyyə faktiki olaraq cari hesab saldosunun az əhəmiyyətliyinə görə onun xüsusi sektor fəaliyyətinin müəyyən etdiyi dərəcədə postulat kimi əsas götürdü. Bu halda potensial təhlükəli komponentlər yalnız həddən artıq yumşaq fiskal siyasətlə daha çox əlaqədar oldu. Neoklassik paradigmaya görə balanslaşdırılmış büdcəyə cari hesablar defisiti təhlükə hesab edilmir. Bu yanaşmada tədiyə balansının əsası kimi xarici ticarət çıxış edir. Bu konsepsiyaya görə tədiyə balansının tarazlıq vəziyyətinə nail olmağın ən səmərəli vasitəsi kimi valyuta məzənnəsinin modifikasiyası çıxış edir. Məlum olduğu kimi milli valyutanın devalvasiyası ixrac qiymətlərinin xarici valyutaya nisbətən aşağı düşməsinə, revolvasiyası isə əksinə xarici istehlakçılar üçün bu ölkənin məhsulunun bahalaşmasına və xarici məhsulların idxalının öz rezidentləri üçün ucuzlaşmasına gətirib çıxarır.

Beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, xarici hesab defisiti (çatışmamızlığı) qarşıdakı növbəti böhranın xəbərçisi kimi çıxış edir. Belə bir defisit aşağıdakı makroiqtisadi boşluqları da özündə əks edə bilər. Məsələn, 1) iqtisadiyyatın imkanları ilə müqayisədə həddən artıq həcmdə istehsalın olmaması və olması; 2) «qaynar» pulların axını (gəlməsi, daxil olması) və ya kredit «köpüyü» fonunda «qiymət köpüklərinin» baş verməsi. Buna bənzər situasiyalar gec və ya tez cari

əməliyyatlar hesabı da daxil olmaqla bir çox makroiqtisadi göstəricilərin düzəlişlərini tələb edir. Bundan başqa, cari əməliyyatlar balans defisiti hətta iqtisadi cəhətdən tam əsaslandırıldığı bir halda belə risqlər ciddi təhlükə mənbəyi kimi çıxış edə bilər. Məsələn, hər hansı bir ölkədə kapitalın yüksək faydalılığı obyektiv olaraq yığının yüksək norması ilə müşayiət edilməlidir ki, bu da kapitalın sabit axınını (gəlməsini) tələb edir. Lakin əgər kapitalın belə axını əsasən kreditlər və portfel investisiyalar formasında müəyyənləşirsə bu da qeyri stabil vəziyyət yarada bilər. Bu cür situasiyalarda risqlər adətən kapitalın axınının qəflətən kəsildiyi zaman daha çox reallaşa bilər. Bu isə xarici defisitə özünün maliyyələşdirilməsini əsasən çətinləşdirər və ya qeyri-mümkün edər. Kapital axınının dayanmasına investorların riskə münasibətinin dəyişməsi də buna təkan ola bilər. Belə ki, 2008-ci ildən başlanan global maliyyə böhranı baş verdikdən sonra kapitalın «qaçışı» müşahidə edilirdi, başqa sözlə, onun əsas hissəsi inkişaf etməkdə olan ölkələrdən inkişaf etmiş ölkələrə keçirdi.

Kapitalın axıb gəlməsinin dayandırılması hər şeydən əvvəl ölkədaxili tələbin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Tələbin ardınca qiymətlərin enməsi məhdud olduğundan ilk növbədə investisiya həcmi azalması səbəbindən istehsalın azalması da baş verə bilər.

Bəzi hallarda cari əməliyyatlar üzrə balans defisiti obyektiv şəraitlə də şərtlənmiş olsa da, bütövlükdə iqtisadiyyatdakı deformasiyalarla əlaqədar olur. Ümumiyyətlə, disbalansların formalaşdırılmasının ən başlıca xarici amilləri kimi ticarət şərtlərinin dəyişdirilməsi və dünyada faiz dərəcələrinin aşağı düşməsidir. Bu zaman da «qaynar» pullar inkişaf etməkdə olan ölkələrə axır. Disbalansların formalaşdırılmasının daxili amilləri kimi isə iqtisadi agentlərin bütövlükdə iqtisadiyyatın perspektivləri üzrə həddən artıq optimist gözləmələri çıxış edir. Belə ki, Şərqi Avropanın bir çox ölkələrində global maliyyə böhranı ərəfəsində cari hesab defisiti ipoteka canlanması ilə əlaqədar olmuşdur.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, həddən artıq xarici defisit uzun müddət ərzində nadir halda saxlanılır, yəni gec-tez disbalansların konsolidasiyası, yəni defisit azaldılması baş verir. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün disbalanslara olan xarici adaptasiya mexanizmləri fərqlidir. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrdə belə adaptasiya mexanizmləri endogen xarakter daşıyır, yəni belə ölkələr üçün cari hesab saldosunun dəyişikliyi daha çox daxili biznes tsiklin fazasını özündə əks etdirir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə iqtisadi agentlər xarici maliyyələşdirmə mənbələri tapmadıqları zaman belə korreksiyaları (düzəlişləri) adətən məcburi halda həyata keçirilir. Göründüyü kimi cari əməliyyatlar hesabını və kapitala əməliyyatlar hesabını eyni dərəcədə xarakterizə edən xarici saldo adaptasiyası iqtisadiyyatın tsiklindən asılı olaraq müxtəlif mənbələrə, şərtlərə malik olur. İnkişaf etmiş ölkələrdə adətən korreksiya daxili səbəblər üzündən cari hesabın dəyişilməsinə görə həyata keçirilir, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə adaptasiyanı ilkin mənbəyi kimi bir qayda olaraq kapital hesabının xarici hesablara ilk növbədə kapitalın axıb gəlməsinin dayanması formasında çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, konsolidasiya aparma qaydalarında da inkişaf etmiş və etməkdə olan ölkələr arasında fərqlər mövcuddur. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə konsolidasiya nisbətən daha rəvan və ağrısız keçdiyi halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə belə korreksiya çox zaman sıçrayış və şok formasında və faktiki olaraq bərpası çətin olan böhran çərçivəsində baş verir.

Kapitalın axıb gəlməsinin dayanması ehtimalını və cari əməliyyatlar hesabının əsaslı korreksiyasını müəyyən edən amillərin təhlilini aşağıdakı amillər üzrə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1) xarici şoklar (ticarət şərtlərinin həddən artıq pisləşməsi, ticarət əməkdaşlığı olan ölkələrdə iqtisadi artımın ləngiməsi, aparıcı ölkələrdə faiz dərəcələrinin yüksəldilməsi);

2) iqtisadiyyatın struktur göstəriciləri;

Cari əməliyyatlar üzrə balansın korreksiyası ehtimalı xarici defisit (çatışmamazlığın) həcmi, xarici borcun ÜDM-a nisbəti ilə isə düz mütənasibliklə asılıdır. Əksinə, ölkənin qızıl valyuta ehtiyatları, iqtisadiyyatın ticarət açıqlılığı, maliyyə sektorunun yüksək inkişafı, gələn (daxil olan) kapital axını strukturunda birbaşa xarici investisiyaların yüksək xüsusi çəkisi kimi amillər xarici konsolidasiya şərtləri şansını təsir edir.

3) həyata keçirilən iqtisadi siyasət.

Xarici disbalansların formalaşdırılmasının başlıca mexanizmlərindən biri də daxili kreditin sürətlə artımı, həyata keçirilən büdcə siyasəti və valyuta məzənnə siyasəti ilə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici disbalanslarla əlaqədar risqlər daha çox təsbit edilmiş və ya idarə edilən mübadilə məzənnəsi şəraitində meydana çıxır.

Xarici disbalansın və mübadilə məzənnəsinin təhrif edilməsi problemləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədardır. Belə ki, genişlənmiş xarici disbalanslar və xarici defisit kəskin azaldılmasına üzən idarə edilən mübadilə məzənnəsi şəraitində daha az rast gəlinir. Bundan başqa, təsbit edilmiş mübadilə məzənnəsi və ya idarə olunan üzən rejimdən istifadə edilməsi xarici disbalansların formalaşdırılması nöqtəyi-nəzərindən aşağıdakı amillərin neqativ effektini daha da gücləndirir: kreditləşmənin artımı, iqtisadiyyatın qapalılığı, səviyyəsi, ehtiyatların aşağı səviyyəsi. Və nəhayət, təsbit edilmiş valyuta məzənnəsində valyuta böhranından sonra iqtisadiyyatın bərpasə prosesi və müddəti.

Beləliklə, üzən mübadilə məzənnəsi rejimi mövcud xarici hesab disbalanslarına adaptasiyanı asanlaşdırır və valyuta böhranının yaranmasına mane olur.

Xarici disbalanslığa adaptasiyanın aşağıdakı formaları mövcuddur:

Birinci variant. Real valyuta məzənnəsinin yüksəldilməsi şərti ilə istehsal həcmnin azalması, məhdudlaşması. Daxili tələbin artımının azalması istehsalın neqativ dinamikası və daha çox investisiyaların neqativ dinamikası ilə şərtlənir. Bu zaman cari əməliyyatlar hesabı ixracın artımı və idxalın azaldılması hesabına yaxşılaşdırıla bilər.

İkinci variant. Real mübadilə məzənnəsinin aşağı salınması və ÜDM-un artımı. Devalvasiya fonunda ixracın və idxalın ÜDM-a nisbəti artır, lakin ixrac eyni zamanda dollarla ifadədə artır ki, bu da cari əməliyyatlar hesabının tələb olunan korreksiyası tələbini təmin edir.

Üçüncü variant. Bu variant xarici disbalanslara adaptasiyanın yuxarıdakı forma və xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bu formaların sintezi kimi çıxış edir. Bu zaman eyni vaxtda daxili tələbin və istehsalın artımı ləngidilir və kəskin devalvasiya baş verir. Belə ciddi reaksiya göstərir ki, disbalansların böhran həlli halında kapitalın axıb gəlməsi dayanan zaman belə bir forma bir sıra iqtisadçılar tərəfindən daha məqsədəuyğun hesab edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qlobal maliyyə böhranı əpəfəsində qlobal iqtisadi situasiyanın qeyri-sabitliyinə səbəb olan disproporsiyalar siyahısına bəzi ekspertlər dünyanın müxtəlif ölkələri və regionlarının tədiyə balanslarının qeyri-tarazlığının gücləndirilməsini də aid edirlər. Ümumiyyətlə, 2000-ci illərdə ABŞ-ı tədiyə balansının cari əməliyyatlar hesabının defisiti sürətlə çoxalması, Şərqi Asiya və neft ixrac edən dövlətlərin isə tədiyə balanslarının cari əməliyyatlar hesabının müsbət saldosunun artması prosesi başlandı. Cari əməliyyatlar hesabı saldosunun dəyişikliyi hər şeydən əvvəl əmtəə məhsulları ticarət saldosunun dinamikası ilə müəyyən edilirdi. ABŞ məhsulları ilə ticarətdə defisit 2000-ci ildən başlayaraq 2006-cı ildə daxil olmaqla artmağa başladı. ABŞ-nın tədiyə balansının cari əməliyyatlar hesabının defisitinin belə sıçrayışla artımı xammalın, ilk növbədə də enerjetik xammalın qiymətinin artması, eləcə də ABŞ-nın sənaye

məhsulunun məcmu istehsalında idxalın xüsusi çəkisinin artması ilə əlaqədar idi. Çin məhsulları ilə ticarətin müsbət saldosu isə 2004-cü ildən 2008-ci ilə qədər 9,3 dəfə artmışdır. İndi Çin ABŞ-ın ən mühüm ticarət əməkdaşlarından biridir. Çinin Amerika idxalındakı xüsusi çəkisi 2010-cu ilin məlumatına görə 19,1%, ixraca görə isə 7,2% təşkil edir. Çinin ticarət balansını böyük profitsit təşkil edir. ABŞ-ın isə Çinlə ticarət balansını yüksək səviyyədə defitsit səciyyəyə daşıyır. Məsələn, 2010-cu ildə Çindən ABŞ-a idxal 364.94 milyard dollar, ABŞ-dan Çinə ixrac isə 91.88 milyard dollar (saldo – 273.07) olmuşdur [5, s.21-22]. Bu hal nəinki ABŞ-ın Maliyyə Nazirliyini, müvafiq ticarət qurumlarını, hətta Prezident administrasiyasını narahat edir. ABŞ buraca digər səbəblərlə yanaşı Çin hökumətinin Milli valyutası olan yunanın məzənnəsi ilə manipulyasiya etməsini göstərirlər.

Buna uyğun olaraq bir çox ekspertlər mümkün ola biləcək dünya iqtisadi böhranının ssenarilərindən biri kimi beynəlxalq ticarətdə disproporsiyaların azaldılmasını əsas götürürdülər. Bu zaman ən iri dünya idxalçısı olan ABŞ ya öz öhdəliklərini, tələbatını yerinə yetirmək qabiliyyətinə malik olmayacaq, ya da öz istehlakını kəskin sürətdə azaltmaq məcburiyyətində qalacaqdır. Lakin bununla belə ABŞ-ın global məcmu istehsalda olan tələbdə xüsusi çəkisini, eləcə də beynəlxalq ticarət - istehsal və maliyyə əlaqələrindəki yerini nəzərə alsaq bu halda istehsal həcmində kəskin halda azalması ilə nəticələnmə bilər. Lakin, faktiki olaraq böhran başqa bir sxemlə, yəni keyfiyyətsiz aktivlərlə yüklənmiş maliyyə sisteminin deformasiyası ilə start ala da bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2008-cu il global maliyyə böhranı dünya ticarətinin iri iştirakçılarının tədiyə balanslarının qeyri-tarazlığının azaldılmasına səbəb oldu. Dünya ticarəti həcmində azaldılması həm də son onillikdə formalaşan disproporsiyaları bir qədər yumşaltdı. Bunun səbəbini aydınlaşdırmaq üçün global bhrandakı ilk illərin məlumatlarını nəzərdən keçirək.

2009-cu ildə ABŞ ixracı 18%, idxal isə 26% azaldıldı. İdxalın azaldılması ABŞ-a gətirilən sənaye xammalı və materiallarının qiymətinin düşməsi ilə əlaqədar dəyərinin azalması ilə, eləcə də onların tənəzzül şəraitində istehlakının azalması ilə şərtlənmişdir. Eyni zamanda ABŞ-a sənaye məhsulu ixrac edən Yaponiya və Çin kimi ölkələrdən məhsul idxalı azalmış və onlarla ticarət defisiti azaldılmışdır. Nəticədə ABŞ məhsulları ilə ticarətdə defisit demək olar ki, 40% azaldılmışdır. Çin məhsulları ilə ticarətin müsbət saldosu 35% azaldılmışdır (onun ixracı 16%, idxalı isə 11% aşağı enmişdir). Yaponiya məhsulları ilə ticarətin müsbət saldosu hələ 2008-ci ildə 3 dəfə azaldılmış və ixracın nisbətən azaldılması şərt ilə idxalın daha çox artırılması ilə şərtlənmişdir. Lakin 2009-cu ildə ixrac və idxal təxminən eyni proporsiyaya (30%-dən çox) azaldılmış və bu saldo Yaponiya üçün aşağı səviyyədə saxlanılmışdır. İdxalın ixrac ilə müqayisədə daha kəskin azaldılması avro zonası məhsulları ilə ticarətin müsbət saldosunun bərpa olunmasına şərait yaratmışdır.

Müasir dünya təsərrüfatının strukturuna ticarət baxımından müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq olar. Dünya təsərrüfatının strukturunun təşkilati-iqtisadi, ticarət dövriyyəsi aspektində təhlili ilk növbədə qlobal ictimai əmək bölgüsü baxımından aparılmalıdır. Qlobal sistem elementlərinin təhlilinin əsas predmeti transmilli istehsal həlqələri, onların maliyyə təlimatı və onlar arasındakı əlaqəardır. Dünya təsərrüfat sisteminin əmtəə-dəyər aspektində təhlili ona milli və regional təsərrüfatların məcmusu, son məhsulun makro iqtisadi sistemdə inteqrasiya edilən və dinamik tarazlıqda olan bazarların məcmuyu kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu baxımdan qlobal, regional və milli təkrar istehsal prosesi bu təsərrüfatların hər birində baş verən təkrar istehsal proseslərinin nəticəsi və ümumi iqtisadi prosesin normal gedişatı, ayrı-ayrı ölkələrdə baş verən təkrar istehsalın müvəffəqiyyət səviyyəsindən asılıdır.

Son onilliklərdə milli iqtisadi sistemin beynəlxalq, qlobal sistemə inteqrasiyası güclənmişdir. Bir çox ticarət əngəlləri, maneələri aradan qaldırılmış, bir sıra

valyutaların dönərliliyi təmin edilmiş, bir çox ölkələrin milli qanunvericiliyinə bəzi müddəalar, əsasnamələr əlavə edilmişdir. Lakin ayrı-ayrı ölkələrin müxtəlif valyutalarının tədvüldə olduğu müxtəlif geoiqtisadi məkanlarda müxtəlif qanunvericiliyin mövcudluğu və buna uyğun olaraq müxtəlif modelli iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi həmin ölkələrin iqtisadi davranışında keyfiyyətə müxtəlif qaydalar və prinsiplər əsas götürülmüşdür. Belə geoiqtisadi məkanların mövcudluğu əhalinin və ölkənin real imkanları nəzərə alınmaqla ictimai əmək bölgüsü sisteminə daxil olmanın tarixən formalaşan ənənəvi bir üsulu kimi çıxış edir. Müasir dövrdə dəbdə olan «sərhədsiz dünya» təbliğatı müxtəlif əngəllərin aradan qaldırılmasının sürətləndirilməsi hesabına ictimai əməyə qənaətə nail olmağa imkan verməni nəzərdə tutsa da, ictimai əməyə qənaət effektini əldə etmək üçün əhalinin mobilliyinin yüksəldilməsinin hansı yolla həyata keçiriləcəyi məsələsini də bir problem kimi irəli sürür. Belə bir problem isə disbalansların, qeyri-müəyyənliklərin müxtəlif iqtisadi sistemlər üzrə rasional tənzimlənmə mexanizmləri ilə idarə edilməsini tələb edir. Müxtəlif ölkələr arasında əmtəə, xidmət dövriyyəsi və kapitalın hərəkətinin tərkib hissələri və təkrar istehsal prosesləri qlobal təkrar istehsal prosesləri ilə düzgün olaraq əlaqələndirilməlidir. Bu səbəbdən də hər bir ölkənin dünya iqtisadiyyatındakı yeri həmin ölkədə formalaşan makroiqtisadi struktur proporsiyaları ilə birbaşa müəyyən edilir.

Cari əməliyyatlar hesabının müsbət saldosu bir qayda olaraq daxili əmanətləri, yığımları daxili investisiyalardan artıq olduğu ölkələrdə mövcud olur. Belə ölkələr artıq əmanətləri bəzən xaricə investisiya edir. Buna uyğun olaraq cari əməliyyatlar hesabının müsbət saldosuna malik olan ölkələr beynəlxalq əmək bölgüsü strukturunda maddi istehsal məhsulları-sənaye məmulatları və ya xammal malgöndərənləri kimi çıxış edir. Cari əməliyyatlar hesabının defisitinə malik olan ölkələr daxili əmanətlər, yığımlar daxili investisiyalardan az olduğundan investisiyalaşma kapitalını xaricdən cəlb edilməsi hesabına həyata keçirilir. Buradan məlum olur ki, disbalansların dəyişikliyi əmanətlər və

investisiyalar arasında nisbətən kəskin dəyişdiyi zaman baş verir. Cari əməliyyatlar hesabının müsbət saldosuna malik ölkələrdə əmanətlərin səviyyəsinin azaldılması daxili istehlakın artırılmasını nəzərdə tutur. Və əksinə cari əməliyyatlar hesabının defisitinə malik olan ölkələrdə isə əmanətlərin artırılması və istehlakın məhdudlaşdırılması disbalans qeyri-tarazlığının yumşaldılmasına gətirib çıxarır.

BVF-nun ekspertlərinin qiymətləndirməsinə görə ABŞ-nın Şərqi Asiya ölkələri ilə ticarətində qeyri-tarazlığın azaldılması və sabit dayanıqlı nisbətən daha tarazlı vəziyyətə nail olunması ABŞ-da əmanətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsi və əksinə şərqi Asiya ölkələri, xüsusilə də Çində əmanətlər səviyyəsinin azaldılması halında gerçəkləşə bilər. Ekspertlərin də qeyd etdiyi kimi ABŞ-nı xüsusi sektorunda əmanətlərin artırılması artıq baş vermişdir. Gündəmdə duran əsas məsələ ABŞ-nı dövlət sektorunda əmanətlərin analoji artırılması (yəni, ABŞ-ın dövlət büdcəsinin defisitinin azaldılması) və Çində xüsusi əmanətlərin azaldılması ilə bağlıdır ki, bu da Çində ÜDM strukturunda daxili tələbin xüsusi çəkisinin artırılmasına səbəb olan əsas şərt kimi çıxış edir.

Bununla belə, yaxın gələcəkdə ABŞ öz istehlakına lazım gələn kapital axını hesabına ödəyən və əmanətlərin nisbətən aşağı normasına malik ölkə olaraq qalacaqdır. Güclü sənaye bazası, qabaqcıl texnoloji imkana malik olan bir ölkə olmaq şərti ilə ABŞ dünya iqtisadiyyatında əmanətləri yüksək normada ölkələrdən hələ də sənaye məhsulunun idxalçısı rolunu daşıyır. Bu ölkələr arasında isə kooperasiya əlaqələrinin inkişafı ilə müşayiət edilən istehsalın önəmli yerləşdirilməsi uğrunda rəqabət mübarizəsi gedir. Bu ölkələr qrupunun müxtəlif məvrləri, konfigurasiyası XX əsrin son onilliklərində Yaponiya ilə yeni sənaye dövlətlərinin meydana gəlməsi, daha sonra isə XXI əsrin ilk onilliyində ixrac həcminə görə Çinin lider mövqeyinə sahib olduğu zaman dünyada radikal dəyişikliklər baş vermişdir. Bununla belə indiyənə qədər belə Yaponiya və Tayvan texnoloji liderliyini qoruyub saxlamağa bacarmışlar. Bu ölkələr Şərqi Asiyada

ölkələrarası kooperasiya əlaqələrinə əsaslanan və bir sıra maşınqayırma sahələrinin məhsulları üzrə planetin tələbatının böyük hissəsini təmin edən özünəməxsus qlobal klaster formalaşdırılmışdır. Bu klasterin daha da genişləndirilməsi (Hindistan əhəmiyyətli potensial hesab edilməklə) və eləcə də klaster ölkələri arasında beynəlxalq istehsalın proqramının, beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin dəyişdirilməsi imkanları həddən artıq realdır.

Beləliklə, son 20 ildə sənaye məhsulunun dünya bazarlarına iri malgöndərənləri Qərbi Avropa və Şərqi Asiya ölkələri olaraq qalır. Şərqi Asiya ölkələri arasında sənaye məhsulunun ixracının kəmiyyət göstəriciləri və maşınqayırmanın bir sıra vacib sahələri üzrə Çin lider mövqeyi səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Sənaye məhsulu üzrə beynəlxalq ticarətin ümumi mənzərəsi sahədaxili əmək bölgüsünün dərinləşməsinin təsiri ilə müəyyən edilir və bunun əsasında transmilli istehsal həlqələri formalaşdırılır.

Beynəlxalq istehsal həlqələrinin inkişafı həm də beynəlxalq ticarətdə aralıq məhsulun xüsusi çəkisinin artmasına gətirib çıxarır və bunun nəticəsində gəlirlər üzrə beynəlxalq ticarətin elastikliyinə artırılmasına səbəb olur. Çin, Yaponiya, Tayvan və digər ölkələrdən fərqli olaraq ABŞ fərqli mövqedə durdu. Nəticədə 2008-2009-cu illərdə baş verən dünya böhranı beynəlxalq ticarətin həcmində kəskin sürətdə azalmasına gətirib çıxardı. Bu böhran eyni zamanda dünya ticarətinin iri iştirakçıları olan ölkələrin tədiyə balanslarının son on ildəki qeyri-tarazlığının azaldılması bağlı tədbirlərin görülməsi ilə şərtləndi. Qeyd etmək lazımdır ki, tədiyə balanslarının qeyri-tarazlığının azaldılması, sabit və davamlı xarakter daşması xeyli dərəcədə yalnız dünya ticarətinin iri iştirakçıları olan ölkələr üzrə əmanət və investisiyalar nisbətində optimallaşdırılması ilə də əlaqədar olmuşdur.

§2. Ticarət-iqtisadi əlaqələrin milli və xarici valyuta məsələləri

Ayrı-ayrı milli dövlətlər, milli iqtisadiyyat arasında ödəmə-hesablaşma əməliyyatlarını və digər məsələləri müəyyən edən istehsal, maliyyə, pul münasibətlərinin məcmusu beynəlxalq valyuta münasibətlərini əmələ gətirir.

Belə valyuta sistemi təsərrüfat həyatının qloballaşması, beynəlmiləlləşməsi, dünya bazarının inkişafı əsasında formalaşır və beynəlxalq müqavilələr, sazişlər və dövlət-hüquqi normalarla müəyyənləşən pul-kredit münasibətləri sistemini müəyyənləşdirir. Təsərrüfat əlaqələrinin inteqrasiyası, beynəlmiləlləşməsi artdıqca milli, regional və dünya valyuta sistemləri də intensiv halda formalaşır, təkmilləşir.

Milli valyuta sistemi daxili maliyyə, kredit, pul sisteminin tərkib hissəsi olmaqla yanısı hər hansı bir ölkənin xarakterik xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Milli valyuta sisteminə adətən aşağıdakı əsas tərkib hissələri daxildir:

- milli pul vahidi (milli valyuta);
- rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatlarının həcmi, tərkibi;
- milli valyutanın pariteti və valyuta məzənnəsinin formalaşmasının konkret mexanizmləri;
- milli valyutanın dönərliliyi səviyyəsi və onun ilkin şərtləri;
- valyuta məhdudiyyətlərinin mövcudluğu və ya mövcud olmaması;
- beynəlxalq hesablaşmalarda iştirakı, onun həyata keçirilməsi qaydaları;
- milli valyuta bazarı rejimi, onun tənzimləmə səviyyəsi;

- ölkənin valyuta münasibətlərinin tənzimləyən və ona xidmət göstərən milli iqtisadi orqanların fəaliyyəti.

Milli valyuta sistemi bir sıra icraedici funksiyalarla əlaqədardır:

- valyuta resurslarının formalaşdırılması və istifadə edilməsi;
- ölkənin səmərəli xarici iqtisadi əlaqələrinin təmin edilməsi;
- milli təsərrüfat sistemi funksiyalarının optimal şərtlərinin təmin edilməsi.

İstər dünya, regional valyuta sistemləri və beynəlxalq valyuta sistemləri, istərsə də milli valyuta sistemləri bir-birilə qarşılıqlı alqoritmik mübadilənin həyata keçirilməsinə xidmət etməlidirlər. Regional valyuta sistemləri də müəyyən regionun müvafiq dövlətlərinin valyuta münasibətlərinin təşkilində, dövlətlərarası sazişlərdə və dövlətlərarası maliyyə-kredit institutlarının yaradılmasında faydalı olmalıdır.

Adından da bəlli olduğu kimi dünya valyuta sistemi ilk növbədə ən ümdə dünya təsərrüfatı vəzifələrini həll edir ki, bu da onun mövcud funksiyalarında öz əksini tapır. Dünya valyuta sisteminin əsas funksiyaları kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin vasitəçilik yolu ilə əlaqələndirilməsi;
- dünya təsərrüfatı çərçivəsində ödəmə-hesablaşma dövriyyəsinin sistemli təmin edilməsi;
- normal ictimai, global təkrar istehsal prosesi və istehsal edilən məhsulların fasiləsiz realizəsi üçün lazımi şəraitin təmin edilməsi;
- milli valyuta sistemləri rejimlərinin tənzimlənməsi və koordinasiyası;
- valyuta münasibətləri prinsiplərinin unifikasiyası və standartlaşdırılması.

Əslində dünya valyuta sistemi heç də təcrid olunmuş ayrıca bir sistem kimi fəaliyyət göstərməməlidir. Bu milli və beynəlxalq valyuta sistemlərinin qarşılıqlı

əlaqəsi və qarşılıqlı təsirindən çıxış edərək formalaşmalıdır. Bəzi müəlliflər beynəlmilləşmə dərəcəsi artdıqca bu valyuta sistemləri arasında sərhədlərin, fərqlərin yox olmasını iddia edirlər. Düzdür, milli valyuta sistemində baş verən və verə biləcək mənfi meyillər dünya valyuta sistemlərinə öz mənfi təsirini göstərə bilər. Lakin bu o demək deyildir ki, nə vaxta milli və beynəlxalq valyuta sistemləri eyniləşəcəkdir.

Dünya valyuta sistemi qəflətən meydana gəlməmişdir. Burada həm də hər bir inkişaf mərhələnin özünəməxsus funksiyaları və prinsipləri vardır. Bununla yanaşı, hər bir mərhələ özündən əvvəlki mərhələdən müəyyən cəhətləri əks etdirmişdir.

Adətən dünya valyuta sisteminin inkişafında aşağıdakı mərhələləri fərqləndirirlər:

1. Paris valyuta sistemi (1867-ci ildən XX əsrin 20-ci illərinə qədər);
2. Genuya valyuta sistemi (1922-ci ildən 1930-cu illərə qədər);
3. Bretton-Vuds valyuta sistemi (1944-cü ildən 1976-cı ilə qədər);
4. Yamayka valyuta sistemi (1976-1978-ci illərdən indiyə qədər).

Burada başlıca problem əsasən valyuta məzənnəsi ilə ixrac və idxal əməliyyatlarının qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri ilə bağlıdır. Məsələn, ixrac rüsumlarının çoxalması milli istehsal məhsullarının dünya bazarlarında bahalaşmasına və onların rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Məhz bu səbəbdən Respublika Prezidenti İ.H.Əliyev 2016-cı ildə gömrüklə bağlı ixrac və idxal əməliyyatları ilə əlaqədar bir sıra sərəncamlar imzalamış və göstərişlər vermişdir. Milli valyuta münasibətləri daha çox aşağıdakı funksiyaların icra edilməsi ilə bağlıdır:

Birincisi, hər bir ölkənin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının iqtisadi subyektlərinin xarici bazara çıxışını təmin etmək və onları dünya təsərrüfat sistemində qovuşdurmaq;

İkincisi, ölkənin milli iqtisadiyyatını lüzumsuz xarici təsirlərdən, rəqabətdən qorumaq;

Üçüncüsü, qeyri-rezidentləri məqsədyönlü qaydada daxili valyuta bazarına və milli əmtəə bazasına cəlb etmək.

Aydındır ki, burada ən başlıca yeri xarici iqtisadi əlaqələr, o cümlədən xarici, beynəlxalq ticarət əlaqələri tutur. Bu ticarət əlaqələri isə öz konkret ifadəsini ixrac-idxal əməliyyatlarında tapır. Deməli, ixrac-idxal əməliyyatları arasındakı nisbət həm də xarici valyutaya olan tələbatı da müəyən edir. Məsələn, hər hansı bir ölkədən daxili olan idxal artıqda xarici valyutaya, birinci növbədə dollara olan tələbat da artır. Eyni zamanda, idxal artıqda xarici valyutanın nisbətən həmin ölkəyə daxil olması bir mənbə rolunu oynayır. Bununla yanaşı A.Q.Naqovitsinin belə bir fikri ilə tamamilə razılaşmaq olmaz ki, ixrac idxalı qabaqladığı halda xarici valyutanın dəyəri aşağı düşmüş olur. Müəllif bunu belə bir şəraitdə xarici valyuta təklifinin artması ilə izah edir.¹ Halbuki, ixracın idxalı qabaqlaması yalnız xarici valyutanın təklifi ilə məhdudlaşmır. İdxal-ixrac əməliyyatlarında bir qayda olaraq milli valyutanın dönərliyi səviyyəsi məlum olan iki istiqamətdə aparılır: ixrac və idxal istiqamətində. İxrac prosesi ixrac valyuta gəlirlərinin əldə edilməsi vasitəsidir, idxal isə hər hansı müqavilə şərtlərinin ödənilməsi ilə bağlı olan xarici valyutanın müdaxilə edilməsi ilə şərtləşir. Ona görə də burada valyuta bazarı iştirakçılarının rolu mühüm əhəmiyyətə malikdir. Burada bazar iştirakçılarının fəaliyyətinin düzgün tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir qayda olaraq milli valyuta bazarının iştirakçıları ixrac edən müəssisələrdən, idxal üzrə formalaşmış ticarət-satınalma firmalarından, xarici valyutanı alıb-satmaq hüququnda olan kommersiya banklarından və xarici kapitalın iştirakı ilə fəaliyyət göstərən müəssisələrdən ibarət olur. Bu baxımdan, milli valyuta bazarının iştirakçıları ilə

¹ А.Г.Наговитсинин. Валютная политика. М.2000, səh.217

həmin valyutanın seqmentləri arasında üzvü əlavə vardır. Lakin burada «iştirakçı» və «seqment» anlayışları müxtəlif mənalar kəsb edir. Belə ki, milli valyuta bazarının iştirakçıları yuxarıda göstərdiyimiz 4 hüquqi şəxsi əhatə edirdisə, onun seqmentləri aşağıdakı 3 seqmenti-valyuta birjalarını, birjadan kənar valyuta ticarətini (o cümlədən banklararası) və valyuta mübadiləsi məntəqələrindəki nəğd valyuta ticarətini əhatə edir. Milli valyuta bazarı seqmentlərinin hər birinin özünəməxsus təyinatı və rolu vardır. Bununla belə, onların oxşar cəhətləri də mövcuddur. İkinci və üçüncü seqment halında əsas rolu tələb və təklif və birja konyukturası oynayır. Birinci halda isə valyutanın alış və satış həcmi və bu sahədəki dəyişiklik daha çox dövlət tənzimlənməsi qaydasında həyata keçirilsə daha faydalı ola bilər.

Milli valyutanın stabilləşməsi problemi çoxamilli səciyyə daşıyır. Bu çoxamillilik onun həm istehsal, həm əmtəə tədavülü, həm də pul dövriyyəsi ilə əlaqədar və qarşılıqlı asılılıqda olmasıdır. Bununda əlaqədar olaraq və eyni zamanda bir növ avtonom səciyyə daşıyan digər məsələlərdə, o cümlədən məsələn, istehsal inhisarçılığı, keyfiyyətsiz məhsul buraxılış, əmək məhsuldarlığının aşağı səviyyədə olması, investisiya kapitalının regionlar üzrə qeyri-bərabər bölüşdürülməsi, artıq pul emissiyası, bank kreditinin ucuzlaşması, pul-kredit siyasətinin də qeyri-çevikliyi kimi amillər də pulun sabitləşmə səviyyəsinə mənfi təsir göstərə bilər. Bir sıra iqtisadçılar keçmiş SSRİ-nin süqutu ərəfəsində həmin problemi həll etmək üçün paralel pul siyasətinin və dönərli pul sisteminin tətbiqini zəruri hesab edirdilər. Lakin yuxarıda göstərdiyimiz çoxamilli problemləri yalnız milli valyutanın dönərliyi vasitəsilə həll etmək mümkün deyildi. Onda da və indi də elə məsələlər var ki, onları yalnız milli valyutanın dönərliyi səviyyəsi çərçivəsində həll etmək qeyri-mümkündür. Əlbəttə, burada milli valyutanın dönərliyi səviyyəsinin rolunu inkar etmək də olmaz. Lakin bir daha qeyd etmək istəyirik ki, milli pulun qızıl təminatı olmadıqda və xarici əlaqələr nəzərə alınmadıqda dönəli və yaxud qismən dönərli pul vahidi də müəyyən obyektiv şərait daxilində qiymətdən

düşə bilər. Bununla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, milli valyutanın yüksək dönərliyi istehsalçılarda tələbata uyğun olan məhsul istehsal etməyə maraq yaradır, ixrac əməliyyatlarını stimullaşdırır.

Milli valyutanın nəinki xarici dönərliyi, həmçinin daxili dönərliyi olmadan onu tam dəyərli pul vahidi adlandırmaq olmaz. Ona görə də əsasən dönərlik səviyyəsi prinsipi əsasında daxili və xarici bazarın fəaliyyətini təşkil etmək lazımdır. Əslində valyutanın daxili dönərliyi həm də milli əmtəələrin, məhsulların özünün dönərliyidir. Ona görə də, burada ən başlıca məsələ milli ixrac potensialının möhkəmləndirilməmişdir, milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına uyğunlaşdırılmasıdır. Bu uyğunlaşma iqtisadiyyatın bütün parametrləri üzrə, yəni həm məhsulun keyfiyyəti, texniki səviyyəsi, həm qiymət səviyyəsi, həm də maya dəyəri, istehsal xərcləri üzrə olmalıdır. Bu və ya digər parametrlər, əlamətlər onun rəqabət qabiliyyətini artırdığına görə dünya bazarının təzyiqinə davamlı olur və ölkəyə dollar gətirmək qabiliyyəti qazanmış olur. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, respublikada heç bir iqtisadi şərait yaranmadan müstəqilliyin ilk illərində 1 manatın 10 rubla bərabər olması haqqında respublika prezidentinin fərmanının olması və Azərbaycan Beynəlxalq Bankının 1000 manatın 1 dollar kimi qəbul etməsinə baxmayaraq, bu özünü sonralar doğrultmadı. Eyni zamanda Azərbaycan iqtisadiyyatının açıq tipli olması belə bu işə kömək edə bilməmişdi. Çünki, onun nəinki dönərli valyutası, həm də dönərli əmtəəsi olmamışdı.

Milli valyutanın məzənnəsi rezidentlər üçün əlverişli olduqda, buraxılan məhsulun özü müəyyən dərəcədə rəqəət qabiliyyətinə malik olduqda, həmin məhsulların xaricə axını ilə yanaşı, ölkə daxili qiymətləri də arta bilər. Bu isə, əmtəə qıtlığını törədir. Ona görə də bəzən belə məhsulların satışını və onun miqdarını zəruri hallarda lisenziyalaşdırmaq və dempik siyasəti üzərində nəzarəti gücləndirmək lazım olur.

İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti həm makro, həm də mikroiqtsadi problemlər sırasına daxildir. Bu mənada milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatında tutduğu mövqe onun milli istehsalçılarının rəqabət qabiliyyətindən bilvasitə asılıdır. Başqa cür desək, istehsalçıların mövqeyi həm də dünyanın əmtəə və maliyyə bazarında ölkənin mövqeyini müəyyən edir. Buna görə də milli istehsalçıların rəqabət qabiliyyəti imkanlılığını təhlil edərkən bəzi müəlliflər haqlı olaraq aşağıdakı 4 cəhəti nəzərə almağı lazım bilir: **birincisi**, texnoloji üstünlüyün əldə edilməsi; **ikincisi**, innovasiya üstünlüyünün əldə edilməsi; **üçüncüsü**, istehsal xərclərinin azaldılması; **dördüncüsü**, iqtisadi qloballaşma proseslərinin üstünlüklərindən istifadə edilməsi. Həm də bu istiqamətlər, meyarlar mücərrəd halda deyil, konkret istehsal sahələri, ayrı-ayrı məhsul və xidmət növləri üzrə konkretləşməlidir, texnoloji və qiymət rəqabəti, daxili və dünya bazarı üzrə, əmtəə satışı ayrı-ayrı firmalar üzrə düzgün əlaqələndirilməlidir. Bir sözlə, bu halda ixrac konsepsiyası optimal şəkildə nəzərə alınmış olur.

İxrac potensialın formalaşması və inkişafı əsasən elmi-texniki tərəqqiyə əsaslanan iqtisadi artımdan asılıdır. İxrac məhsullarının rəqabət qabiliyyəti məhz buna əsaslanır. Burada müəyyən dərəcədə iri şirkət və birliklərin inhisarçılığının zəiflədilməsi və idxal məhsulları rejiminin liberallaşması (xüsusilə yerli istehsal məhsulları ilə rəqabətə girən) da müəyyən rol oynayır. Çünki belə rejimli idxal bir tərəfdən yerli bazara maneçilik törədirsə, digər tərəfdən yerli sahibkarları rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal ilə məşğul olmağa vadar edir. Burada struktur siyasəti bu və ya digər dərəcədə ölkənin ixrac potensialına təsir göstərir. M.A.Əhmədov haqlı olaraq struktur siyasətinə sözün ən geniş mənasında yanaşır və onun çoxsahəli, mürəkkəb bir problem olduğunu göstərir.¹

¹ M.A.Əhmədov. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı 2003, səh.368-370

İxrac potensialının artırılmasında birbaşa subsidiyalaşdırma variantının seçilməsi müəyyən dərəcədə çevik xarakter daşmalıdır, yəni bir tərəfdən milli iqtisadiyyatın real vəziyyəti, digər tərəfdən dünya bazarındakı vəziyyət nəzərə alınmalıdır. Bir çox ölkələr, xüsusi olaraq İngiltərədə keçən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində və 80-ci illərdə bu problemə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Bu ölkədə birbaşa subsidiyalaşdırma kənd təsərrüfatı məhsulları, gömrük, metallurgiya, gəmiqayırma və başqa sahələrdə geniş tətbiq edilməyə başladı. Ona görə ki, burada məhsulun maya dəyəri, istehsal xərcləri başqa sahələrdən yüksək idi. Bir sıra başqa ölkələrdə olduğu kimi bu ölkədə də subsidiyalaşma birbaşa ixracla, yüksək ixrac meylləri ilə, innovasiya qoyuluşlarının artımı ilə əlaqələndirilir.

İxrac potensialının artırılmasında ABŞ və İngiltərə və bir sıra digər ölkələr hələ keçən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq xarici ölkələrdə kapital qoyuluşunu artırmağa xüsusi fikir verirdilər. Xarici kapital qoyuluşu, xarici bazarlarda iştirak etmə kommersiya fəaliyyətində mənfəətin artırılmasının əsas yolu kimi qiymətləndirilir. Bunun üçün dövlət hətta investisiya qoyuluşundan irəli gələ biləcək risqli halları öz üzərinə götürür, ona təminat verir. Öz ölkəsinə isə qabaqcıl, mütərəqqi texnologiya ilə bağlı istehsalı genişləndirə biləcək kapital ixracına stimül yaradırdı. Bundan başqa, bu ölkələr xarici ölkələrdə öz şirkətləri üçün əlverişli valyuta və digər rejimlərin yaranması üçün tədbirlər görür, yeri gəldikdə dövlət maliyyə köməklisinə əl atır, iri layihələri kreditləşdirir və bu kreditlərin az faizli olmasına çalışır. Bundan başqa, ən iri məbləğlər üzrə verilmiş kreditlər sığortalanır. Bu, bəzən haqlı olaraq **ixrac krediti adlandırılır**. Bundan başqa, dövlət aparatının özü birbaşa ixrac fəallığına kömək edir, iri şirkətlərin xarici ölkələrlə ixrac kontraktı bağlamaqda, digər təşkilati məsələlərdə (ticarət, siyasi məsələlər üzrə məsləhətləşmələr, informasiyaların əldə edilməsi, yarmarkalar və sərgilərin təşkili, xarici səfirliklərdə ticarət nümayəndəliklərinin təşkili və s. məsələlərdə) fəal iştirak edir.

Bazar iqtisadi sisteminə keçən ölkələr istər-istəməz öz iqtisadiyyatını dünya təsərrüfat sistemi ilə əlaqələndirmək zərurətində qalırlar. Bu əlaqələndirmədə xarici ticarətin strukturu və təşkili, onun milli iqtisadiyyatın strukturu ilə əlaqələndirməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əgər xarici ticarət əlaqələri dövlət tərəfindən düzgün əlaqələndirilməzsə, xarici ticarət əməliyyatları üzərində dövlətin nəzarəti olmasa, bu zaman təbii sərvətlər kortəbii halda talan edirlər və hətta rəqabət qabiliyyətli məhsulların reallaşması belə çətinləşir. ABŞ-da ticarətin liberallaşmasına mühüm əhəmiyyət verilsə də, burada ticarət azadlığı ilə dövlət tənzimlənməsi mexanizmi səmərəli şəkildə əlaqələndirilir, xarici ticarət əməliyyatlarına, milli valyutanın məzənnəsinə, kapital axınına və s. xüsusi diqqət yetirilir. Amerikanın konstitusiyasına görə xarici ticarətin tənzimlənməsi üzrə qanunçuluq funksiyası Konqresə həvalə edilmişdir. Bununla yanaşı ölkə prezidenti dəyişən şəraitə uyğun olaraq bu sahədə çevik hərəkət etmək və tədbirlər görmək hüququna malikdir. Xarici ticarətlə bilavasitə ABŞ-ın dövlət departamenti məşğul olur. Dövlət departamentində xarici iqtisadi əlaqələri üzrə xüsusi buro və beynəlxalq ticarət üzrə şöbə vardır. Bundan başqa, Amerikada Ticarət Nazirliyi vardır ki, bu da Amerika ixracı üçün xaricdə əlverişli şəraitin yaradılması, xarici ticarətin stimullaşdırılması, xarici ölkələrdə ticarət yarmarkalarının keçirilməsi nəzarəti kimi mühüm məsələlərlə məşğuldur. Ticarət Nazirliyi yuxarıdakı vəzifələri icra edərkən müvafiq nazirlik və idarələrlə öz fəaliyyətini əlaqələndirir.

Xarici ticarət məsələlərinin tənzimlənməsində ABŞ-ın Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və Maliyyə Nazirliyi də xeyli iş görürlər. Məsələn, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində xarici iqtisadi əlaqələr üzrə xüsusi xidmət qurumları vardır. Onlar kənd təsərrüfatı mənşəli əmtəələr üçün bazarı öyrənir, ticarət əməliyyatlarının keçirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsulları ixracı, standartlaşdırma və digər məsələlərlə məşğul olur. Maliyyə Nazirliyində isə xarici iqtisadi əlaqələri tənzimləyən xüsusi idarələr-gömrük idarəsi və beynəlxalq əməliyyatlar idarəsi vardır. Bundan başqa, bilavasitə prezidentə tabe olan xarici iqtisadi əlaqələrlə

məşğul olan qurumlar da vardır. Bu qurumlar bir qayda olaraq prezidentin ticarət məsələləri üzrə xüsusi nümayəndəsi hesab olunur və prezidentə bu problem üzrə xüsusi tövsiyələr hazırlayırlar. Bütün bunların hamısı nəticə etibarilə öz fəaliyyətlərini birinci növbədə Amerikanın ixrac potensialının artırılmasına yönəldirlər və bununla bağlı hər bir sahə və nazirliyin fəaliyyəti ən yüksək idarəçilik orqanları tərəfindən koordinasiya edilir, ixrac sahələri üzrə ümummilli proqram tərtib edilir. İxracın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi tədbirləri əsasən aşağıdakı üç istiqamətdə aparılır. **Birincisi**, ölkə daxilində əmtəələrə olan tələbatın təmin ediləmsi və onların xarici bazarlara sərbəst daxil olması üzrə tədbirlərin görülməsi; **İkincisi**, məhsulun rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək üçün milli iqtisadiyyatın ümumi iqtisadi inkişafının stimullaşdırılması; **Üçüncüsü**, bilvasitə ixracın artırılması üzrə xüsusi tədbirlərin görülməsi. Göründüyü kimi, bu tədbirlərin bir hissəsi proteksionist xarakter daşıyır. Ümumiyyətlə, bir qayda olaraq sənayecə inkişaf etmiş ölkələr öz kapitallarını xaricdə yerləşdirmək, milli məhsulu xarici bazara yönəltmək üçün bütün imkanlardan istifadə etməyə çalışırlar. Ona görə də haqlı olaraq onlar arasında deyildiyi kimi, bir sıra hallarda həm də ticarət münasibətləri baş verir. ABŞ-da ixracın həcmnin artmasına təsir göstərmək üçün zəruri hallarda ixracla məşğul olan firmaların istehsal etdikləri məhsulların istehsal xərclərinin səviyyəsinə, strukturuna və dinamikasına dövlət tərəfindən müəyyən təsir göstərilir, bu firmalarda aparılan elmi-tədqiqat işlərinin maliyyələşdirilməsi, xüsusi subsidiyalar, ixracla məşğul olan sahələrin məhsullarının daxili topdan satış qiymətlərinin aşağı salınması, habelə vergi və kredit güzəştləri vasitəsilə ixrac edən sahələrin, firmaların mənfəət normaları və mənfəət kütləsinin artırılması, ixrac məsələlərilə məşğul olan bəzi təşkilatların subsidiyalaşması yolu ilə həyata keçirilir. Amerikada ixrac sferasında olduğu kimi idxal sferasında da müəyyən tənzimləyici tədbirlər görülür. Daha doğrusu, burada ixrac və idxal üzrə tədbirlər bir-birini ardıcıl olaraq tamamlayır. Burada tarif və qeyri-tarif formalarından, idxal kvotalarından, lisenziyalaşdırmadan, kreditlərdən,

sahələrin birbaşa və dolayısı yolla subsidiyalaşmadan, keyfiyyət standartlarının, müxtəlif gömrük rüsumlarından və sistemli halda istifadə edilir.

Xarici iqtisadi əlaqələrdə təsərrüfat subyektlərinin valyuta münasibətləri, rezidentlərin valyuta fondunun artırılması, bunun üçün müəyyən güzəştli, stimulyaradıcı şəraitin yaradılması vacib şərtlərdən biridir. Bütün bunlar müəssisələrin valyuta fondlarının formalaşması və istifadə olunmasından tam səlahiyyətə maliyyə olmaların, ixracın inkişafı, idxalın səmərələşdirilməsi, habelə müvafiq xarici ölkələrdə müvafiq istehsal və kommersiya qurumlarının yaradılmasını nəzərdə tutur. Danışıqlardan, razılaşmalardan asılı olaraq həmin qurumlar xarici firmaların bazarlarında onların səhmlərini almaq yəvəli ilə də təşkil oluna bilər.

Müəssisələrin valyuta fondlarının formalaşması dönərli və qapalı valyuta hesabına həyata keçirilə bilər. Dönərli valyuta imkanı əldə edən müəssisələr daha çox üstünlük əldə edirlər. Bir çox ölkələr valyuta fondlarından istehlak mallarının idxalı üçün də istifadə edirlər. Bir sıra hallarda eyni adda valyutadan klirinq valyutası kimi istifadə məsələsi də meydana çıxır. Klirinq valyutasında əmtələrin idxal və ixrac qiyməti istər həmin valyuta məzənnəsi üzrə, istərsə də dönərli valyuta üzrə dünya qiymətlərindən yuxarı olur. Valyutanın eyniliyinə baxmayaraq, məsələn, deyək ki, klirinq yunt sterlinq və sərbəst dönərli funt sterlinq eyni deyildir. Burada müxtəliflik birinci növbədə hər 2 olan variantla valyutanın məzənnəsi səviyyəsi ilə şərtləşir.

Burada digər mürəkkəb məsələlərdən biri mal ixracının müəssisənin valyuta fondunun, dövlət və kommersiya kreditləri hesabına formalaşması ilə bağlılığıdır. Çünki dövlət müəssisələrinin mal ixracı ilə özəl və səhmdar müəssisələrin mal ixracı, bununla əlaqədar olaraq ölkələrin mənsub olduqları firma və şirkətlərlə dövlətlərin özünün təminat verdiyi iqtisadi əlaqələrdə mühüm fərq vardır. Bununla belə, sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin bir çoxunda kommersiya kreditləri ilə dövlət kreditləri arasında xeyli oxşarlıq vardır. Bu, xüsusi olaraq özünü alınmış

kreditləri ödəməkdə valyuta fondunun yaradılmasında daha çox göstərir. Bundan başqa, mal gönlərmənin müddəti, həcmi, əks nəticə verdiyi halda sanksiyaların müəyyən edilməsi və digər məsələlər müqavilə öhdəçiliklərində öz konkret həllini tapır. Lakin konkret cəhətlərdən asılı olmayaraq alınmış kreditlər də müəssisələrin valyuta fonduna daxil edilir və o müəyyən müddətdən sonra sahibinə qaytarılma prinsipinə əsaslanır. Lakin müəyyən müddətdə valyuta fondları və valyuta kreditləri bir-birini tamamlayır. İxrac kontraktları üçün valyuta kreditləri – qısamüddətli, ixrac üçün istehsal potensialı yaratmaq, istehsalı genişləndirmək – uzunmüddətli olur. Ona görə də kommersion kreditlərinin investisiyalaşma səviyyəsinin təmin edilməsində belə kredit sahibləri həmişə maraqlı olurlar. Valyuta kreditləri bir qayda olaraq dönərli valyutalarla, həm də dönərli olmayan valyutalarla verilə bilər. Əlbəttə, müəssisələr xarici valyuta ilə kredit almaqda daha maraqlıdırlar. Burada özünəməxsus ziddiyyətlər, risklər də meydana çıxır. Belə ki, kreditin alınması ilə ödənilməsi arasında müəyyən müddət keçdikdən sonra istər xarici valyutanın, istərsə də milli valyutanın məzənnəsində, ekvivalentliyində xeyli dəyişikliklər baş verə bilər, bu müəssisənin xeyrinə də, ziyanına da ola bilər. **Ona görə də valyuta krediti alma seçimi zamanı firma və şirkətlər üçün yeni risklərin və yaxud uğurların əmələ gəlməsi imkanlılığı nəzərə alınmalıdır. Belə ziddiyyətlər respublikada 2015-2016-cı illərdə baş verən devalvasiya prosesində ümitsüz kreditlər böhranı şəraitində də özünü göstərmişdir.** Həm də müasir dövrdə valyuta kreditinin geniş yer aldığına nəzərə alaraq, həmin kreditlərin düzgünlüyü və əsaslandırılması, onlardan səmərəli istifadə olunması məsələsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ən başlıca şərt həmin kreditin ixracın artmasına stimül yaratmasıdır. **Lakin bir çox postsovet dövlətlərində olduğu kimi bizim respublikada bir sıra hallarda valyuta kreditləri əsaslandırılmadan xüsusi tapşırıqlar, xahişlər əsasında verilirdi. Belə hallar respublikanın Beynəlxalq Bankında tez-tez baş vermişdir.** Valyuta krediti verilərkən onu alan rezident ixrac qrafikini, kredit və kredit faizini qaytarmaq

şərtilə əsaslandırılmış texniki-iqtisadi sənədlər təqdim etməlidir, kredit resursları öz təyinatına istifadə olunmalıdır. Firma və şirkətlərdə iki tipli pul və kredit dövriyyəsi yaradılmalıdır və bu zaman xarici valyuta və milli valyuta hesabı birbirindən ayrılıqda və həm də əlaqəli halda dəqiq olaraq aparılmalıdır. Və həm də dönərli valyuta artıqlığı şəraitində onun hansı hissəsi həcmində milli valyutaya çevrilməsi müəyyən edilməlidir. Bu hal birgə müəssisələr üçün daha vacibdir, çünki onların bank hesablarının həm milli pul vahidi, həm də xarici valyuta ilə aparılması zəruridir. Lakin burada ən başlıca məsələlərdən biri valyuta-kredit münasibətlərinin özünün düzgün qurulmasıdır. Əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi, dönərli valyuta hesabı şəraitində birgə müəssisələr üçün risqin çoxalması təhlükə yarada bilər. Ona görə də valyuta risqinin örtülməsi onlar üçün birinci dərəcəli problemdir. Belə ki, valyuta ödəmələri ilə valyuta daxilolmaları arasındakı böyük uyğunsuzluq şəraitində hətta müəssisələrin aldıkları dividendlər belə həmin risqdən irəli gələn zərəri, itkini ödəmək üçün kifayət edə bilməz. Bu baxımdan, milli valyutanın dönərliyi səviyyəsinə ümumi iqtisadi, xarici iqtisadi əlaqədə, habelə valyuta siyasətindən kənar yanaşmaq düzgün olmazdı. Ona görə də dönərliyin formalaşması və tətbiqi şərtləri onun həddü, üstünlüyü və risqləri, müasir milli iqtisadiyyatın tələblərinə cavab verib verməməsi məsələləri sistemli halda təhlil olunmalıdır. Bütün bunlar, nəticə etibarilə xarici iqtisadi əməliyyatların səmərəliliyinin artması meyarları, səviyyəsi ilə müəyyən olunmalıdır. Ona görə də manatın dönərliyi probleminə keçməzdən əvvəl və ondan xarici ölkələrlə ticarətdə istifadə etməzdən əvvəl daxili tələb və təklifin tarazlığını, milli məhsulun yalnız texnoloji rəqabəti deyil, həm də qiymət və keyfiyyət səviyyəsinə görə xarici məhsullarla rəqabətə girə bilməsi imkanlılığı (həm öz ölkəsinin, həm də həmin xarici ölkənin bazarında), ölkənin xarici ticarət əmtəə strukturunun dəyişilməsini təmin etmək lazımdır.

Xarici iqtisadi əlaqələr və münasibətlər yalnız rəqabətqabiliyyətli əmtəələrin istehsalı ilə deyil, həm də bir çox firmalar üçün leqal və qeyri-leqal qaydasında

rəqabət mühitinin yaradılması ilə bağlıdır. Ona görə də ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi həm də belə məhdudiyət yaradıcı halların, bazarda inhisarçı hökmdarlığın aradan qaldırılması tədbirləri sistemi ilə də bağlıdır. Bu o deməkdir ki, idxal-ixrac əməliyyatları beynəlxalq hüquq qaydaları əsasında və həm də hər bir firma və ölkənin mənafeələrinin düzgün əlaqələndirilməsi əsasında aparılmalıdır. Lakin bir sıra hallarda bu belə olmur, ayrı-ayrı super ölkələrin, firma və şirkətlərin mənafeələrinə daha çox üstünlük verilir. Belə ki, ticarətdə dempinq qiymətlərindən istifadə edilir, diskriminasiya, ayrışçılıq qaydasında ticarət qaydaları həyata keçirilir, rəqiblərə qarşı boykot elan edilir, rəqiblərə qarşı digər birləşmiş tədbirlər sistemi həyata keçirilir. Lakin bir sıra ölkələrin, o cümlədən ABŞ, İngiltərə, Fransa və digər ölkələrin təcrübəsində dempinq qiymətlər bəzən müsbət hal kimi də qiymətləndirilir. Məsələn, xarici ticarət təcrübəsində dempinq əmtəələrin ixrac qiymətlərinin onun normal qiymətlərindən xeyli dərəcədə aşağı olduğu halda başa düşülür. Ona görə də dempinqin səviyyəsi və yaxud dempinq fərqləri eyni əmtəələrin ixrac edilən ölkə və yaxud 3-cü ölkəyə onun yüksək və aşağı səviyyədə olmasını və yaxud da müəssisələrin istehsal və satış xərcləri üzərinə qiymət əlavələrinin edilməsi baxımından yanaşmaq olar.

Müasir dövrdə inhisarçılıq yalnız sənaye və bank sferalarında deyil, ticarət sferasında da hakim mövqeyə malikdir. Tarixi baxımından sənaye, bank, maliyyə sferalarında nisbətən ticarət sferasında inhisarçılıq müəyyən qədər gec formalaşmışdır. **Ticarətdə inhisarçılıq ticarət şirkətləri (konsernləri), ticarət mərkəzləri, bilikləri, çoxsaylı filialları olan iri mağazalar, toplansatış və pərakəndə ticarətlə məşğul olan sənaye-ticarət birlikləri, topdan satış-pərakəndə satış birlikləri, iri ticarət firmaları formasında özünü göstərir. Müasir dövrün son illərində isə ticarət inhisarları daha çox ticarət konsernləri, katerlər və sindikalar formasında daha çox özünü təzahür etdirir. Ticarətin bu inhisar formaları ticarətin müxtəlif təşkilati formalarında, inzibati və iqtisadi metodlardan istifadə edərək əmtəə bazarında aparıcı mövqeyi öz əllərinə alırlar.**

Karter razılaşmaları öz aralarında əmtəə satışının həcmi, alıcıların əmtəə çeşidlərinə olan tələbələri və digər məsələlər haqqında informasiya mübadiləsini həyata keçirirlər. Bundan başqa, onlar ticarət sahələri üzrə sahibkarlar ittifaqı yaradır, kiçik və orta ticarət kapitalını öz əlinə alır, belə kapital sahiblərinə zəruri xidmətlər göstərirlər. Ticarət sferasında az hallarda olsa da, sindikatlar da yaradılır. Bunlar əsasən əmtəələrin alışı ilə məşğul olur və sindiqatlar daxilində xüsusi birliklər yaradılır. Respublika bazarını əldə etmək, orada möhkəm lövbər salmaq üçün bəzən idxal bazarına dempinq qiymətlərlə təzyiqlər edilir. Belə ki, idxal olunan əmtəələrin ixrac qiymətləri onların istehsal olduğu ölkədaxili faktiki dəyərindən xeyli aşağı satılır. Məsələn, armaturun hər tonunun dünya bazarında orta qiyməti 190 dollara qədər olduğu halda Ukrayna 7-8 il əvvəl onu Azərbaycanda 130 dollara satırdı. Bu, əvvəllərdə göstərdiyimiz kimi əmtəə ixrac edənlərin öz məhsullarına orta mənfəət normasından xeyli az əlavələrin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır.

Burada ən başlıca məsələ idxal-ixracın, xüsusi olaraq idxalın tənzimlənməsinin səmərəli sisteminin formalaşması, milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərinin, habelə xarici iqtisadi şəraitin düzgün nəzərə alınmasıdır. İdxalın tənzimlənməsində konkret idxal strategiyasının müəyyən edilməsi, burada beynəlxalq normaların və ümummilli mənafehin nəzərə alınmasıdır. Hər bir dövlət, o cümlədən Azərbaycan dövləti müəyyən idxal siyasəti yeridərkən öz milli iqtisadiyyatının xarici rəqabətdən qorunmasına və digər ölkələrin diskriminasiya tədbirlərinə əks təsir göstərmək, səmərəli idxal rejiminin formalaşması və inkişafına cəhd etməlidir və edir. Burada ixrac və idxal əməliyyatlarının liberallaşması modelinin düzgün seçilməsinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Məsələn, idxalın liberallaşdırılması modelinin tətbiqi birinci növbədə milli əmtəələrin istər daxili, istərsə də dünya bazarlarındakı rəqabət qabiliyyətli səviyyəsindən, ixrac və idxalın həcmindən, dünya iqtisadi qurumlarındakı iştirakı dərəcəsindən və digər amillərdən asılı olmalıdır. Lakin keçmiş sovet respublikaları SSRİ-nin dağılmasının

ilk illərində bu mühüm meyarı nəzərə almadılar, onların əsl idxal strategiyası, proqramı olmadı. Bir qayda olaraq, iqtisadiyyatda daha çox rəqabət qabiliyyətli olan ölkələr idxalın liberallaşması sistemində keçməkdə maraqlı olurlar. Məsələn, ABŞ ikinci dünya müharibəsindən sonrakı 10 il ərzində idxalın liberallaşmasına intensiv qaydada keçdi. **Nə üçün? Ona görə ki, bu müddətdə nəinki adi ölkələrin, hətta onun üçün başlıca rəqib ölkələr olan Yaponiya, İngiltərə və Almaniya bütün iqtisadi-texniki parametrlər üzrə Amerikadan geri qalırdı. Ona görə də ABŞ idxalı liberallaşdırmaq yolu ilə onların bazarını özünün əmtəə və kapitalı üçün açıq elan etdi.** Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın müasir idxal strategiyası birinci növbədə xarici ticarətdə onun üçün əlverişli olmayan halların aradan qaldırılmasına, Amerika ixracı üçün əlverişli səciyyə daşıyan sahələr olan metallurgiya, avtomobil, toxuculuq, yeyinti sənayesi və digər sahələrin rəqabət qabiliyyətinin daha da artırılmasına, yüksək texnoloji əmtəələrin ixracının yaxşılaşdırılmasına, bütövlükdə Amerika ixrac potensialının əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsi konsepsiyasına əsaslanır. Bütün bunlar və digər faktlar onu göstərir ki, **idxal strategiyası, siyasəti birinci növbədə ölkənin konkret inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla bağlı olmalıdır.** Məsələn, burada iqtisadiyyatın bazar yönümlü strukturunun formalaşmasının qabaqcıl texnika və texnologiyanın tətbiqi ilə yanaşı iqtisadi mexanizmlərin, o cümlədən valyuta məzənnəsi və idxal əmtəələrinin vergiyə cəlb edilməsinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Məsələn, bərabər şərait daxilində valyutanın məzənnəsinin aşağı enməsi idxalın həcmnin azalmasına, yüksəlməsi isə həmin həcmnin çox olmasına səbəb olur. Göstərdiyimiz kimi, burada idxal əmtəələrinin vergiyə cəlb edilməsi və gömrük rüsumları da mühüm rola malikdir. Bu, həm idxal məhsullarının istehlakçılara, həm onun xarici istehsalçılara, həm də eyni qəbildən olan milli istehsalçılara təsir göstərir.

Xarici valyuta məzənnəsinin müəyyən vaxt kəsiyində dəyişməsi ixrac-idxal əməliyyatlarına, onun səmərəlilik dərəcəsinə mühüm təsir göstərir. Ona görə də konkret valyuta məzənnəsinin səviyyəsi, onun aşağı düşməsi və qalxması tezliyi,

yaxud da məzənnənin əvvəlki normal səviyyəyə çatdırılması, başqa cür desək, valyuta məzənnəsinin bərpa olunma intensivliyi müəyyən vaxt kəsiyində ona təsir edən əlverişli və əlverişsiz şərait və yaxud amillərin nisbətindən asılıdır. A.Vasin, A.Fidoseev və E.Kuznesova bu uyğunsuzluğu, xarici valyuta məzənnəsinin dəyişməsi dinamikasındakı başlıca fərqi iqtisadiyyatın tsiklik inkişafı ilə izah edirlər.¹ Bu fikir, prinsip etibarilə düzgündür, lakin bərabər şərait daxilində xarici valyutanın real məzənnəsinin dəyişməsi digər amillərlə, xüsusi olaraq cari, operativ amillərlə daha çox şərtləşir. Ona görə də cari vaxt intervalı burada mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünya təcrübəsi və habelə, hər bir ölkənin, firma və şirkətlərin istehsal-kommersiya təcrübəsi göstərir ki, əmtəənin sifarişçiyə çatdığı müddət ərzində belə valyutanın məzənnəsində müəyyən dəyişiklik baş verə bilər.

Xarici iqtisadi əlaqələr və bu sahədə dövlət nəzarəti sisteminin təşkili birinci növbədə müvafiq dəqiq informasiyalara və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi prinsipinə saslanır. Məsələn, Almaniyada bu məqsədlə «beyin mərkəzi», güclü analitik informasiya mərkəzi, sənaye tipli biznes qruplar, müxtəlif federal strukturlar, sənaye ittifaqları, habelə çoxlu miqdarda xüsusi informasiya firmaları yaradılmışdır. Bu problem ümummilliyet strategiyasının tərkib hissəsidir. İngiltərədə isə bu məsələ ilə ticarət və sənaye üzrə departament, müxtəlif dövlət idarələri, transmilli şirkətlər məşğul olurlar, həmin problemin koordinasiya olunması Fransa hökumətinin başlıca vəzifəsi hesab olunur. Yaponiyada bununla əlaqədar olaraq dünya bazarlarındakı vəziyyət qlobal və regional aspektlərdə nəzərdən keçirilir, Yaponiya firmalarının hansı ölkələrə nüfuz edə bilməsi imkanlılığı araşdırılır və bu uzunmüddətli milli strategiyasının hazırlanmasında nəzərə alınır.

Burada idxal və ixracla bağlı gömrük rüsumları, gömrük vergi və yığımları və digər iqtisadi-maliyyə, ticarət, siyasi məqsədlər həyata keçirilir. Gömrük siyasəti

¹ Финансы и кредит, 2003, №3, səh.11

bütövlükdə iqtisadi və xarici-iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissəsidir. Gömrük-tarif tədbirləri vasitəsilə dövlət idxal-ixrac proseslərini idarə edir, xarici bazarda ümumdövlət mənafeələrinin təmin edilməsinə çalışır. Ona görə də istər gömrük siyasəti, istərsə də görülən müvafiq tədbirlər daha səmərəli olmalıdır. Çünki gömrük-tarif sisteminin mövcudluğu hələ tam gömrük siyasətinin olması və gömrük gəlirlərinin bütün potensialından ümumxalq mənafeələri üçün istifadəsi demək deyildir. Ona görə də mal dövriyyəsinin gömrük-tarif rejimi daha da təkmilləşdirilməli və dövlətin sağlam xarici iqtisadi siyasətinə uyğunlaşdırılmalıdır. Bundan başqa, nəinki milli iqtisadi sistemin özündə, dünya ölkələri arasında da ticarət sövdələşmələrində bir ölkənin digər ölkəyə gömrük-tarif vasitəsilə təzyiqlər göstərməsi hallarına da təsadüf etmək olar. Gömrük sistemi vasitəsilə idxal və ixraca olan tələbat onların strukturu, xarici valyuta məsələsi, qeyri-səmərəli istehsal sahələrinin aşkara çıxarılması və digər kompleks iqtisadi, maliyyə, ticarət, siyasi problemlər həyata keçirilir, ixrac-idxal əməliyyatları üzərində dövlət nəzarəti həyata keçirilir.

Nəzəri baxımdan valyuta məzənnəsi onun alıcılıq gücü paritetinə uyğun gəlməlidir. Lakin bu həmişə belə olmur. Valyuta məzənnəsindəki dəyişiklik hər bir ölkənin dünya bazarlarındakı rəqabət qabiliyyətinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Belə ki, milli valyutanın məzənnəsinin armtası ixrac şəraitinin pisləşməsinə, idxalın isə yaxşılaşmasına səbəb olur.

Milli valyuta və onunla bağlı olan ölkələrarası hesablaşmalar iqtisadi inteqrasiya mexanizmlərinin tərkib hissəsidir. Bu, xarici ticarət mübadiləsini və dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin yenidən qurulmasını tələb edir. Və qapalı milli təsərrüfat sisteminin genişlənməsini irəli sürür. Bununla belə, inteqrasiyanın bir çox formaları, o cümlədən əməkdaşlıq forması milli valyutanın qarşılıqlı dönərliyinə əsaslandıqda daha çox səmərə verir. Lakin müasir dövrdə dünya pul funksiyasını yerinə yetirən valyutalardan fərqli olaraq beynəlxalq hesablaşma-

kredit sistemində milli valyutalardan aşağı səviyyədə istifadə edilir və yaxud istifadə edilmir. Ona görə də dövlətlərarası ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrdə, sövdələşmələrdə milli valyutaların qarşılıqlı dönərliyi, onların mübadilə qaydası və mexanizmləri müzakirə obyektinə ola bilər. Dövlətlərin qarşılıqlı razılığı ilə maraqlı ölkələrin valyutaları xarici iqtisadi əlaqələrdə bir-biri üçün valyuta hesablaşmaları, valyuta ödəmələri, valyuta qiyməti kimi çıxış edə bilər. Bununla yanaşı onlar bu əlaqələrdəki gəlirləri və itkiləri, xarici hesablaşmaları öz valyutaları ilə apara bilərlər. Belə əlaqələndirmə bir sıra hallarda milli valyutalardan qarşılıqlı dönərlik sistemi rejimində istifadə edilməsinə, milli valyutaların funksional imkanlarının genişlənməsinə, milli bazarların qapalılığının aradan qaldırılmasına, milli pul-kredit mexanizmlərinin bir-birinə yaxınlaşmasına imkan verə bilər.

Milli valyutaların qarşılıqlı dönərliyinin təmin edilməsi qaydaları, mexanizmləri, xüsusi olaraq onun reallaşması çətin bir prosesdir. Bunun üçün həm şərait olmalıdır, həm milli valyutalara ehtimad olmalıdır, həm də bu işdə ikitərəfli və soxtərəfli əlaqədə olan ölkələr maraqlı olmalıdırlar. Bununla belə, milli valyutaların qarşılıqlı dönərliyi (qismən və yaxud tam) aşağıdakı universal prinsiplərə, tələblərə cavab verməlidir: **Birincisi**, razılığa gəlmiş müvafiq ölkələr arasında valyuta məzənnəsinin formalaşması mexanizminin razılaşdırılması və burada valyutaya olan real tələb və təklif nəzərə alınmalıdır; **İkincisi**, həmin ölkələrin ölkədaxili qiymətlərinin və bazar şərtlərinin bir-birinə uyğunlaşdırılması; **Üçüncüsü**, xarici bazara xilmət edəcək istehsal sahələrinin genişləndirilməsi, bazar əmtəə fondlarının genişləndirilməsi, rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi. Ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin bu yolla möhkəmləndirilməsində milli valyutaların mübadilə məzənnəsinin reallığını təmin edilməsi əsas şərt rolunu oynayır. Ona görə də valyutaların bir-birinə mübadilə olunmasının iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması bir tərəfdən beynəlxalq hesablaşmaların aparılması texnikası, digər tərəflən isə dövlətlərin iqtisadi mənafeələrinin əlaqələndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübə göstərir ki,

dövlətlərarası valyuta məzənnəsi, milli və beynəlxalq hesablaşmalar sistemi bir-birinə, bütövlükdə yeni şəraitə uyğun gəlmədikdə həmişə yeni-yeni ziddiyyətlər baş verir, birtərəfli valyuta məzənnəsi və digər qaydalar, standartlar tətbiq edildikdə bu ziddiyyətlər daha da kəskinləşə bilər. Burada əlbəttə, bazar mexanizminin özəyi olan tələb və təklifin də nəzərə alınması vacibdir. Çünki valyuta auksionlarında, valyuta birjalarında, regional valyuta bazarlarında hər hansı bir milli valyutaya olan tələb və təklifi bazar sistemi şəraitində nəzərə almamaq olmaz. Əlbəttə, burada ikitərəfli razılaşmalar, digər konkret cəhətlər də müəyyən əhəmiyyət kəsb edə bilər. Lakin bu konkret cəhətlərdən, xüsusiyyətlərdən asılı olmayaraq milli valyutaların iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış məzənnə nisbətlərinin müəyyən edilməsi, bunun əsasında milli və beynəlxalq hesablaşmalarda istifadə edilməsi başlıca şərtidir.

Burada banklararası, hökumətlərarası razılaşmaların, bununla əlaqədar olaraq valyuta-maliyyə xidmətinin təşkili məsələləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir qayda olaraq, milli valyutalara hesablaşmalar aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır: birbaşa əlaqələrdəki əməliyyatlar üzrə; hər hansı bir proqramın tərtibi və həyata keçirilməsi ilə bağlı olan əməliyyatlar üzrə; beynəlxalq birliklərin, təşkilatların və müəssisələrin fəaliyyəti ilə bağlı əməliyyatlar üzrə; birdəfəlik kontraktlar, sərhədyanı ticarətlə bağlı əməliyyatlar üzrə. Bununla belə, milli valyutanın yuxarıda göstərilən hesablamalarda və digər ticarət iqtisadi sferalarda istifadə olunması problemsiz deyildir. Burada problemlərə eyni qaydada yanaşma halları, həmin problemlərin həlli üçün real sosial-iqtisadi şəraitin olmaması, milli valyutanın konversiyası limitlərinin müxtəlifliyi və s. müəyyən çətinliklər, məhdudiyyətlər yaradır.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə ayrı-ayrı firma və şirkətlərin və bütövlükdə keçmiş sovet respublikalarının yeni xarici iqtisadi əlaqələr formasını əldə etmələri onlar üçün geniş imkanlar açdı, lakin bununla yanaşı istər iqtisadi əlaqələrdə və istərsə

də valyuta hesablaşmaları sferasında yeni problemlər də yaratdı. Çünki bu sahədə meydana çıxan hər hansı bir səhv labüd olaraq risqlərə gətirib çıxara bilər. Ona görə də belə bir şəraitdə iqtisadi itkilərin dəfələrlə çoxalması ehtimalı artırıla bilər. Bu o deməkdir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətdə valyuta-maliyyə, valyuta-hesablaşma münasibətlərində dəqiq iqtisadi mexanizmlərdən istifadə olunmasına xüsusi əhəmiyyət vermək lazımdır. Həqiqətən, bazar sistemi şəraitində, xüsusi olaraq, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artdığı, milli valyutanın dövrəli potensialının nisbətən genişləndiyi bir şəraitlə əlaqədar olaraq ixrac-idxal əməliyyatlarının çoxalması istər makro, istər də mikro səviyyələrdə dövlətin və firmanın iqtisadi fəaliyyətinin mühüm cəhətini təşkil edir. Belə bir şəraitdə əldə edilən gəlirin əsaslandırılmış əmsallar üzrə milli valyutaya çevrilməsi (invalyuta gəlirlərinin milli valyutada ifadə olunması), firma və şirkətlərin valyuta fondalarına ayırmalar normativlərinin düzgün qurulmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Həm də burada dünya bazarının tələblərinin nəzərə alınması, daxili bazarın qorunması, idxalın səmərələşdirilməsi məqsədilə vahid valyuta məzənnəsi ilə yanaşı, differensiallaşmış valyuta əmsallarının tətbiqinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bunun müəssisələrin, xüsusi olaraq dövlət müəssisələrinin müqavilə (kontrakt) qiymətlərinin daxili və xarici qiymətlərlə əlaqələndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyəti vardır. Lakin bununla yanaşı idxal və ixrac edilən ayrı-ayrı məhsulların, malların müxtəlifliyi, onlara olan tələbatın səviyyəsindəki fərqlər, habelə idxal üçün bir əmsalın, ixrac üçün digər bir əmsalın tətbiq edilməsi əmsallar variasiyasında həddindən artıq ziddiyyətlər törədə bilər. Ona görə də bəzi iqtisadçılar müxtəlif valyuta əmsallarına deyil, vahid valyuta məzənnəsinə üstünlük verirlər. Fərqli əmsalların tətbiq edilməsinin əleyhdarları bir qayda olaraq bu əmsalların fərdi istehsal xərcləri ilə əlaqədar olması və həm də onların həddindən çoxluğu şəraitində valyuta əməliyyatlarının çətin idarə edilməsi, idarə olunmazlığı və digər amillərlə əsaslandırırırlar. Ona görə də vahid valyuta məzənnəsi, əmsalların özü də daimi deyil, çevik xarakter daşmalı, rəqabət şə-

raitində ixrac inhisarının aradan qaldırılmasına, dünya bazarına çıxışa şərait yaratmalıdır. Burada ən başlıca cəhət məzənnənin valyutanın real alıcılıq qabiliyyətinin nisbətində uyğun gəlməsidir. Əgər bu uyğunluq təmin olunmasa istər-istəməz yenidən hesablama əmsallarının aparılması zərurəti meydana çıxa bilər. Çünki ayrı-ayrı zaman kəsiyində milli valyutanın məzənnəsi dönrəli valyutanın məzənnəsindən az və ya çox ola bilər. Həmin fərqi səviyyəsindən asılı olaraq məhsul istehsalçılarının öz xərclərini ödəyə bilməsi və lazımı miqdarda mənfəətin əldə edilməsi problemi həll edilmiş olur. Hər bir müəssisə öz hesabında dönrəli valyuta saxlamaqda daha çox maraqlıdır. Lakin bir çox müəssisələr rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal edə bilmədiklərinə görə belə bir problemi həll etmək üçün xarici ölkələrdən texniki cəhətdən yüksək məhsullar, avadanlıqlar idxal etmək məcburiyyətində qalırlar. Lakin bunun üçün onların dönrəli valyuta fondu kifayət etmir və müəssisələr valyuta vəsaitlərini almaq üçün bank kreditlərinə müraciət etməli olurlar. Kredit isə məlum olduğu kimi faizlə ödənilməsinə görə istehsalçılar üçün yeni bir problem yaradır. Lakin buna baxmayaraq çalışmaq lazımdır ki, idxalla bağlı valyuta vəsaitləri sərfinin həcmi və strukturunda ərzaq, zinət əşyalarının deyil, müasir maşın və avadanlıqların xüsusi çəkisi üstünlük təşkil etsin. Burada dövlətin müəyyən qaydada müdaxiləsini zəruri hesab etmək olar.

§3. Xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrinin valyuta-maliyyə mexanizmləri və valyuta bazarı

Müasir dövrdə ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə faydalı, məqsədyönlü iştirakının təmin olunmasında və onun imkanlarından səmərəli istifadə olunmasında xarici iqtisadi əlaqələrin valyuta-maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan ayrı-ayrı rezidentlər üçün ixrac

potensialını artırmağa əlavə stimül yaratmağın böyük əhəmiyyəti vardır. Burada ayrı-ayrı iqtisadi vasitələrdən, stimullaşdırma qaydalarından və lazım gəldikdə sanksiyalardan geniş istifadə etmək olar. İxrac gedən mallar üçün ixrac əlavələrinin və yaxud şirnikləndirici valyuta əmsallarının optimallığının təmin edilməsi, işçilər üçün müəyyən həcmdə məqsədli mükafatların müəyyənləşdirilməsi, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı, valyuta gətirən məhsul istehsalı üçün xərclərin dəqiq uçota alınması qaydasındakı dəyişikliklər ixrac potensialının artırmaqla hər bir firma və şirkətlərdə əlavə stimül, iqtisadi maraqlar yaradır. Bazar münasibətlərinə keçidin ilk 5-6 ili ərzində dövlət müəssisələrinin özünümaliyyələşdirməsi, sonra isə milli valyuta üzrə maliyyələşdirilməsi sistemində keçirildi. Burada, ixracın stimullaşdırılmasında bir sıra müəssisələrdə yaradılan valyuta fondlarının böyük əhəmiyyəti vardır. Valyuta fondlarının yaradılması valyuta özünü tənzimləmə prinsipinin həyata keçirilməsində aparıcı rola malikdir. Bu fondların yaradılması ilə yalnız ixrac deyil, maşınların, avadanlıqların, materaillərin, bir sözlə, istehsalın texniki-texnoloji cəhətdən yenidən qurulması, elmi-tədqiqat, təcrübə-konstruktor işləri ilə bağlı xərclər həyata keçirilir. SSRİ-nin bazar iqtisadi sistemində keçdiyi hələ 1987-ci ilin yanvarın 1-dən ayrı-ayrı müəssisələr və respublikalara ixrac məhsulları hesabına uzun müddətli normativlər üzrə məhsul satışından əldə edilən vəsait hesabına valyuta fondunun yaradılmasına icazə verildi. Hətta ümumi maşınqayırma, neft maşınqayırma, sənaye müəssisələri ixracdan əldə edilən valyuta qazancının 30-50 faizinin öz sərəncamında qalmasına icazə verildi. Müttəfiq respublikalarda isə öz valyuta fondları yerli sənayenin, respublika təbəçiliyində olan nazirlik və idarələrin, habelə öz ərazisində olan turistlərə xidmətlə bağlı əldə edilən valyuta qazancının hesabına formalaşdı, yaradıldı. Bu, ayrı-ayrı respublikalarda ixrac potensialını aşkara çıxarmağa, yerli, regional sahələrini valyuta əldə etmək istiqamətində inkişaf etdirməyə stimül yaratdı.

Xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, valyuta fondlarının yaradılması, eyni zamanda bir sıra elmi-metodiki və praktiki baxımından müəyyən problemlər də yaratdı. Məsələn, valyuta fondlarına ayırmalar və sahələr üzrə ödəmələrin daxil olmasının müəyyən dövrü üçün sabit normativlər üzrə əvvəlki baza illərinə nəzərən aparılması iqtisadi reallıq baxımından bütün hallarda özünü doğrultmadı. Çünki burada dünya valyuta və əmtəə bazarının konyukturası nəzərə alınmırdı, ixrac və idxal əməliyyatları bir sıra hallarda az səmərə verirdi, bütövlükdə ölkənin müasir ixrac proqramı yox idi. Bundan başqa, müəssisələr öz xərclərini rublla ödəyə bilmək imkanı əldə etdikdən sonra əldə etdikləri valyuta vəsaitlərindən istifadə edə bilərdilər. Rublla ödənilən xərclər isə müəssisələrin əldə etdikləri valyuta qazancından bir neçə dəfə çox idi. Ona görə də bir çox müəssisələr valyuta fondunun yaradılması üçün əlavə ehtiyatların aşkara çıxarılmasında kifayət qədər maraqlı deyildilər. Hələ o vaxtın özündə müəssisələr valyuta fondlarını dönərlə valyutalar yolu ilə xərcləmək və nəzərdə tutulan, müqavilədə göstərilən həcmdən artıq ixrac məhsulu üçün əlavə mükafatın alınması zərurətini irəli sürürdülər. Həmin dövrdə istehsalın yeniləşməsi, məhsula tələbat da rekonyuktura dəyişikliyinə, xarici ticarət qiymətlərindəki dəyişikliyin, xüsusi olaraq xammal əmtəəsi və enerji daşıyıcılarının qiymətləri səviyyəsindəki dəyişikliklər valyuta fondunun formalaşmasına müxtəlif və həm də ziddiyyətli istiqamətlərdə təsir göstərirdi. Ona görə də bəzi iqtisadçılar ixrac-idxal məhsulları üçün müəyyən olunmuş qiymətlər sistemini və mövcud qaydaları yenidən qurmağı və müəssisələrin bu sahədəki fəaliyyətini faktiki bağlanmış müqavilə qiymətləri əsasında müəyyən etməyi məqsədəuyğun hesab edirdilər. Burada şübhəsiz mövcud xarici valyuta balansına da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Valyuta balansına həm də kapitalın hərəkəti ilə bağlıdır. Burada bütövlükdə valyuta əməliyyatlarında, o cümlədən istər beynəlxalq hesablaşmalarında, istərsə də ölkə daxili valyuta əməliyyatları üzrə valyuta bazarında baş verən dəyişikliklər öz əksini tapır. **Nəgd xarici valyutanın hərəkəti balansında əsasən aşağıdakı məsələlər əks olunur:** ölkəyə

gətirilən xarici valyutanın həcmi; ölkədən çıxarılan valyutanın həcmi; rezidentlərdə olan nəğd valyutanın artımı və yaxud azalması. Ölkəyə gətirilən xarici valyutanın həcmi aşağıdakı istiqamətlər (kanallar) üzrə baş verir; bank sistemi vasitəsilə, immiqrantlar vasitəsilə, turistlər vasitəsilə və qeyd alınmamış (gizli) ticarət vasitəsilə. Postsovet dövlətlərində bu valyutanın hərəkəti kanal və ikinci kanal mühüm rol oynayır. Lakin rəsmi uçot baxımından bunların mütləq həcmi və xüsusi çəkisi çox az idi. Bu səbəbdən yuxarıda göstərilən problemlər (xarici valyutanın hərəkəti ölkəyə daxil olan valyutanın həcmi, ona təsir edən amillər) sistemli halda təhlil edilməlidir.

Müasir şəraitdə dünya iqtisadi sistemində bir sıra lüzumsuz məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması beynəlxalq miqyasda valyuta əməliyyatlarının, sövdələşmələrinin genişlənməsinə və bununla yanaşı beynəlxalq maliyyə-valyuta mexanizminə, onun təkmilləşməsinə qarşı tələblər xeyli artmışdır. Son 50 ildə beynəlxalq valyuta əməliyyatlarının illik həcmi 400 trilyon dollar olmuşdur.¹ Qeyd etmək lazımdır ki, dünya valyuta sistemində dollar aparıcı mövqeyə malikdir. Belə ki, dünyanın aparıcı, inkişaf etmiş ölkələrinin valyuta ehtiyatlarında dolların xüsusi çəkisi 1997-ci ilin məlumatına görə 57% olmuşdur. Bundan əvvəlki 20 il ərzində isə dolların xüsusi çəkisi 90% olmuşdur. Dünya məhsul ixracının 52%-i, dünyanın valyuta bazarlarında aparılan əməliyyatların 40%-i, daxili və xarici istiqrazların 70%-i, dolların payına düşür.² Bu onu göstərir ki, valyuta-maliyyə əməliyyatları qlobal iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında mühüm amil kimi çıxış edir. Ona görə də indi dünya iqtisadçıları ayrı-ayrı ölkələr və regionlarda bir tərəfdən böhranları aradan qaldırmaq üçün valyuta-maliyyə vasitələrindən istifadə etməyə, digər tərəfdən isə valyuta-maliyyə böhranını ümumi iqtisadi böhranın nəticəsi kimi tədqiq etməyə, qiymətləndirməyə başlamışlar. Bu isə istər-istəməz ölkə daxili

¹ МЭМО. 2000, №11, səh.122

² Yenə də orada. səh.125

amillərlə qlobal amillərin qarşılıqlı halda öyrənilməsini tələb edir. Çünki ayrı-ayrı ölkələr və regionlarda son vaxtlar baş verən maliyyə sarsıntıları bir tərəfdən beynəlxalq valyuta sisteminin, digər tərəfdən isə kapital bazarının, yəni bank, borc və valyuta böhranının olması ilə müşayiət olunur. Bu o deməkdir ki, valyuta-maliyyə böhranı bir növ sistemli xarakter daşıyır. Ona görə də hər bir ölkə mümkün qədər geniş miqyaslı valyuta böhranından, onun dağıdıcı hallardan yaxa qurtarmağa çalışmalıdır.

Valyuta bazarının formalaşmasında, xüsusi olaraq onun inkişafında birinci dərəcəli məsələ ölkə daxilində də xarici valyutanın yerləşməsi, tədavülü problemidir. Burada başlıca meyar isə milli iqtisadiyyatda həmin valyutanın ödənişi funksiyasını hansı səviyyədə icra edə bilməsidir. İlk baxışda qəribə də olsa, burada xarici valyuta ilə yanaşı, milli pulun özünün daxili möhkəmliyi də mühüm şərtidir, çünki milli pul vahidi tez-tez inflyasiyaya məruz qalsa, aparılan valyuta siyasəti səmərəli nəticə verə bilməz. Və biz deyərdik ki, dönərli valyutanın özünə də əlverişsiz mühit yarada bilər.

Milli pul həm daxili tələbat, həm də xarici iqtisadi əlaqələr baxımından dönərli valyutaya, deyək ki, ABŞ dollarına tələbatın formalaşması baxımından da müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. **Ümumiyyətlə, dönərli valyutaya, dollara tələbat bir çox amillərlə, əsasən iki amillə – dolların əmtəliyi, yəni 1 dolların əmtə alma qabiliyyəti və dolların yığım vasitəsi olması amilli ilə müəyyən olunur. İnkişaf etmiş dövlətlər baxımından ikinci amil – yığım amilli mühüm əhəmiyyət kəsb edir, lakin postsovet dövlətlərində birinci amil üstünlük təşkil edir.** Postsovet dövlətlərində iqtisadi islahatların ilk illərində valyuta bazarının formalaşması birinci növbədə fiziki və hüquqi şəxslərə valyuta hüququnun vermə, xarici valyuta uçotunun aparılma imkanlığı, valyuta əməliyyatlarını icra edə bilmə səlahiyyəti, bütövlükdə valyuta qanunvericiliyinin qəbul edilməsi təşkil etmişdir.

Dönərli valyutaya tələbat dövrü olaraq, lakin alqoritlik, ardıcıl halda dəqiq müəyyən olunmalıdır. Burada nəinki tələbatı artıran, həm də azaldan amillər nəzərə alınmalıdır. Əgər milli valyutanın dönərliyi artarsa, ölkənin daxili bazarı öz milli məhsulu ilə təmin olunarsa, bərabər şərait daxilində xarici valyutaya tələbat azala bilər. Burada qiymət, vergi gömrük siyasəti və habelə, valyuta məzənnəsi də müəyyən təsiredici qüvvəyə malik ola bilər. Ona görə də milli valyutanın dönərliyini təmin etməkdən, dönərlik sisteminə keçməzdən əvvəl bu cəhətlər xüsusi tərtib olunmuş makro və mikro proqramlarda da nəzərə alınmalıdır.

Əmtəə-pul münasibətləri inkişaf etdikcə yeni bazar növləri meydana çıxır. Onlardan biri də valyuta bazarıdır. Həmin bazar maliyyə-valyuta sferasını əhatə edir. Bu, həm hər bir ölkənin daxili bazarı, iqtisadi münasibətləri, həm də iqtisadiyyatın qloballaşması baxımından labüd bir qanunauyğunluğun nəticə kimi özünü göstərir. İndi artıq valyuta bazarı (istər milli və istərsə də beynəlxalq valyuta bazarı) müstəqil bir iqtisadi kateqoriyaya və müstəqil iqtisadi prosesə çevrilmişdir. Valyuta bazarına onun əhatə dairəsi baxımından müxtəlif istiqamətlərdə, aspektlərdə yanaşmaq olar. Bəziləri buna ayrı-ayrı ölkələrin valyutasının alındığı və satıldığı hər hansı bir məkan, yer kimi yanaşır. Oxucular nəzərə almalıdırlar ki, bu sadəcə coğrafi məkan deyildir. Çünki, burada mürəkkəb iqtisadi proseslər baş verir və həyata keçirilir, həm də paralel olaraq digər qiymətli kağızların alqı-satqısı baş verir, **həm də valyuta kapitalının investisiyalaşması** üzrə sövdələşmələr, əməliyyatlar icra olunur. Beləliklə, valyuta bazarı həm maliyyə mərkəzi, həm də öz spesifikliyi ilə fərqlənən mühüm **ticarət mərkəzi rolunu oynayır**. Bundan başqa, valyuta bazarı bazar infrastrukturunu, təşkilati strukturunu (menecment konsepsiyası baxımından) baxımından təşkilati funksional xidmət rolunu da icra edir. Burada müxtəlif kommunikasiya sistemləri, ayrı-ayrı əmtəələr üzrə beynəlxalq hesablaşmalar, müxtəlif valyutalar üzrə məzənnənin müəyyən edilməsi və bununla bağlı tələb-təklifin tarazlaşdırılması, həmin prosesin tənzimlənməsi və digər məsələlər həyata keçirilir. Bundan başqa, müvafiq

bankların nümayəndələri, birjalar, xarici banklar, investisiya şirkətləri, broker kontorları valyuta bazarında özlərinə məxsus fəaliyyət növünü həyata keçirirlər. Aydındır ki, başqa əmtəə bazarlarında olduğu kimi, burada da valyutaya olan konkret tələbat əsas amil kimi çıxış edir. **Göründüyü kimi, valyuta bazarı sadəcə olaraq mübadilə funksiyasını icra etmir.** Əlbəttə, dönərlik baxımından mübadilə əsas şərtədir, əsas problemdir, sanki problemin özüdür. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, görünür ona görə də bir çox iqtisadçılar dönərlik anlayışı ilə konversiya anlayışını səhvən eyniləşdirirlər. Konversiya anlayışı daha çox mübadilə anlayışına uyğundur. Halbuki, valyutanın dönərliyi istər maliyyə, istər valyuta qanunçuluğu, istərsə də valyuta bazarının strukturu və tərkibi baxımından konversiya anlayışından daha genişdir. Bu özünü bir daha aparılan valyuta əməliyyatlarının genişliyində, əhatəliyində müxtəlif valyutaların satışı zamanı onlar arasındakı mübadilə proporsiyalarının müəyyən edilməsində, kotirovkanın həyata keçirilməsində, yəni xarici valyutanın milli valyutaya nəzərən məzənnəsinin müəyyən edilməsində, bütövlükdə valyuta bazarının özünün obyektinin genişliyində, valyuta bazarındakı risqlər mexanizminin formalaşmasında və s. özünü göstərir. **Burada ən çətin məsələlərdən biri müxtəlif valyuta məzənnələri arasındakı fərqi dünyanın ayrı-ayrı şəhərlərində, ölkələrində, valyuta bazarlarında, valyuta birjalarında mövcudluğu və onun müəyyən edilməsidir.** Ona görə də, banklar qarşılıqlı əməliyyatlar apararkən kross-kursdan istifadə edilir, yəni bu qayda ilə iki valyutanın bir-birinə nisbəti tutuşdurulur. Bunun hər hansı bir üçüncü, dördüncü valyutaya nisbəti fərqi hesablaşmaq baxımından da əhəmiyyəti böyükdür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici valyutanın kotirovkası ən çox operativlik tələb edən, mürəkkəb əməliyyatlardan, proseslərdən biridir. **Birincisi,** ona görə ki, kotirovka zamanı valyutalararası mübadilə nisbətlərinin hansı elmi meyarlara, mülahizələrə əsaslanması tam aydınlaşmamış olur. **İkincisi,** mübadiləyə çıxarılmış müxtəlif pul vahidləri arasındakı nisbətlər həmişə dəyişilə bilər. Bu, valyuta bazarındakı tələb və

təklifdən asılı olur. Tələb-təklif isə öz növbəsində bir çox amillərlə, hətta siyasi amillərlə şərtləşir. **Üçüncüsü**, koritovkanın həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi, yəni həm dövlət bankı, həm də sərbəst bazar mexanizmi tərəfindən aparılması ilə bağlı bir sıra ziddiyyətlər meydana çıxa bilər. Ona görə də, birjalardakı banklararası valyuta ticarəti ilə dövlət kotirovkası arasında əksər hallarda fərqlər meydana çıxır. Ona görə də, valyuta məhdudluğu baxımından valyuta bazarı sərbəst və qeyri-sərbəst olur, mütəşəkkillik baxımından isə birja və birjadan kənar bazar formasını alır. Valyuta məhdudluğu dövlət tərəfindən aparılan tədbirlərlə şərtləşir. Bu tədbirlər sistem xarakter daşıyır. Yəni buna, həm iqtisadi, həm təşkilati, həm də inzibati qanunçuluq tədbirləri daxil edilir. Belə yanaşma 2015-ci ildə respublikamızda baş verən manatın devalvasiyasını sistemli, kompleks halda təhlil etmək baxımından da önəmlidir.

Valyuta bazarında həyata keçirilən əməliyyatlar müddətlərinə görə iki qrupa ayrılır. Birinci qrupda, razılaşma əldə olunan kimi bir tərəfin valyutanı, digər tərəfdən də bunun əvəzində olan milli pul məbləğini gecikdirmədən dövr etməsini zəruri edən əməliyyatlar yer alır. Bu cür əməliyyatlara anında olanlar və ya spot əməliyyatları adı verilir. Əsasən nəgd pul halında valyutaların alqı-satqısı dərhal həyata keçirilir. Xarici bank hesablarının transferi halındakı spot əməliyyatlarda isə sözləşmədən sonra iki günlük müddət verilir. Bu müddət içərisində satıcı tərəf xarici bankda tutduğu valyutanın alıcıya dövr edilməsini təşkil edəcək bir ödəmə əmri hazırlayır. Alıcı tərəf də lazım olan milli pulu hazırlayır. Bazarda reallaşdırılan digər bir qrup əməliyyat da var ki, bunlara ümumi bir ifadə ilə gələcəyə yönəlik əməliyyatlar adı verilir. Bu əməliyyatlarda əsas xüsusiyyət aşağıdakılardan ibarətdir: valyuta alqı-satqı sözləşməsi bu gün imzalanır, dolayısı ilə valyuta məzənnəsi alqı-satqı miqdarı və təslim tarixi kimi şərtlər öncədən müəyyənləşdirilir, lakin həqiqi ödəmələr, yəni valyutanın əvəzi olan milli pulun təsviri gələcəkdə razılaşdırılan tarix baxımından yerinə yetirilir. Müddətin sonuncu tətbiq olunacaq valyuta məzənnəsi əvvəlcədən

müəyyənləşdiyindən, bu müddət içərisində məzənnələrdə ortaya çıxacaq hər hansı bir dəyişiklik tərəflərə dağıdıcı təsir göstərmir. Belə əməliyyatlar, xüsusilə gələcəkdə bir valyuta gəliri əldə edəcək və ya ödəməsini həyata keçirəcək idxalatçı, ixracatçı və ya beynəlxalq maliyyə əməliyyatları tərəfindən məzənnə dəyişikliklərinin riskini aradan qaldırmaq məqsədilə istifadə olunur.

Respublikada valyuta bazarının fəaliyyətini tənzimləmək üçün xüsusi valyuta qanunvericiliyi mövcuddur. «Valyuta tənzimlənməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 21 oktyabr tarixli 910 sayılı Qanunu həmin qanunvericiliyinin bünövrəsini təşkil edir. Bu Qanunda respublikada valyuta əməliyyatlarını həyata keçirməyən prinsipləri, valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti orqanlarının səlahiyyətləri və funksiyaları, valyuta qiymətlərinə sahib olmaq, onlardan istifadə etmək və onlar barədə sərəncam vermək sahəsində hüquqi və fiziki şəxslərin hüquqları və vəzifələri, valyuta qanunvericiliyinin pozulması ilə əlaqədar məsuliyyət müəyyən edilmişdir. 1994-cü ilə qədər Azərbaycanda valyuta bazarı zəif inkişaf etmişdir, onun infrastrukturunun bir çox ünsürləri yox idi. Banklararası valyuta bazarında müəsisələrin valyutalarının bir hissəsini məcburi satmaq qaydası qoyulmuşdur. Həmin qanunun qəbul edilməsi respublikanın ərazisində valyuta rejiminin liberallaşdırılması üçün hüquqi baza yaratdı. Respublikada valyuta bazarını tənzimləyən bir sıra normativ sənədlər mövcuddur. Onların arasında Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti H.Əliyevin 1997-ci il 24 iyun tarixli fərmanını, yeni nəzəri mövqelərdən işlənilib hazırlanmış sənədləri – «Azərbaycan Respublikasında rezident və qeyri-rezidentlərin Azərbaycan Respublikası müvəkkil banklarındakı xarici valyuta hesablarının rejimi haqqında», «Mübadilə məntəqələrinin işinin təşkili, Azərbaycan Respublikasının ərazisində müvəkkil banklar tərəfindən valyuta – mübadilə əməliyyatlarının aparılması və uçot haqqında» Azərbaycan Respublikası Milli Bankının müvəqqəti qaydalarını və digər sənədləri göstərmək olar. Həmin sənədlərin əsas mahiyyəti bundan ibarətdir

ki, xarici iqtisadi fəaliyyət daha da liberallaşdırılır, kontraktların bağlanması və qeydiyyatı sadələşir, respublikada valyutanın konvertasiyası sahəsində məhdudiyyətlər aradan qaldırılır, fiziki şəxslər Banklararası Valyuta Birjası vasitəsi ilə valyutanı konvertasiya etmək imkanını əldə edirlər, onlar üçün valyutanın xaricə köçürülməsi qaydaları konkretləşdirilir. Respublikada milli və xarici valyutaların konvertasiyası üçün sərbəst rejimdə mövcuddur. Respublikada həmçinin valyuta bazarının vacib atributlarından biri olan Bakı Banklararası Valyuta Birjası (BVB) fəaliyyət göstərir. 1993-cü ildə yaradılmış Bakı Banklararası Valyuta Birjasında təkcə xarici valyutalar üzrə deyil, həm də banklararası kreditlər və qiymətli kağızlar üzrə hərraclar keçirilir. 1994-cü il oktyabrın 11-də Bakının «Qara bazar»larında 1 ABŞ dolları 3200 manata çatdı. Lakin növbəti gün real əsası olmayan bu məzənnə 1850 manatadək aşağı düşərək 2200-2300 manatda qərarlandı. Buna səbəb, başlıca dəlil kimi onu göstərir ki, Azərbaycan manatı dövriyyəyə buraxılındanda sabit valyutaya deyil. «sürüşkən» rus rubluna bağlanmışdı. Ona görə də rus rublundə baş verən hər hansı dəyişiklik manatda da əks olunur. Dövriyyəyə buraxıldığı andan manatın rubla bağlılığı onun sonrakı taleyində də mühüm rol oynadı. Lakin rubl Azərbaycan ərazisində tədavüldən çıxarıldıqdan sonra manatla rubl arasındakı sərt asılılıq (1 manat = 10 rubl) dəyişdikcə və Rusiya-Azərbaycan ticarət və kommunikasiya əlaqələri çətinləşdikcə bu təsir zəifləyirdi. Onu göstərmək lazımdır ki, sonralar rublla müqayisədə manat daha çürətlə qiymətdən düşməkdə davam etdi. Bununla yanaşı təxminən bir il ərzində Rusiyada rublun məzənnəsinin sabitləşdirmək sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirildi. Rusiya mərkəzi Bankı az valyuta müdaxilələri ilə rublun məzənnəsinin nisbətən sabit saxlamağa çalışdı. Manatın taleyi Bakının «qara bazar»larında həll olunurdu. Məhz bu baxımdan manatın taleyinin sırf subyektiv amillərdən asılılığı güclü idi. Düzgün, sonralar artıq manatın rubldan sərt asılılığı aradan götürüldü. İndi isə manatın devalvasiyasına baxmayaraq Azərbaycanın milli valyutası rus rublundan dəfələrlə möhkəmdir.

Burada bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, valyuta bazarının mövcudluğu o deməkdir ki, pulun özü də artıq əmtəyə çevrilir. Belə çıxır ki, pul həm əmtəənin alqı-satqısı funksiyasını yerinə yetirir və həm də əmtəə məzmununa malik olur. Onda belə bir sual meydana çıxır. «Pul» və «valyuta» anlayışdır mı? M.K.Bunkina və A.M.Semeonov yazırlar: «Valyuta və pul bir-birini əvəz edən anlayışdır, hərçənd ki, ölkə daxilində pul anlayışı, ölkə xaricində isə valyuta anlayışı işlədilir».¹ Əlbəttə valyuta və pul anlayışlarının birbaşa əlaqədar olmasını inkar etmək olmaz. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, valyuta vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatlar daha çox valyuta siyasəti, pul-kredit sferası valyuta məzənnəsi ilə bağlıdır. Əlbəttə, burada belə bir faktı da inkar etmək olmaz ki, hər bir ölkənin milli pulu öz ərazisində bilavasitə pul formasında, ölkə xaricində isə valyuta formasında özünü göstərir. Bundan başqa, belə bir cəhəti də yaddan çıxarmaq olmaz ki, sırf nəzəri-metodoloji baxımından pul valyuta forması aldığı halda əmtəə məzmununa malik olur. Ona görə də M.K.Bunkina və A.M.Semyonovun valyutanı pul əmtəəsi adlandırması ifadəsi ilə razılaşmaq da olar. Bununla belə əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi puldan fərqli olaraq, valyuta müxtəlif ölkələrin rezidentləri arasında baş verən sövdələşmələrin fonunda durur. Bununla əlaqədar olaraq valyuta bazarının subyektləri olan müəyyən kommersiya bankları, xarici ticarəti həyata keçirən və yaxud investisiya ilə məşğul olan firmalar, mərkəzi dövlət bankları və habelə, valyuta müxtəlif ölkələrin rezidentləri arasında baş verən sövdələşmələrin fonunda durur. Bununla əlaqədar olaraq valyuta bazarının subyektləri olan müəyyən kommersiya bankları, xarici ticarəti həyata keçirən və yaxud investisiya ilə məşğul olan firmalar, mərkəzi dövlət bankları və habelə, valyuta əməliyyatlarını yerinə yetirən fiziki şəxslər, banklararası bazarın özü valyutanın alınması və satılmasında bir sıra mürəkkəb əməliyyatların həyata keçirilməsində iştirak edirlər. Burada valyuta birjalari da mühüm rol oynayır. Bu əməliyyatlarda,

¹ M.K.Бункина, А.М.Семенов «основы валютных отношении». М.2000, səh.9

sövdələşmələrdə (transaksiyalarda) bir sıra neqativ hallar da baş verir. Çünki həmin əməliyyatların (valyutanın alqı-satqısı, valyutanın kommersion bankları tərəfindən cəlb ediləmsi və yerləşdirilməsi, ondan beynəlxalq ticarətdə hesablaşma vasitəsi kimi istifadə olunması, kredit vəərəqəsi sahiblərinə xidmətin göstərilməsi) həyata keçirilməsi bir sıra əyintilərlə paralel aparılır. Hər bir ölkə özünün milli valyutasının mübadilə məzənnəsi də önəmlidir. Çünki pul bazarında bu sahədə baş verən gözlənilən və gözlənilməyən dəyişikliklər həm də məzənnə ilə bağlıdır. Ona görə də həmin problemin nəinki praktiki, həm də nəzəri cəhətdən araşdırılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Burada hər bir amillə, o cümlədən valyuta bazarının leqallaşdırılması, xarici ticarət mübadiləsi mexanizmlərinin, dünya bazarına çıxış amillərinin, xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşmasının, dövlətin tənzimləyici rolunun səviyyəsi, istehsal etmə imkanlılığı, qeyri-təkmil rəqabət modelləri, valyutanın alıcılıq qabiliyyəti və qiymət siyasəti, xüsusi olaraq dönərli valyutanın (dolların) əmtəə məzənnəsi və sairənin özünəməxsus mövqeyi və rolu vardır. Oxucular, tələbələr bu cəhətə xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

§4. Daxili bazarlarda qiymət əmələgəlmənin əsas xüsusiyyətləri

Hər bir qiymət növü, forması müstəqil əhəmiyyət kəsb edir. Bununla belə iqtisadi fəaliyyətdə həmin qiymətlər qarşılıqlı əlaqədə olurlar, bazar amillərinin təsiri altında formalaşirlar. Qiymətlər sistemi müxtəlif qiymət növlərinin qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı münasibətlərini səciyyələşdirir. Bu qiymətlər həm ayrı-ayrı, konkret qiymətlər kimi, həm də müxtəlif əlamətlər üzrə müəyyən qiymətlər qrupu əmələ gətirirlər.

Bu qiymətlər sistemin əsas hər hansı bloklarının (topdansatış qiymətləri, satınalma qiymətləri, pərakəndə satış qiymətləri və s.) birində qiymət səviyyəsinin dəyişilməsi digər bloklara da təsir edir. Burada birbaşa əlaqə vardır.

Qiymət sistemində əsas rolu baza istehsal sahələrinin məhsullarının qiymətləri oynayır. Onlara yanacaq-energetika - kömür, neft, qaz, elektrik enerjisi, əlvan və qara, metallurjiya, neft-kimya, kənd təsərrüfatı və s. sahələri aiddir. Məsələn, enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin dəyişməsi bütün iqtisadiyyat sahələrinin məhsullarının qiymət səviyyəsinə və xərclərə öz təsirini göstərir. Yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin, yəni bu sahədəki emaledici məhsulların qiymətlərinə, bütövlükdə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət dinamikasına təsir edir. Qiymətlərin artmasına istifadə edilən material-texniki ehtiyatlar – maşınların, avadanlıqların, qurğuların bahalaşması da təsir edir. Bir sözlə, bu proses zəncirvari halda bir-birilə vəhdətlik təşkil edir.

Demək, vahid iqtisadi sistemdə qiymətlərin qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birindən asılılığını, ayr-ayrı qiymət bloklarının və konkret əmtəə və xidmətlər üzrə sərbəst hərəkətini (tələb və təklif qanunu üzrə) zəruri edir. Burada həm də qiymət sistemi və onun fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi mühit də bir-birilə sıx əlaqədardır. Bu mühit əsasən biznes, sahibkarlıq, əmtəə istehsalı, rəqabət halında özünü göstərir.

Qiymət sistemi bir qayda olaraq xidmət etdiyi iqtisadi dövriyyənin xarakterinə, təsbit olunması qaydalarına, fəaliyyət göstərmə müddətinə, onun əsaslandırma dərəcəsinə, mal göndərmə və satış şərtlərinə, ərazi əlamətinə görə də bir-birindən fərqlənirlər. Məsələn, xidmət göstərdiyi iqtisadi dövriyyənin xarakterinə görə qiymətlər: sənaye məhsullarının topdansatış qiymətləri (məhsulların digər müəssisələrə satışının təşkili); pərakəndə satış qiymətləri (ticarət təşkilatları vasitəsilə mallarının əhaliyə satışı); satınalma qiymətləri (satınalma qiymətlərlə istehsalçıların öz məhsullarını dövlət və ya qeyri-dövlət təşkilatlarına, firmalara, emaledici sənaye müəssisələrinə satması); tikintinin məhsulunun qiymətləri

(tikinti prosesində smeta dəyərindən istifadə olunması); əhaliyə xidmətə görə qiymət və tariflər; tədavül sferasında əlavələr (topdansatış-satış, ticarət).

Məhsulların toplansatış qiymətləri-topdansatış dövriyyəsi qaydasında mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə və firmaların öz məhsullarının reallaşdırıldıqları qiymət növüdür. Bəzi hallarda mülkiyyət formalarının dəyişməklə məhsullar toplansatış halında satılır. Sənaye məhsullarının toplansatış qiymətləri öz növbəsində iki yarım növə: müəssisənin toplansatış qiymətinə və sənayenin toplansatış qiymətinə bölünür. Başqa formada desək, müəssisənin toplansatış qiyməti məhsul istehsalçısının istehsal etdikləri məhsulunu digər müəssisə və təşkilatlara satdıqları qiymətlərdir. Müəssisə və təşkilatlar öz məhsullarını reallaşdıran zaman çalışır ki, həm öz istehsal və reallaşdırma xərclərini ödəsin, həm də gələcəkdə bazarda fəaliyyət göstərməyə imkan verən mənfəət əldə edə bilsin. Bunun özünü – maliyyələşdirmənin əsasıdır.

Təsbit olunma qaydasına görə qiymətləri adətən aşağıdakı kimi fərqləndirirlər:

1) Sərbəst qiymətlər (belə qiymətlər tələb və təklif əsasında məhsul və xidmət istehsalçıları tərəfindən qoyulur).

2) Tənzimlənən qiymətlər (bu qiymətlər müvafiq idarəetmə orqanları tərəfindən qoyulur). Həmin qiymətlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- son hədd qiymətləri (tarifləri). Müəssisə bu qiymətlərdən yuxarı öz məhsulu və ya xidmətlərinə qiymət həddi qoya bilməz;

- müəyyən səviyyədə qoyulan təsbit olunmuş qiymət və ya tariflər.

Bir çox ölkələrdə qiymətlərin tənzimlənməsi həm də qiymətlərin dəyişməsinə son hədd əmsallarının qoyulması yolu ilə də həyata keçirilir. Məsələn, rentabelliğin son hədd səvmiyyəsi; sərbəst qiymətlərin yüksəldilməsinin deklarasiya olunması qaydasında.

3) Müqavilə qiymətləri. Bu qiymətlər tərəflərin razılığına görə müəyyən edilir və əsaslandırılır.

4) Transfer qiymətləri. Bu qiymətlər eyni bir firmanın istehsal-strukturunu bölmələri arasında, yaxud eyni bir assosiasiyaya daxil olan müxtəlif firmalar arasında məhsullarını reallaşdırılması aparılarkən tətbiq edilir.

5) Birja qiymətləri (birja katirovkası). Bu qiymətlər birja ticarət vasitəsi reallaşdıran əmtəələrə, xidmətlərə tətbiq olunur.

6) Hərrac (tender) qiymətləri. Bu qiymətlər ticarətin xüsusi formasına şamil edilir. Bu zaman bir neçə rəqib sifarişçiyə müəyyən işin yerinə yetirilməsinə görə öz layihələrini təqdim edirlər və sifarişçi bunların içərisindən ən səmərəlisini seçir.

Fəaliyyət müddətinə görə isə qiymətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Sabit qiymətlər. Razılaşma və ya kontrakta görə məhsulun göndərilmə müddətində dəyişməyən, dəyişiklik edilməyən qiymətlərdir.

2) Cari qiymətlər. Müəyyən vaxt çərçivəsində məhsulun göndərişi həyata keçirilir. Bu qiymətlər yalnız eyni bir kontrakt çərçivəsində dəyişə bilirlər.

3) Sürüşkən qiymətlər. Ticarət sövdələşmələrində məmullatlara üzün müddət hazırlanma müddətinə qoyulur. Onlar məmullatların hazırlanması üçün zəruri olan həmin vaxt müddətində istehsal xərclərinin dəyişmələrini nəzərə almama imkan verən sürüşmə prinsipi əsasında hesalanır.

4) Mövsümi qiymətlər. Müəyyən vaxt dövrü ərzində fəaliyyət göstərirlər.

5) Pilləli qiymətlər. Qabaqcadan müəyyən edilmiş şkala üzrə əvvəlcədən şərtləndirilmiş vaxt anına ardıcıl surətdə azalan qiymətlər.

Əsaslandırılma dərəcəsinə görə də qiymətlər fərqlənirlər:

1) Bazis qiymətləri oxşar əmtəəyə qiymət qoyulması zamanı ilkin baza kimi tətbiq olunur. Onlar müəyyən keyfiyyət parametrləri ilə əmtəələrə təsbit olunmuş razılaşma və ya preyskurant qiymətlərin özündə əks etdirir.

2) Məlumat qiymətləri. Kataloqlarda, preykurantlarda, jurnallarda, qəzetlərdə, məlumat kitabçalarında və iqtisadi məcmuələrdə dərc olunanlar. Onlar oxşar məhsula qiymət qoyularkən və yuxad qiymətlərin səviyyə və nisbətləri təhlil edərkən təxmini yönümlü informasiya kimi istifadə olunur.

3) Preyskurant qiymətlər. Satış firmasının preykurantlarında dərc olunan qiymətlər. Faktiki sövdələşmə qiyməti bazis qiymətinə görə müxtəlif əlavə və ya güzəştlərin tətbiqi nəzərə alınır.

4) İstehlak qiyməti. Alıcının yalnız məmulatı əldə etməsi və ya daşınmasına çəkdiyi xərcləri deyil, həm də onun istismarı xərclərini ehtiva edir.

Göndərmə və satış şərtlərinə görə qiymətlər aşağıdakılardır:

- 1) Netto-qiymətlər-alqı-satqı yerində qiymət.
- 2) Brutto-qiymət (faktura qiyməti) – alqı-satqı şərtlərini nəzərə almaqla müəyyən olunan qiymət (əmtəələr üzrə vergilərin növü və həcmi, güzəştlərin mövcudluğu və səviyyəsi, «franko» növü və sığorta şərti).

Burada «Franko» əmtəənin satıcıdan alıcıya hərəkəti yolunda malgöndərən hansı məntəqəyə qədər nəqliyyat xərclərini ödəyir. Franko-satıcı anbarı şərti göstərir ki, göndərmə üzrə bütün xərcləri alıcı, franko-istehlakçı anbarı onu göstərir ki, bütün xərcləri satıcı ödəməlidir.

Qiymətlərin frankolaşdırılması dedikdə məhsulun istehsalçılardan istehlakçılara çatdırılması xərclərinin qiymətlərdə qaydası, uçotu qaydaları başa düşülür. Franko növlərinə görə aşağıdakı qiymət növləri olur:

1. Franko-anbar-istehsalçı (malgöndərən) və ya istehsal müəssisəsində olan qiymət. (bu qiymət növünün tətbiqi zamanı məhsulun göndərilməsi xərcləri qiymətlərə daxil edilməyərək istehlakçı tərəfindən ödənilir);

2. Franko-vaqon göndərmə stansiyası. (Onun tətbiqi zaman məhsulun göndərmə stansiyasına çatdırılması xərcləri qiymətlərə daxil edilir, qalan xərclər istehlakçı tərəfindən ödənilir);

3. Franko-vaqon-təyinat stansiyası;

4. Franko-anbar-istehlakçı. (Bu qiymət növünün tətbiqi zamanı bütün tədavül xərcləri qiymət elementinə çevrilirlər).

Qiymət sisteminin mühüm tərkib elementlərindən biri də dünya, beynəlxalq bazar qiymətləridir. Dünya bazarında xarici ticarət fəaliyyətini həyata keçirərkən aşağıdakı əsas qiymət növlərini fərqləndirirlər:

a) İxrac qiymətləri. Bu qiymətlər üzrə ixracatçı firma idxalçıya əmtəənin gəmiyə qədər nəqliyyat xərclərini daxil edir;

b) İdxal qiymətləri özündə qiymətindən əlavə yüklərin idxalçı və ya ixracatçı ölkələrin sərhədlərinə qədər daşınması və sığorta xərclərini birləşdirir;

v) Kontrakt qiymətləri. Tərəflərin razılığına görə bir qayda olaraq dövlətlərarası, hökumətlərarası, transmilli şirkətlərin ticarət müqavilələri əsasında müəyyən edilir. Lakin kontrakt qiymətləri haqqında məlumatlar adətən kommersion sirri olduğundan onlar haqqında məlumat əldə etmək əksər vaxtı çətin olur.

§5. Daxili və xarici ticarət, onların inteqrasiyası

Valyuta bazarları xarici valyutanın və müxtəlif valyuta dəyərlilərinin alqı-satqısı üzrə aparılan müxtəlif əməliyyatlarla əlaqədar olaraq yaranmış iqtisadi və təşkilati münasibətlər meydanıdır, sistemidir. Beynəlxalq valyuta bazarında müxtəlif iqtisadi subyektlər arasında qarşılıqlı münasibətlər sistemi mövcud olur. Valyuta bazarının əsas subyektləri kimi transmilli banklar, kommersion bankları, ticarət-sənaye və maliyyə şirkətləri, mərkəzi banklar, birjalar, beynəlxalq və

regional təşkilatlar, fiziki şəzslər və dicərləri çıxış edirlər. Bu bazarının əsas vəzifəsi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə xidmət göstərməkdir.

Milli valyuta bazarları dedikdə isə hər hansı bir ölkə ərazisində yerləşən bankların həmin ölkənin milli valyutasına münasibətdə, həmçinin onun rezidentlərinə və qeyri-rezidentlərinə valyuta xidmətləri göstərmələri üzrə həyata keçirdikləri əməliyyatların məcmusu başa düşülür. Bundan başqa, şirkətlərin öz aralarında həyata keçirdikləri valyuta əməliyyatları da daxili milli bazar əməliyyatlarına aiddir.

Beləliklə, hər bir milli valyuta bazarı öz xüsusiyyətlərinə malikdir ki, bu da onu unikal, digərlərinə oxşamadığını göstərir, səciyyələndirir.

Dünya iqtisadiyyatının beynəlmilləşməsi prosesi, beynəlxalq borc kapitalı bazarının inkişafı dinamikası, kommunikasiya vasitələrinin təkmilləşməsi nəticəsində beynəlxalq (regional və dünya) valyuta bazarları formalaşmışdır. Beynəlxalq bazarlarda çoxsaylı sazişlər həyata keçirilir və bu əməliyyatlarda dünya təsərrüfat sisteminin, dünya iqtisadiyyatının bütün ölkələrinin iqtisadi subyektləri iştirak edirlər. Dünya valyuta bazarlarında beynəlxalq dövriyyənin ümumi həcmnin əsas hissəsi ABŞ dollarının, avronun, ingilis funt-sterlinqinin, yapon ienasının, invecrə frankının payına düşür. Beynəlxalq valyuta bazarları iri beynəlxalq maliyyə mərkəzlərində təmərküzləşmişlər. Bu, iri dünya maliyyə mərkəzləri ilə əlaqədardır. Bu maliyyə mərkəzləri beynəlxalq valyuta, kredit, maliyyə əməliyyatlarının, qiymətli kağızlar və girovlarla bağlı sazişlərin həyata keçirildiyi və bankların, ixtisaslaşmış kredit-maliyyə institutlarının təmərküzləşdiyi yerlərdir, məkandır.

Daxili və xarici ticarət və onların inteqrasiyası nəticə etibarilə dünya bazarının vəziyyətini özündə əks etdirir və burada məcmuu tələb və təklifin qarşılıqlı münasibətləri fonunda inkişaf edir. Bu baxımdan daxili və xarici ticarət arasında əlaqə ilə yanaşı özünəməxsus fərqli xüsusiyyətlərin olması da təbiidir. Məlumdur

ki, daxili ticarət-ölkə daxilində həyata keçirildiyindən bilvasitə dövlətin daxili qanunlarına və iqtisadiyyatı tənzimləyən normativ qanunvericilik aktlarına söykənir. Daxili ticarət ölkənin iqtisadi inkişaf istiqamətinə əsaslanır və bu iqtisadi sistemin tipindən və xarakterik xüsusiyyətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olur. Hər hansı bir ölkənin mövcud olan iqtisadi sistemlərdən, adət-ənənələrdən, təbii-iqtisadi regionların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq daxili ticarət formalaşır və inkişaf edir.

Lakin hər bir ölkənin daxili ticarətdə mövcud olan özünəməxsus standartları xarici ticarətə bütün ölkələrə avtomatik halda şamil oluna bilməz. Xarici ticarət dünya bazarının dünyəvi və beynəlxalq xarakter daşıyan standartlarına əsasən həyata keçirilir. Əgər daxili ticarətdə ölkədaxili qiymətlər fəaliyyət göstərsə, xarici ticarətdə dünya bazar qiymətləri fəaliyyət göstərir. Xarici ticarətdə dövlətlərarası iqtisadi münasibətlər, məhsul istehsalı, ona olan tələb, məhsulun keyfiyyəti, dünya standartlarına uyğunluğu əsas götürülür.

Xarici ticarətin obyektiv zəruriliyi nəzəri və praktiki iqtisadi baxımdan aşağıdakı amillərlə şərtləşir:

1. İstehsal edilən məhsulların fərqli istehsal xərclərinə malik olması. Belə ki, əgər hər hansı bir məhsulun konkret bir ölkədə istehsalı məhsuldar və səmərəli deyilsə, onda həmin məhsulun kənardan gətirilməsi daha sərfəli ola bilər. Bu hal xarici ticarətin formalaşması və beynəlxalq ticarətin səmərəliliyi əslində D.Rikkardonun müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsi ilə şərtlənir. Belə ki, hər hansı bir ölkə məhsul istehsalını az istehsal xərcləri ilə həyata keçirə bilmirsə, məhsul həmin ölkə üçün yüksək maya dəyərinə başa gəlsə, onda məhsulun alınması hər iki ölkə üçün (satan və alan) səmərəli ola bilər;

2. Ölkədaxili istehsal həcmnin istehlak tələbatının ödəyə bilməməsi. Əgər ölkə ərazisində istehsal edilən məhsulun həcmi hər hansı səbəbdən ölkə əhalisinin tələbatını ödəyə bilmirsə, onda tələbatın ödənilməsi üçün hətta büdcə vəsaiti

hesabına həmin məhsulu xarici ölkədən almaq qaçılmaz olur. Lakin burada idxal şərtləri də önəmli olmalıdır.

3. Və yaxud hər hansı ölkənin firma və şirkətlərinin dünya bazarlarına yüksək keyfiyyətli və rəqabət qabiliyyətli məhsul çıxara bilmək qabiliyyətində ola bilməsi, ixrac yönümlü məhsul istehsal etməsi. Firma və şirkətlərin xarici bazara məhsul ixracı bir qayda olaraq üç amillərlə şərtləşir:

a) daxili bazarın tələbatını tamamilə ödədikdən sonra artıq qalan məhsulun xarici bazara çıxarılması;

b) daxili bazarda həmin məhsullara (müasir məhsullara) yerli istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətinin zəif olması, dünya bazarlarında isə bu məhsullara tələbatın çox olması;

v) yerli şirkətlərin coğrafi baxımdan xarici ölkələrin sərhədlərinə yaxın olmaları.

Dövlətlərarası xarici ticarətin əsas məqsədi dövlətin, ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində səmərəli inteqrasiyasını yerli müəssisələrin beynəlxalq bazara çıxışını, daxili əmtəə istehlakçılarının valyuta gəlirlərini təmin etməkdən ibarətdir. Bütün bunlar istehsal, iqtisadi inteqrasiyasını, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin sabit və etibarlı şəkildə formalaşmasına əlverişli şərait yaradır. Xarici ticarət siyasəti bir qayda olaraq dövlətin strateji maraqlarının və milli təhlükəsizliyinin gözlənilməsinə xidmət etməlidir.

Burada iqtisadi fəaliyyətdə şəffaflıq, məhsulları ölkə daxilində və xaricində pula çevirmək, büdcəyə gəlir gətirmək əsas şərtidir. Əks hallar isə bu effektiv xarici ticarət sayılmır, kapitalın xaricə əsassız axını hesab edilir. Xarici ölkələrin əmtəələri ölkə daxilində pula çevrilərək aradan çıxarılsa bu proses nəticə etibarlı həmin ölkədə kapital aclığına, nəğd pul vəsaitinin kənara daşınmasına gətirib çıxara bilər.

Bazar münasibətləri şəraitində dövlətin xarici ticarət siyasətinin ən mühüm məqsədlərinə aşağıdakılar aid edilir.

1) ölkə iqtisadiyyatında səmərəli strukturun qurulmasının, modernizasiyasının həyata keçirilməsi;

2) ölkə daxili əmtəə istehsalçılarının dünya bazarına çıxmaq imkanlarının stimullaşdırılması və rəqabət qabiliyyətli əmtəə təklifinin təmin edilməsi;

3) firma və şirkətlərin valyuta gəlirlərinin və dövlət büdcəsinə daxil olan ödəmələrin həcmnin artırılması;

4) ölkə əhalisinin tədiyə tələbatının, müəssisələrin isə sərfəli partnyorluq (tərəfdaşlıq) münasibətlərinə daxil olmasının təmin edilməsi;

5) daima dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi.

Xarici ticarət siyasətində bunlar prioritet məqsədlərdir, effektiv xarici ticarət qaydalarının həyata keçirilmə istiqamətləridir.

Burada məqsəd aydınlığı da vacibdir. Xarici ticarətin səmərəliliyini təmin etmək ixrac fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər hesabına dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsinin həcmi artırmaq məqsədilə məhsul ixracının həcmi artırmaq və strukturunda, çeşidində zəruri dəyişikliklər həyata keçirmək əsas məqsəddir. Burada xarici ticarət siyasətinin ölkənin strateji məqsədlərinə uyğunlaşdırılması və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə innovasiyalı elmi-texniki tərəqqinin və mütərəqqi texnologiyaları istehsala tətbiq edilməsi əsasında ixrac yönümlü yerli məhsullar istehsalının genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi.

Lakin müəssisələrin xarici iqtisadi əlaqələri və onların məhsullarının dünya bazarına çıxması maliyyə problemləri ilə müşayiət olunur. Müəssisələrin xarici-iqtisadi əlaqələrinin maliyyə problemlərini aradan qaldırmaq indi başlıca məqsəddir, problemdir.

Lakin, bir sıra hallarda yerli təsərrüfat subyektlərin xarici iqtisadi fəaliyyətində maliyyə fəaliyyəti ilə bağlı xeyli həcmdə kapitalın uçotdan yayınmasında, vergidən yayınlarda ciddi nöqsanlar da olur. Belə çatışmamazlıqları aradan qaldırmaq məqsədilə müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətinə və valyuta əməliyyatlarına dövlət nəzarəti, həmçinin müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin auditor yoxlamalarının həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu və digər tədbirlər iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsinə əlverişli şərait yaradar, bir sıra çoxsaylı problemlər aradan qalxar, ölkənin xarici ticarətdəki mövqeyinin daha da yaxşılaşmasına gətirib çıxara bilər. Bu məqsədlə ilk növbədə xarici iqtisadi fəaliyyətə tətbiq edilən güzəştlərə yenidən baxılmalı, sənaye məhsulları ixracının təşviq edilməsi, yeni bazarların əldə edilməsi, hazır məhsul ixracının həcmının artırılması məqsədilə belə məhsul ixrac edən subyektlərin beynəlxalq marketing peşəkarlığının artırılmasına stimül yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Arif Şəkərəliyev, Qoşqar Şəkərəliyev. Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. Bakı - 2016, səh.-5.
2. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri: nailiyyətlər və perspektivlər. Bakı – 2015.
3. Zahid Məmmədov. Ən yeni iqtisadiyyat. Bakı – «Qanun» 2001
4. Zahid Fərrux oğlu Məmmədov. Finans iqtisadiyyatının anatomiyası və fiziologiyasının əsasları. Bakı – «Qanun» - 2003.
5. M.A.Əhmədov. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı, 2003.
6. А.Г.Ноговщин. Валютная политика. М.2000
7. Н.М.Артемов. Валютный контроль. М, 2001
8. Вестник ЛГУ, сер.5, 1991, №2 Ю.Н.Журавлев, Ю.И.Мельников.
Конвертируемость рубля
9. Azərbaycan Respublikası valyuta tənzimi haqqında Qanunu. Bakı, 21 oktyabr, 1994-cü il.
- 10.Бункина М.К. Национальная экономика. М., 2002.
- 11.«Экономика» под ред. А.С.Булакова, М., 1999.
- 12.Экономическая теория. М. 1999 под ред. И.Л.Николаевой
- 13.İqtisadi nəzəriyyə. Ə.P.Babayev və M.X. Meybullayevin ümumi red. ilə Bakı, 1999
- 14.Банковское дело, 2016, №1
- 15.Вопросы экономики, 2006, №6, 2010, №1, 2002 №1, 3, 8
- 16.Деньги и кредит, 2001 №1, 10, 2015 №8
- 17.Н.М.Ертемов. Валютный контроль, М. 2001
- 18.Финансы и кредит, 2003 №3, 2015 №4
- 19.Экономические науки, 1991 №10

20. Вестник ЛГУ, 1991 №2
21. Российский экономический журнал, 1997 №1
22. А.Ş.Şəkərəliyev. Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, 1999
23. Вопросы прогнозирования
24. МЭ и МО, 2000, №11
25. М.А.Бункина, А.М. Семенов. Основы валютных отношений. М. 2000
26. В.Вавилова, Л.Вородулина. Beynəlxalq ticarət (ruscadan tərcümə). Bakı, 2009.
27. Şəfiqə Məmmədova. Beynəlxalq kommertiya işi. Sumqayıt, 2015
28. N.T.Quliyeva. Valyutanın dönərliyi. Bakı, 2003.
29. İrşad kərimli. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri. Bakı, 2008
30. İrşad Kərimli. Dünya iqtisadiyyatı: beynəlxalq ticarət, maliyyə və inkişaf. Bakı, 2006
31. Т.А.Кулиев. Экономическая логика. Москва, изд. «Экономика», 2013